

Іван Франко

Івано-Франківський краєзнавчий музей
Криворівнянський літературно-меморіальний музей

Ось під нами Черемош ізвився...

(твори І.Франка, написані у Криворівні)

“Писаний Камінь”

Косів

2016

ББК 84(4УКР)1я434

О 79

Затверджено науково-методичною радою
Івано-Франківського краєзнавчого музею
протокол № 2 від 25 травня 2016 р.

бібліотека

Наукових записок

Упорядник – Г.Луцюк
Літературний редактор – М. Луцюк
Комп'ютерна верстка – В. Стефурак

Луцюк Г.І.

О 79 **Ось під нами Черемош ізвився...** (твори І.Франка, написані у
Криворівні)/Луцюк – Косів: Писаний Камінь, 2016 – 316 с.

ISBN 978-617-7436-02-6

Під шум смерек, під музику бистрого Чорного Черемоша писав І. Франко свої неперевершені твори.

У цій книзі вперше окремим виданням публікуються всі твори Івана Франка, написані у мальовничому селі Криворівня, куди 12 років на відпочинок приїжджав письменник. Тексти подаються відповідно до 50-ти томного видання творів Івана Франка. Видання рекомендується франкознавцям, історикам, літературознавцям, працівникам музеїв, учням, студентам та всім, кому не байдужа українська література.

ББК 84(4УКР)1я434

ISBN 978-617-7436-02-6

© Г.І. Луцюк, 2016

© Видавництво

«Писаний Камінь», 2016

ПЕРЕДМОВА

Гуцульський край, цей живописний куточок України, здавна приваблював письменників, поетів, науковців, художників, істориків, інших творчих особистостей чи просто зацікавлених Гуцульщиною людей. На початку XX ст. гуцульське село Криворівня стало своєрідним осередком культури, літератури і мистецтва; творчих дискусій і співпраці; відпочинку і активної наукової діяльності. «На літній час Криворівня була малими українськими Атенами, куди збиралися найкращі уми тодішньої України, і тут під подихом гуцульського повітря, сонця, серед шуму Черемошу набирали сил до праці. Тут родилися серед дискусії нові гадки й зав'язки до поважних письменницьких і наукових праць. Літні гості Криворівні – це були переважно люди великої науки та знань, була це українська аристократія духу», – писав Іван Куровець у «Іван Франко у моїх згадках». Головною подією між приїжджими «люфтівниками» став Іван Франко, який 12 років (починаючи з 1901 по 1914 окрім 1905 і 1908 рр.) влітку відвідував Криворівню. Споглядання чудової карпатської природи, оригінального життя гуцулів, їх традицій, звичаїв та фольклору в оточенні сім'ї, спілкування з найрізноманітнішими людьми (місцевими і приїжджими), які перебували у Криворівні того часу, мали великий вплив на творчу працю Франка на Гуцульщині.

Частим гостем Іван Франко був у домі тогочасного криворівнянського священика, культурно-громадського діяча Олекси Волянського. Він пише у «Мої спомини про Івана Франка»: «Хоча Франко був великим аматором прогулянок, збирання грибів та ловлі риби, однак майже три чверті часу вакаційних ферій посвячував праці і тоді вже хіба вечорами виходив з своєї домівки, щоби трохи перейти та

відпочити, бо день його праці звичайно кінчався пізно поза північ». Про невтомну працю Івана Франка свідчать також спогади його дітей, які часто їздили на відпочинок разом із батьками. Петро Франко згадує: «Все-таки і на вакаціях батько працював дуже багато... Коли батько заглиблювався у працю, не чув нічого більше, що коло нього діялося. Батько працював невтомно за одним присідом 5 – 6 годин. Короткий перерив на обід – і батько працював до вечері, а по вечері – до пізньої ночі». «Найохотніше виїздив до Нагуєвичів, а в старшім віці – до Криворівні, над річку Черемош. Але й на селі батько ніколи не мав повного відпочинку: сам він віз із собою цілу пачку рукописів, дещо книжок, а пошта доставляла обширну кореспонденцію, коректури гранок і верстки» – пише у «Мої спогади про батька» Тарас Франко. Село Криворівня, як і більшість сіл Гуцульщини, простягнулося вздовж русла річки, яка не тільки створює мальовничу декорацію, а й живить своїми водами зелені царинки і людську худобу, тому і стає центром життя гуцулів. Бистрий Чорний Черемош неодноразово згадує Іван Франко у своїх «гуцульських» творах:

*Ось під нами Черемош ізвився,
Як гадюка та срібно-зелена;
Він шумить, клекоче, мов скажений,
Під горбком гризе скалистий берег.*

На камені над бистрим Черемошем часто можна було побачити, як сидів Іван Франко і писав твори, які стали повноцінною частинкою Франкового творчого надбання (біля 6000 друкованих творів). У Криворівні Франко пише багато творів, не тільки на гуцульську тематику. З-під його пера виходять у світ: автобіографічне оповідання «У кузні», повість

«Великий шум», оповідання та однойменна поема «Терен у нозі» – ці оповідання та поема мають однаковий зміст і тих самих героїв. Вперше було написано оповідання німецькою мовою у 1902 році. Через рік з таким самим сюжетом Франко написав першу частину однойменної поеми, а другу – у 1913 році. Серед поетичної «гуцульської» спадщини – вірші «Блюдитися біса полуденного», «В альбом пані О. М.», «Притча про Сліпця і Хромця», передмови до збірки «Добрий заробок» та «Старошотландських балад»; зробив ряд перекладів: «Старошотландські балади», «Старокитайська народна пісня», «Іспанські романси», «З старонорвезьких балад».

Багато спільного знаходимо у Франкових перекладах із українськими народними піснями, особливо із співанками-хроніками. Цю подібність поет підкреслює у коротких коментарях в кінці балад.

Приїжджав у село І. Франко також вже дуже хворим, «почував себе на лоні природи наче помолоділим, бо з впливом фізичних і творчих сил не мучила його нервова недуга. У Криворівні він готував дальші випуски «Універсальної бібліотеки», перекладав Шевченкові поезії на німецьку мову, готував полемічні статті для преси, наукові – для Записок Наукового товариства ім. Шевченка».

В останні роки життя Іван Франко хворів важкою формою поліартрити, зовсім не володів руками і змушений був свої твори диктувати. Часто допомагали Франкові його діти; Василь Якіб'юк, господар у якого зупинявся письменник, та його син гімназист Микола; вчитель із Золочева Завадович (батько письменника Романа Завадовича). В. Якіб'юк згадує: «Пізно клався спати в 10-11, вставав рано, десь так вже 5 год., зібрався, з'їв снідання, кошик на руку і на гриби. Лише приніс – зараз до праці. Читав мало, сидів під явором і дик-

тував мені, я записував. Подає що з давнього століття, подає дату, рік, лічбу, де було і як то було без книжки. Обернеться, а я подивлюся до книжки чи то правда, чи не змилився – але ніколи не замилився. Голову мав дуже велику, як брав давні століття, то все з голови». У цьому виданні вміщено унікальні світлини роботи В. Якіб'юка, на яких І. Франко диктує свої твори учителю Завадовичу.

На гуцульську тематику Франко написав набагато більше творів, проте не всі вони були написані у Криворівні. У 2006 році у видавництві «Писаний Камінь» побачила світ книга «О гарний ти, краю!» із творами І. Франка про гуцулів і Гуцульщину, упорядником якої був Ігор Пелипейко. Окрім тих творів, що були написані у Криворівні, в цьому виданні є поезії «В дорогу!», «Керманич», «Буркутська романса», «Анні П.», «На смерть М. Павлика»; прозові твори «Як Юра Шикманюк брив Черемош», «Петрії й Довбущуки», незакінчений твір «Гуцульський король», статті, листи, спогади, дослідження.

В кінці майже кожного твору автор подає короткий коментар та дату написання твору. Якраз це дало змогу підібрати твори, що були написані під час перебування у Криворівні. Підбірку цих творів більше 20-ти років тому здійснив світлої пам'яті старший науковий працівник Криворівнянського літературно-меморіального музею Івана Франка Микола Іванович Дзурак. Окремим виданням вони ніколи не виходили.

В книжці, яку Ви тримаєте в руках, твори подано за жанровим принципом: поетичні твори, проза та переклади. Підбірку творів зроблено відповідно до 50-ти томного видання творів Івана Франка. Використано 3, 5, 10, 21, 22, 33 томи.

Якщо ви хочете пізнати чи порівняти Франкові враження від Криворівні із власними, зрозуміти його бачення гуцульського життя, або просто пізнати силу його поетичного слова – тоді ця книга для вас. Наше видання є невеликим внеском у вінок шани Великому Каменяреві в честь 160-річчя з дня Його народження, та, сподіваємось, цікавою книгою для сучасників і майбутніх поколінь.

Ганна ЛУЦЮК,
*завідувач літературно-
меморіального музею І. Франка у с. Криворівня*

В АЛЬБОМ П[А]НІ О.М.

У безсонну ніченьку,
Де сум — твій товариш,
Скільки передумаєш,
Скільки перемариш!
Всі прожиті радощі,
Всі пробуті муки
Йдуть, мов тіні тихії,
Держачись за руки.
Йдуть, сміючись, плачучи —
Не о власних силах, —
Мрія-бо тужливая
Їх несе на крилах.
Та мені в борбі важкій
З темними думками
Навіть у країну мрій
Шлях заріс тернами.

Криворівня, дня 24 серпня 1902 р.,

БЛЮДИТЕСЯ БЪСА ПОЛУДЕННАГО

Струєю різнобарвною
По тротуарі плив та плив
Потік людський, а літній пал
Усіх до поспіху наглив.
Дванадцята ударила,
Іще збільшився сонця вар,
В повітрі затремтіло щось —
Чи втома дивная, чи чар.
Я смугою тінистою
На другім тротуарі йду
І течію барвистую
Байдужим поглядом веду.
І враз мій зір спинивсь на мить
На білій постаті дрібній,
Що тихо йшла в противний бік
В палючій пасмузі літній.
Зирнула, вгледіла мене
І стала, вхопилась за грудь,
І півотворені уста,
Здається, віддиху жаждуть.
І звільна поверта лице
До мене, біле, наче сніг, —
Мене кольнуло в серце щось,
Я похиливсь, пішов, побіг.
Іду — і думка блиснула:
«Невже на правду се вона,
Моя колишня любов,
Моя богиня осяйна?!»
Я напруго вернувсь назад
І оком по юрбі веду:

Он тут би бути їй... Нема.
А може, онде? Ні сліду!
Біжу щодуху. Серце б'єсь...
Зір сквапно ловить кожду статъ,
Та білої з сніжним лицем
Ані слідочка не видать.
І, весь задиханий, я став.
І зимний піт з чола потік,
І думка блиснула: «Вдурів!
Вона ж умерла, нині рік!»
Я тямлю смерть її. Шпиталь.
Гарячка... Кашель... Хрипота ...
Худенький трупик в білому...
І згірдений буркіт: «А, се та!»
І жах мене проняв під сим
Палючим сонцем, в тій юрбі
Живій, що все плила й плила
Й мене несла кудись в собі.
Та в серці я на все життя
Болючий той укол поніс...
Отак із мене без пуття
Закпив собі південний біс!

*Сей вірш написаний у Криворівні
в вересні 1907 р.*

ТЕРЕН У НОЗІ

Присвячую пам'яті Зіновії Бурачинської

По обіді. Літо. День чудовий.
Усміхається пречисте небо,
Все повітря пахощами дише
З полонин від свіжих перекосів,
Із зрубів від спілої малини,
Із ґрунів з живичної смереки.
З панотцем ми вийшли у садочок,
На шпилі під яблунею сіли.
Ось під нами Черемош ізвився,
Як гадюка та срібно-зелена;
Він шумить, клекоче, мов скажений,
Під горбком гризе скалистий берег.
Та над ним в святочному спокою
Гріється мале село гуцульське.
Понад берегом стежки стрічками,
На стежках то легіні купками,
То гуцулки в горботках червоних.
Дітвора купається край мосту,
На шкап'ятах їдуть господарі,
Пишно їде дівчина-гуцулка,
Пишно їде і сигаро курить.
Довго-довго мовчки ми сиділи,
Напували легкі тим повітрям
Запахущим, напували душу
Супокою, тихою красою.
І промовив панотець старенький:
«Що, любуетесь? й справді варто!
Інше тут життя, як там, у Львові,
Менше шуму, грому, біганини,

Та проте...» —

«Проте не менше горя», —

Я домовив, як він зупинився.

«Горя! Ну, се зілля всюди пнеться.

Та не теє я хотів сказати.

Простота тут, первісні ще люди.

Гляньте, ген по горах, по узбіччях,

На верхах, сегельбах недоступних,

Всюди гуцул гніздиться, газдує.

Любить він, як той орел, самотність,

Любить жити сам серед природи,

Так, що інколи півднини ходу

До найближчого бува сусіди.

Можете собі подумать, пане,

Що за люди, погляди та вдачі

Виростають у таких околі,

На гірських вітрах, під шум потоків,

В ненастанному стогнанні лісу,

При маржині вічно та в безлюдді!

Як тут дико пристрасті бувають,

Як тут близько від думок до діла

І які тут скорі переходи

Від високих поривів геройства

Аж до звірства найдикшого шалу!»

Він замовк і голову повісив,

Мов думками десь блудив далеко,

Потім знов заговорив помалу:

«От хоч би про себе вам сказати!

Тридцять літ жию вже тут між ними,

Час було привикнути до всього.

А проте не раз таке побачу

І в такі безодні серця мушу

Заглядають, що жах мене проймає.
Іншим разом знов із уст тих простих
Щось такеє блисне, що, мов світич,
Враз освітить ясно все довкола,
Шлях покаже там, де весь мій досвід
І наука стежки не знаходять.
Ось послушайте одну пригоду,
Що мені притрафилась недавно!
Тому рік – було так само гарно...
Косовиця. Я лиш пообідав
І збирався йти на он сей груник,
Де якраз докошували сіно.
Аж тут входить гуцул. «Слава!» — «Слава».
«Відки, сину?» — «Я тутешній, отче,
Кочеранюків Олекса». Тут лиш
Я пізнав. Його отець далеко
Жив, аж під верхом Катрафійовим,
Щонайменше шість годин дороги
На коні страшеними пляями.
«Що ж чувати?» — «Та гаразд, панотче,
Лиш нам неньо, бачу, вмерти хоче». —
«Що, твій неньо? Адже тиждень тому
Він ходив ще в Кути на дарабі». —
«Та ходив, а як вернув, панотче,
То почув себе якось недобре,
І як ліг, то не встає й донині.
Та я із шкап'ям прийшов, панотче,
Та просив би-х, неньо так просили —
Сповідаться хочуть. «Руш, Олексо! —
Так казали, — та проси, доконче...
Та не гайтеся...» То вже, панотче,
Якби ласка...» І вклонився в ноги.

«Що ж, — говорю, — сину, тут не ласка,
Тут повинність. Збігай лиш, небоже,
По дяка!» — «Та я вже був, панотче,
Зараз він прийде... Ось вже й надходить».
Швидко ми зібралися в дорогу,
Посідали усі три на коні
Та й побралися пляями в гори.
В нас дорога не для скороходів:
Наче нитка, в'ється понад кручі,
Через зломи, попід облазами,
Крок за кроком, кінь один за другим.
Поганяти їх ані не думай!
Кінь гуцульський тут господар повний,
Тут показує увесь свій розум.
Ти сиди на нім та лиш любуйся,
Як спокійно темно-синім оком
Він безодню мірить обік себе,
Як безпечно, легко, делікатно
Він по стежці йде, на п'ядь широкій,
Над такими дебрями, що в тебе
Дух захопує. Тобі здається,
Що лиш крикни тут, то вже сам голос
І тебе й шкаф'я здмухне у провал.
Ось ми мовчки їдем, і міркую
Я про Кочеранюка старого.
Гуцул-богатир, на все около
Найславніший з давніх літ керманич,
Чоловік порядний і статочний,
Всі його за чесність поважають,
Рад його всі слухають охітно, —
Не старий ще, сімдесят, здається,
Не дійшло ще; два сини жонаті

І отсей, ще парубок. І що ж то
Сталося йому, що занедужав?
Адже ж перед тижнем ще здоров був!
«Що ж, — гадаю, — на все божа воля!
В гуцулів-корманичів здоров'я —
Наче та осіння погода:
Тут сміється, а за хвилю — fuga!
Черемош зрадливий. Певно, мусив
Десь перестудитися порядно.
Сто разів не шкодило нічого,
А вкінці таки своє зробило».
Сонце вже за кичеру сідало,
Як ми стали на Катрафійовім.
Під самим верхом у видолинку,
Мов у пригорщі якій великій,
Серед запахущої левади
Кочеранюків лежав осідок.
На нових смерекових побоях
Пурпуром горіло ще проміння,
І тиша стояла скрізь велика,
І спокій, і пахощі літнії.
Ми пустили коні на леваду,
А самі ввійшли в тісне подвір'я.
Тут сиділи вже два-три сусіди,
Пикаючи люлечки спокійно,
А під голим небом, на мураві,
Лиш веренею одною вкритий,
Хорий наш лежав. Лице запало,
Очі дивним полум'ям горіли
І вдивлялися недвижно в небо.
Поздоровив я усіх присутніх,
Підійшов до хорошего. «Миколо,

Що ти робиш? Чую, щось жартуєш?» —
«Ні, панотче годний, не жартую, —
Смерть моя надходить, добре чую». —
«Що ж таке болить тебе, Миколо?» —
«Все болить, панотче! В грудях коле...
Ну, та що вже, час, мабуть, додому». —
Попросив я всіх присутніх вийти,
Сам засів Миколу сповідати,
Причастив його, святим олієм
Помазав, а там засів з газдами,
Розмовляю та синів питаю,
Чи давно захорував їх дєдьо,
Що йому робили, чим лічили?
«Та як з Кут прийшли, то й зараз кажуть:
«Це, синки, остатній раз ходив я.
Вже мені Черемоша не бачить,
Прийдеться, відай, мені вмирати».
Так говорять, а самі нічого,
І не видно так по них, щоб хорі,
Лиш в очах горить щось незвичайне.
Ми собі не в гадці. «От, гадаєм,
Може, дєдьо випили де трохи».
Аж вночі взяли стогнати дуже,
Вхопили кольки їх попід груди.
Вже ми всяко їм давали раду,
Привозили й дохторя із Жаб'я,
Та, як бачите, не помагає».
«Що ж казав вам доктор?» — «Та нічого!
Подивився, вусами порушав,
Записав лікарство та й поїхав.
А десятку треба було дати.
А як я до Жаб'я з ним вертався,

То сказав: «У твого деді, — каже,
Слабість нестрашна, а хлоп він сильний,
Витримав би ще й утроє гірше.
Тільки щось таке в душі у нього,
Щось його гризе і мулить, — каже, —
Отсе може в гріб його загнати».
Здивувало се мене немало,
Бо на сповіді ніщо такого
Я не чув від хорого Миколи.
«Ну, а що ж, — питаю знов у сина, —
Говорив вам дедьо щось такого?
Скаржився на що чи гризся чимось?» —
«Ні. Лиш те одно ураз говорить:
«Діточки, ви мною не журіться,
І не тратьтесь ні на які ліки,
Бо мені ніщо вже не допоможе,
Бо я знаю, смерть моя приходить».
Отсе все ми стиха говорили,
Сидячи на тесаній колоді
Коло хати, осторонь старого.
Він лежав недвижно все на місці
Із лицем, оберненим до неба,
Не стогнав, лиш звільна важко дихав,
Бачилось, що спав по маслосвяттю.
Втім, рухнувся, пробував устати,
Застогнав і важко головою
Впав на подушку. «Олексо, де ти?» —
Син до нього. — «Панотець ще гезде?» —
«Гезде, дедю, будуть ночувати,
Бо внизу вже пітьма западає.
Може, вас занести у хороми?» —
«Ні, небоже, полежу ще гезде.

Панотця поклич!» —

Я наблизився.

«Мучуся, панотче, — рік Микола, —

Мучуся, та ні, не можу вмерти!» —

«Ну, не говоріть таке, Миколо!

Що вам конче нині смерті треба?» —

«Ой, панотче, це я добре знаю,

Та не те гризе мене і мучить.

Але гріх у мене, гріх на серці,

Непрощений, тим-то вмерти годі». —

«Що за гріх такий? Скажи, Миколо!

Адже ж тільки що ти сповідався! —

То хіба ще тайний гріх у тебе?

Що ж, я можу сповідь доповнити.

Вийдіть, люди!» —

«Ні, най не виходять.

Най до мене ближче всі приступлять.

Дивний се у мене гріх, панотче.

Я вже й сам не знаю, що з ним діять,

Як його з душі своєї збути?

Я його вже тричі сповідався.

Задля нього тричі йшов я пішки

До святого Йвана до Сучави,

Мене тричі з нього розрішали,

А проте він на душі й донині,

Ніби камінь, вчеплений до шиї,

Через нього й вмерти я не можу.

Ось лежу й гляджу в святеньке небо,

І мені здається, що хтось гнівно

Замика його передо мною;

Що там щось, мов темна-темна хмара,

Мені вгору стежку заступає;

Що на мні тут щось тяжкеє висить,
Мов торби, каміння й глею повні,
І не можу я ступити з місця.
Радьте що, панотчику поважний,
Поможіте душу облегшити!»
Ну, скажіть, що мав йому я радить?
Гріх якийсь його турбує душу,
Хоч його він тричі сповідався.
Може, сповідався він нещиро,
Затаїв подробиці найтяжчі,
І гризе той гріх його сумління?
«Вияви, — кажу йому, — Миколо,
Вияви свій гріх зовсім по правді». —
«Так, панотче, добре ви сказали, —
Та не тільки вам, і всім присутнім
Виявлю, чей серцю легше буде.
Сядьте, газди, гезде коло мене,
Слухайте, що буду повідати». —
Сіли всі ми коло нього близько,
І при ньому також поставали
Три сини — три явори гірськії,
Дві невістки — дві гуцульські кралі.
А на небі власне перші зорі
Виринали, тихо миготіли.
«Слухайте ж, панотченьку величний
Слухайте, мої сусіди любі! —
Так говорить, стогнучи, Микола. —
Сорок літ, а може, й більше тому, —
Я ще парубком гуляв. Як нині
Тямлю: день був літній, як сьогодні,
По левадах бренькотіли коси,
А я гнав із Рабенця дарабу.

Як тепер її ще бачу: чвірка,
Напереді Лесь Гутюк при кермі,
Я при задній. Десь коло полудня
Ймились ми спочити в Ясенові.
На зарінку дітвори багато.
Ми собі дарабу причепили,
До шинку побігли поснідати,
Закусили, тютюну купили
Та й гайда дарабу кочувати.
На дарабі, як звичайно, діти
Бігають, з дараби в воду скачуть,
Плещуться — нам се не вдивовижу.
Най собі! Відбили ми дарабу, —
Діти всі на берег. Ба, дивлюся,
Назаді, коло моєї керми,
Хлопчик скулився... Вже не маленький,
Може, так дванадцять літ, тринадцять.
Скулився, сидить і не вважає,
Що дараба вже на бистру воду
Впливає: «Хло, — кажу до нього, —
Ти куди?» — «Я там!» — сказав недбало
Та й кивнув недбало головою
Вниз на Черемош, на мене навіть
Не поглянув, та й сидить спокійно,
Мов чогось у воду задивився.
Се мені також не вдивовижу.
Думаю: «Хлопчище провезеться, —
Певно, хоче на той бік дістаться.
А як схоче злізти, нам не штука
З бистрини на мілчу воду з'їхати.
Ну, а там нехай бреде сарако».
А вода під нами каламутна, —

Клявзу, бачте, в Шибенім пустили, —
Та проте і я, і Лесь, ми знали
Кожде місце, де злазити можна.
І стою собі, держу за керму,
Десь-колись у воду нею вдарю,
Люльку курю і мовчу, байдуже
Про хлопчище. Та бо мій хлопчище
Мовчки встав, не кажучи ні слова,
Закотив штанята по коліна,
На кінець дараби наблизився
І легенько, мов ніде нічого,
Звісив ноги, сам спустився в воду
І без голосу, без пари з рота
Щез безслідно в каламутній хвилі.
Сталось се так скоро, так неждано,
Так спокійно якимось і природно,
Що я, глупо витріщивши очі,
Все те бачив, кожний рух хлопчини,
І не встиг сказати ані слова.
Зразу навіть я аж розсміявся,
Думав: хлопець, певно, плаває добре,
Хоче з бистриною побороться.
Та бо бачу: ні сліду хлопчини.
Може, за дарабу де вчепився?
Ні, не видно! Може, так нурця дав
І за хвилю вирине далеко?
Ні, не вирина! Дараба наша
Відплила вже шмат від того місця,
Але хлопця ні сліду, ні духу!
Тут мороз пройшов мені по тілі,
Так мені зробилось якимось дивно,
Ніби сам я вбив хлопчину того,

Ніби сам зіпхнув його з дараби,
Ніби ніс в руках свою дитину
І нараз її у воду кинув.
І я з жахом позирнув на Леся,
Чи не бачив він, що за плечима
В нього сталося? Ні, Лесь спокійно
Кермою поскрипує своєю.
Потім ще я з більшим жахом глянув
На село, на береги, чи там хто
Не побачив, що тут в мене сталося?
Ні, дрімають береги на сонці,
Верби віття у воді купають,
Де-де з хат ще дим клубами в'ється,
Та на вулицях нема нікого,
Навіть діти з-над ріки побігли.
Відітхнув я, знов гляджу у воду, —
Вже далеко ми від того місця,
Але хлопця ні сліду, ні духу.
Але знов мені на серці стало,
Мовби хто вколов або гарячим
Жигалом до рани доторкнувся.
Страшно так чогось, аж в горлі душить.
Але з середини рівночасно
Преться слово на уста — не слово,
Але крик страшний, немов булькоче
І кипить у горщику замкненім.
Пережив я там таку хвилю,
Повну страху й дикої тривоги,
Яких мало хто переживає.
Перегнали вже ми Устеріки,
Де Черемош Чорний з Білим збігся,
І дісталися на більшу воду,

Де пливе дараба безпечніше.
І мені там стало спокійніше
На душі, я відітхнув глибоко,
Мов тягар який з плечей скотився.
Вчасно доплили ми до Вижниці,
За свій труд одержали заплату,
Накупили дечого для дому
Й досвіта, підночувавши трохи,
Рушили назад у наші гори.
Перейшовши із Вижниці в Кути,
Ми пішли гуртом досить великим
Серед жартів та розмов веселих.
Я в тім гурті був найвеселіший,
Мовбито вчорашньої пригоди
І зовсім зі мною не бувало.
Поки ми дійшли до Ясенова,
Весь наш гурт помалу розійшовся,
І ми з Лесем тільки два зістали.
Та коли ми наближаться стали
До шинку, перед яким учора
Ми свою дарабу припинали,
В мене знов мороз на душу вдарив,
І я боязно зирнув довкола,
Чи не йде хто, хлопця не шукає.
До шинку я ні за які гроші
Не вступив би, бо мені здавалось,
Що там зараз хтось мене пізнає
І питає: «Де мій хлопець дівся?»
А в шинку мені було потрібно
Взяти ще горівки повну фляжку Косарям.
Ось попросив я Леся:
«Ну-ко, мой, візьми у мене гроші,

Йди в шинок, там полишив я фляжку.
Заплати шинкарці за горівку,
А я тут на тебе зачекаю».
Лесь привик мене віддавна слухать,
Гроші взяв та до шинку потюпав;
Та, як лиш від мене відвернувся,
Мене хтось мов прутом ззаду вдарив.
Вдарила така страшна тривога,
Що я, міцно заціпивши зуби,
Натиснув на голові крисаню
І дмухнув дорогою щодуху.
Я не біг, хоч чулося — летів би,
Але йшов і йшов, не оглядався.
Не було думок, ні тямки в мене,
Лиш перестрашу чуття шалене!
І я йшов і йшов, не оглядався,
Аж у груді духу вже не стало.
Аж дійшовши на край Ясенова,
Сів на камені я край дороги
І тут Леся дожидавав старого.
Надійшов він десь за півгодини.
«Вибачай, — сказав мені, — небоже!
Трохи там загутався в шиночку,
Люльку запечи була потреба.
А ось на тобі твою горівку».
Взяв я фляжку, і мене скортіло
Випити її хоч половину,
Аби в серці хробака залляти.
Та як тільки відіткав я корок
І до шийки ротом прихилився,
Щось такеє вдарило на мене,
Що з відразою та жахом мало

Я ту фляжку не пустив на землю.
Та отямившись за хвилину,
Лесеві я дав її й промовив:
«На та випий!» Але більш ні слова
Я не міг тоді йому сказати.
Тільки знаю, що від тої хвилі
Я горівки вже не мав у роті.
Я зарікся того дня ніколи
На Черемош більше не ходити,
Ні дараби більше не гонити.
Так прожив я дві чи три неділі
Дома при роботі господарській.
Та коли в неділю коло церкви
Я почув, що повінь у вівторок
Буде йти, хоч се звичайне діло, —
Щось мене торкнуло в саме серце.
І я, не міркуючи нічого,
В понеділок досвіта зібрався
І з сокирою пішов у Жаб'є.
Там покликав Леся я старого,
І ми вдвох пішли аж на Дземброню
Та й давай дарабу лаштувати.
Злаштували, переночували,
А в вівторок, повені діждавши,
Вниз рікою ми її погнали.
Не було турботи ні гризоти,
Тільки як ми вже до Ясенова
Наблизилися, до того місця,
Де в ріку на бистрині глибокій
Із дараби зсунувся хлопчина,
Знов мене обхопила тривога,
І я пильно в воду став глядіти,

Чи не вирне з неї потопленик.
Але шумно гнала бистра хвиля,
Клекотів Черемош під скалою,
А дараба сунула стрілою,
Та хлопчини ні сліду не видно.
І почав я між керманичами
Де в кого розвідувать помалу,
Чи не бачив хто дня того й того
Втопленого нижче Ясенова.
Та ніхто не міг мені сказати.
А вертаючи із Кут додому,
Я почав також у Ясенові
У шинку чи де-будь на дорозі
Звідувать потроху у прохожих,
Чи в кого тут хлопець не втопився.
Та ніхто не міг мені сказати,
І мій страх помалу став минати.
Та бо не минуло моє лихо!
Як бувало де з ким посварюся,
Жінку вдарю в злості чи дитину,
То ану-ко завше тої ночі
Мені сниться, що плину водою
І сидить у мене на дарабі
Той сам хлопець, скулений і тихий,
І глядить у каламутну воду,
І помалу із кінця дараби
Босі ноги в воду опускає,
Потім, обернувшись на дарабі,
Між ковбками черевом лягає,
За ковбки вчепившись руками,
Звільна в воду тіло посуває.
Тоне в хвилях, тільки з хвиль до мене

Кілька раз руками замахав.
Були ночі ті страшні для мене,
Весь день потім я ходив маркітний,
Щось неначе ссало в мене душу,
Що я гріх свій відкупити мушу.
Вибравсь я до сповіді святої,
Панотцю, що був тут перед вами,
Розповів усю свою пригоду,
Правда, дещо трохи промовчавши.
Панотець, подумавши, говорить:
«Що ж, небоже, я не можу знати,
Чим би тут ти міг бути винуватий.
Адже хлопця в воду не зіпхнув ти.
Що не остеріг його перед водою,
Се не гріх ще, бо не міг ти знати,
Чи він ліпше воду ту не знає.
А що страх тобі такий діймає,
Я на те не вмію ради дати».
Так прожив я рік один і другий,
Часто забував свою пригоду
І не чув уже страху ніколи,
Пливучи побіля Ясенова.
Та ось трафілося мені лихо,
Що я дома за якусь дрібницю
Дуже всердився і в пересерді
Тяжко так побив свою Марічку,
Що водою мусив відливати.
Не заслабла жінка з тих побоїв,
Та я ніч мав після них страшную,
Бо мені приснився знов Черемош
Каламутний, хлопець на дарабі,
Його втоплення у бистрих хвилях

І його лице, таке тривожне,
Мовби помочі благав від мене.
Решту ночі я провів безсонно
І надумався відбуть покуту,
Перейтися пішки до Сучави
Й там з гріха свого сповідаться.
Та не мав я щастя у Сучаві.
Трафив на священика старого,
Що спішився і невважно слухав
Та нерадо сповіді моєї.
Та коли скінчив я свою сповідь,
Він сердито обіззавсь до мене:
«Глупий гуцуле, се все дурниця,
Що тобі до голови приходить.
Сповідай мені гріхи достотні,
А не привиди та сни п'яницькі!
Певно, ти надміру випиваєш,
Тому й сни такі погані маєш».
Не признався я тому попові,
Що вже кілька літ не п'ю горівки.
Та, не ждучи в нього розгрішіння,
Я перехрестився й віддалився.
І була мені тут довша пільга,
Бо в житті я більше пильнувався,
Здержував свій гнів та пересердя
І з сусідами миром держався.
Аж коли моя Марічка вмерла,
Не проживши й десять літ зо мною,
Я побачив знов у сні хлопчину,
Що з води махав мені рукою.
Знов тоді пішов я до Сучави,
Той раз там застав черця старого,

Що, спокійно вислухавши сповідь,
От таке сказав до мене слово:
«Синочку, коли усе по правді
Ти сказав ось тут передо мною,
То даю тобі я розгрішіння
Хоч, їй-богу, сам не знаю за що.
І не завдаю тобі покути,
Бо ти сам себе в грісі не знаєш,
Сам собі покуту накладаєш».
От таке я виніс із Сучави,
І було мені від того часу
Двадцять літ життя у праці й труді.
Двадцять літ тих ви мене, панотче,
Знали, то й не буду вам казати,
Що прожив я без гріха тяжкого,
Хоч то чоловік і не безгрішний.
Але не було й одного року,
У яким би втоплений хлопчина
Ніччю в сні мені не появлявся,
Мов невтишений докір сумління.
Та отсе два тижні тому буде,
Як востаннє плив я до Вижниці
І перепливав попід стрімкії
Скелі, що понижче Ясенова,
Я побачив, як з води брудної
Висунулося щось сніжно-біле,
Мов рука дитяча невелика.
Та рука один раз, другий, третій
Вирнула з води, мов купка піни,
А потім здалось мені, що крепко
Кінець керми моєї вчепила.
Я почув, як керму щось торкнуло,

І мене мов вхопило за серце.
І мені відразу ясно стало,
Що мені не довго смерті ждати».
Отаке нам розповів Микола,
І не знав я, що йому сказати.
Та мовчали також і сусіди,
Не було між ними розговору,
І тиша стояла довгу хвилю.
Аж ось найстарший віком з присутніх,
Юра Рахманюк, от так промовив:
«Не в образі се тобі, Миколо,
Але як зайшло вже на бувале,
Не прогнівайся, коли згадаю,
Як провів своє ти парубоцтво.
Не скажу, аби ти був ледащо,
Але був ти гордий син багацький,
Краса й слава поміж парубками.
Тільки кров була горяча в тебе,
І були надміру дужі руки,
І душа надміру напаслива.
Не було в селі такого газди,
Щоб ти з ним у сварку або в бійку
Не зайшов за будь-яку марницю.
Сам я теж зазнав руки твоєї,
Та нехай се йде з тими часами!
Не скажу, аби ти вдався в дядю,
Бо твій дідько був спокійний газда,
І не знаю, чи не через тебе
Передчасно він зійшов зо світу.
І не знаю, чи ти вдався в маму,
Бо вона була газдиня чемна
І тебе женила в добрім роді.

Але в тебе щось було з опришка,
Що не знає стриму ані тями,
Аби тільки злість свою зігнати
І на своїм ворозі помститися».
Важко від тих слів зітхнув Микола
І сказав: «Спасибі тобі, Юро,
Що згадав ти ті часи страшнії,
Які я прожив, мов у тумані.
Мало що з них мені досі в тямці.
Те лиш досі добре пам'ятаю,
Як мене перед моїм вінчанням
Моя мати у своїй коморі
На колінах із слізьми благала,
Аби я не збиткував ніколи
Ту Марічку, що вона для мене
За дружину вірну обібрала».
«Не гаразд ти й з нею жив, Миколо,
Перший рік або два перші роки, —
Мовив далі, згадуючи, Юра. —
Так було не раз, що прибігала
Твоя жінка аж до мене сночі,
Від твоїх тікаючи побоїв.
І не раз мені впадала думка:
«Цес, напевно, не добром закінчить!
Знайде смерть собі безчасовую
З топірця або на шибениці».
«Бог з тобою, Юро! — скрикнув з жахом
При тих Юриних словах Микола
І перехрестився, весь тремтячи. —
Знаєш, часом і мені самому
Щось таке на думку приходило.
Та було твердеє серце в мене,

Що не знало стриму ані впину».
Та спокійно мовив далі Юра:
«Прийшов стрим тобі і впин відразу,
Бо відразу ти устаткувався,
Пити перестав та забіячить,
З ворогами якимсь поєднався.
Се мені було навдивовижу,
Бо не знав я про твою пригоду,
Про яку тепер нам розповів ти.
Розумієш ти її значіння?»
«Не в догад мені ще якимсь, Юро», —
Тихим голосом сказав Микола.
«Ось послухай моєї пригоди,
Що мені іще в літах хлоп'ячих
Трафилася, — може, й твоя власна
Тобі стане май зрозуміліша:
Мав тоді я вісім літ чи дев'ять,
А тебе ще не було й на світі,
Як одного теплого літнього
Дня ми, хлопці, із верха свого
Захотіли збігати в долину,
Аби в Черемоші покупатися.
Захотіли, зараз і побігли.
З верха вниз не тяжко було збігти,
Другий верх ми перейшли помалу,
А з верха побачили в долині
Черемош, як срібную гадюку.
Під верхом лісок був невеликий,
Сей ми перебігли дуже живо.
А з ліска вела крутая стежка
Стрімко вниз зеленою лукою.
Потім треба через яр глибокий

Перебраться на другу леваду,
Перелізти кілька перелазів,
Перебігти почерез дорогу,
Перескочити ще два потоки,
А потому з берега стрімкого
На зарінок — тут уже і купіль!
Враз зо мною бігло вісім хлопців,
Майже всі були від мене старші.
Як лиш ми добігли до потоку,
Хлопці, чуючи ріку вже близько,
Закричали і побігли чвалом.
Та я, скачучи через потічок,
Скочив так незручно, що натрафив
На сухий безлистий корч терновий,
Тут я скрикнув від острого болю,
Бо тернова шпичка величенька
Вбилася мені в п'яту порядно.
Зразу я не завважав нічого,
А хотів лише догнати хлопців
І підбіг за ними кілька кроків.
Але тут почув, що від гілляки
Відломалася тернова шпичка
І застрягла у п'яті у мене.
Се була мені не першина вже.
Я таких тернів уже немало
Мав в ногах, гуляючи босоніж
По ярах та греготах зарослих.
Знав я, що робить в такому разі,
І, не кажучи нікому й слова,
Сів на моріжку посеред стежки,
Вийняв голку, що мені в сорочку
В пазуху встромляла завше мама,

З ниткою, аби, як що подреться,
Зараз міг на собі я зашити.
Я присів, п'яту свою оглянув
І побачив, що тернина влізла
Геть у м'ясо і при самій шкірі
Заломалася зовсім гладенько,
Так що пальцями ніяк не вхопиш.
Тут спокійно я п'яту послинив,
Вийняв голку і продовбав шкіру,
Поки вістрям голки не заважив
За кінець тернини й, розхитавши,
Не підтяг її, щоб було за що
Пальцями вчепить і витягнути.
Кілько хвиль я порався з ногою, —
П'ять чи десять, я не міг і знати, —
Та мої товариші за той час
Перебігли і луку й потоки,
Перелізли через перелази,
Розложилися всі на зарінку.
Сорочки та гачі поскидали
І з веселим криком та сміхами
Плюскотали вже у срібних хвилях.
Плюскіт той я чув уже здалеку
І я, біль забувши невеликий,
Біг щодуху почерез леваду,
Аби лиш до купелі допасти.
Ось уже я вибіг на дорогу,
Коли чую, здалеку, від Жаб'я,
Крик надноситься понад рікою:
«Сокотіться! Геть з води! Рятуйте!»
Се, мабуть, кричали різні люди,
Та не чули окриків тих хлопці,

Що в ріці купалися весело.
Та я, вчувши крики, зупинився,
Глянув у той бік, відки кричали,
І побачив раптом, як рікою
Понад досі чистою водою
Вал котився жовтий, каламутний
Заввишки, здавалося, на хлопа,
Несучи ковбки, тріски й гілляки,
Шумлячи та ревучи страшенно.
Вал котився скоро, наче вихор
Здіймав воду рівно з берегами,
І я, бачачи те дивне диво,
Закричав до хлопців: «Мой, тікайте!»
Та вони за шумом не дочули.
Ще хвилина, й вал той надкотився
Понад них, і щез увесь зарінок,
І все шмаття і всі хлопці разом,
Ніби їх і не було ніколи.
Я лиш сам-один із них лишився,
І мені відразу ясно стало,
Що, якби не терен той, що в ногу
Мені вбився і спинив на хвилю,
Був би я загинув враз із ними.
От таке й твоє було, Миколо!
Якби не той хлопець в Ясенові,
Що мов на очах тобі втопився,
Був би ти розпився й розпустився,
Був би, може, десь погиб у бійці,
Або в криміналі опинився».
Так оповідав старий той гуцул,
І словам його я здивувався,
Бо здались вони мені мов ясний світич,

Що розсвічує нічну темряву.
Тоді я звернувся до присутніх
І сказав до них такеє слово:
«Чули ми оце такі пригоди,
Які рідко у житті чуваєм,
Хоч трапляються вони нерідко
І дають почути чоловіку,
Що над ним чуває вища сила.
Що той терен у нозі? Дрібниця!
Заскалить собі дитина ногу
Кілька раз на день, як ходить,
Вийме терен та й гадки не має,
А ось бачте, той нікчемний терен
Врятував життя живій людині.
А тобі, Миколо, був той хлопець,
Був той привид, що лиш сам ти бачив,
Пальцем божим, що торкнути мусив
Твою душу в незвичайній хвилі,
Щоб її від злого відторгнути,
А на шлях спасення навернути».
Вже стемніло, хоч не студеніло,
І сини внесли Миколу в хату,
А нас всіх просили до вечері.
Всі ми там і переночували,
А коли ми рано повставали,
Спав Микола на своїй постелі
Тихо та спокійно, без дихання,
Бо вночі заснув сном непробудним.

*Писано до р[ядка] 375 у початку 1907 р.,
а докінчено в Криворівні в д[нях] 5 – 7 вересня 1913 р.,
а рядки 798 – 816 дописано д[ня] 15 вересня 1914.*

ТЕРЕН У НОЗІ

(оповідання з гуцульського життя)

Старий, хорий Микола Кучеранюк дожидав смерті.

Ще два тижні тому він уостатнє керманичував на Черемоші, відігнав чотиритаблову дарабу до Кут і відси вернув пішки додому. Нічого йому не бракувало, а проте був блідий, як труп. Увесь вечір він мовчав і сидів перед хатою он там високо на шпилі гори, покурюючи люльку на коротенькім цибусі і німо вдивляючися в розкинене внизу село, в Черемош, що шумливою гадюкою закрутився низом, і в супротилежну могутню гору, покриту темним лісом. Та другого ранку він прокинувся, жалуючись на болючу колотьбу в боці, почав сильно кашляти та трястись у лихорадці. Покликав своїх трьох синів, сказав їм, що буде вмирати, і велів їм скликати найстарших та найповажніших сусідів, щоб міг у їх присутності виявити свою остатню волю. Сини прийняли сю відомість досить спокійно та повдержливо, хоч дуже любили батька. Тільки їх жінки та діти підняли крик і лемент, але старий велів їм мовчати та бути спокійними.

— Будьте тихо! — мовив він напівсуворо, а напівласкаво. — Я вмру, хіба ж то яке диво? Нажився немало. Чи хочете, щоб я жив вічно? Рушайте і приладжуйте все, що треба для похорону!

Одна невістка почала щось закидати про лікаря. Старий розсердився не на жарт.

— Не плети дурниць! Шістдесят літ прожив я без лікаря, то й при смерті обійдуся без нього. І що може лікар порадити на смерть? Чи лікарі й самі не вмирають? Рушайте кожде до своєї роботи і не журіться мною!

Ніхто не спротивлявся. По обіді посходилися сусіди, покликано й громадського писаря, який, за приказом старого Миколи, написав його «астамент». Йому зробилося трохи легше, він балакав з людьми і велів своєму наймолодшому синові привезти на другий день панотця, бо хоче висповідатися і запричащатися. Сусіди похвалили сей намір і навіть не пробували сяк чи так захитати Миколову певність, що йому швидко прийдеться вмирати.

На другий день йому погіршало, гарячка стала дужча, тяжкий кашель майже душив його; він зробився на виду чорний, як земля, похудів страшенно, і коли приїхав верхи панотчик, щоб наділити його остатньою релігійною потіхою, він справді виглядав так, немов ось-ось сконає. Сини, похитуючи головами, знай, шептали, що «дедьо», певно, не переживе сеї ночі.

Але вночі йому полегшало. А другого дня він піддужав настільки, що пополудні міг устати і вийти трохи на свіже повітря. Був чудово гарний, ясний і тихий вересневий день. Сонце гріло, але не пекло, повітря на горах було чисте і запахуще, а дзвінкий шум Черемоша з долини доходив як солодка мелодія, як безконечний привіт життя. Старий гуцул усів на старій обрубаній колоді і німо та спокійно вдивлявся у величний краєвид. Високі гірські шпилі, бачилось, моргали до нього; глибокі, тінисті долини обслонювалися темними тайнами. Черемош унизу зі своїми могутніми закрутами, шумливими шепотами і запіненими «гоцями» видавався мов непорушний, мов вилитий із зеленкуватого скла. По його берегах снували тут і там немов червоні, білі та чорні мурашки — то були люди. З плоских дощаних дахів широко порозкиданих хат клубився білий димок. Але Микола глядів на все те безучасно, немов не з цього світу. Не почував уже туги,

не тягло його в далечінь; відколи був певний, що незабаром умре, все оточення зробилося йому чужиною.

Та чим більше сонце хилилося над західним обрієм, тим більше почав у його серці ворухитися якийсь неспокій. Напруживши всі свої сили, опираючися на розкішно писаний топорець, він зійшов на найвищий шпиль гори, що захищала його хату від заходових вітрів, сів тут на камені і полетів очима в протилежнім напрямі, ніж досі. І тут, доки зір засягне, високі гірські шпилі, ліси, долини і звори. Та Миколин зір слідив, бачилось, з якоюсь дивною тривогою за бігом сонця. Він придивлявся кожній легенькій хмарці, що виринала відкись на заході і, запалюючися золотом і пурпуром, звільна плила за сонцем. Підзорливим оком міряв кожний клуб диму, кожний туман пари, що підіймався з лісів і зворів. А коли нарешті сонце затонуло в кроваво-червоних хмарах, мов розпалена куля в воді, він зітхнув глибоко, затремтів, мов від морозного подуву, з трудом підвівся з місця і мовчки пішов додому.

Від того дня минули вже два тижні. Микола все був «при смерті», вважав сам себе чужинцем, відлученим, а все-таки не вмирав. Йому робилося раз ліпше, то знов гірше; іноді цілими днями лежав на постелі і майже не міг рушитися, а потім раптом переставав кашель і колотьба в боці, він міг устати, ходити і навіть зіходити на верх гори і вдивлятися в захід сонця. Лиш його неспокій збільшався раз у раз. Не їв майже нічого, лише десь-колись випивав склянку теплого молока. Його тіло вихуділо, його волосся за тих кілька днів побіліло, як сніг, а в очах тліли якісь несамовиті огники. Спати не міг ані вдень, ані вночі, а як інколи вночі сон його зломить, то зараз починає стогнати і хлипати і прокидається, весь

облитий потом тривоги. Він не молився, не розмовляв ні з ким, не цікавився нічим і обертався поміж своїми дітьми і внуками, як чужий. Діти, що вперед горнулися до нього і радували його своїм щебетанням, тепер сторонили від нього і боязко шукали собі забави на весь день, якмога десь поза домом, щоб якнайрідше стрічатися з ним.

У неділю він велів скликати сусідів до себе.

— Любі сусіди, — мовив до них, коли всі посідали перед його хатою на стільчиках, колодах або й так просто, на мураві, а він сам напівсидів-напівлежав на джерзі й подушці, — порадьте мені що! Не можу вмерти. Так мені щось тяжко на серці. Все мені здається, що на мні тяжить якась велика провина і не пускає мою душу від тіла. Кілько разів дивлюся, як сонечко сідає за горою, все мені видається, що там хтось золотими ключами замикає браму передо мною. Скажіть, може, я кому з вас догурих і сам про те забув, а він носить на мене гнів у серці?

Люди мовчки зирнули один по одному, а потім мовив один за всіх:

— Ні, Миколо! Ніхто з нас не носить гніву в серці на тебе. Всі ми грішні, а як не вибачимо один другому, то нам і бог не вибачить.

— А проте, — сумно сказав Микола, — мусив хтось, свідомо чи несвідомо, заскаржити мене у пана бога. Адить, моє волосся побіліло, як сніг, за отсі дві неділі. Мучуся дуже, а вмерти не можу. Щоночі хтось кличе мене геть, а проте щось мов кліщами держить мене на місці. Отак як потемніє, то все чую, як трембіта грає в полонині, і рвуся за її голосом — і не можу.

— Може, жаль тобі світу, дітей, гір, Черемоша? — закинув старий Юра, Миколин ровесник і приятель.

— Ні, Юро, не жаль, — відповів Микола. — Я жив досить. Мої діти, богу дякувати, забезпечені. Гори і Черемош не потребують мене і не можуть дати мені нічого.

— Що ж тебе так турбує? Може, в тебе який старий гріх на душі, а ти затаїв його перед людьми, а він тепер проситься на сповіді і не хоче пустити тебе, поки його не направиш?

— Не знаю, Юро, але мені здається майже, що воно щось так, хоча... Бачиш, я раз мав таку пригоду — давно тому, дуже давно!.. І вона тепер знов тривожить мене. А проте... так, я не говорив про неї нікому з вас, але таки не таїв її перед людьми. Я тричі сповідався з неї, а проте не зазнав полегшення.

— Сповіджся з неї перед нами і перед святим праведним сонцем, — мовив Юра, — то, може, відступить від тебе тота тривога.

— Та то властиво нема що багато й оповідати. Се було ще за моїх парубоцьких часів — уже тому зо сорок літ. Знаєш, Юро, я був тоді найгірший забіяка в селі і найліпший керманич на весь Черемош. У неділю була велика бійка в шинку; багато парубків — здається, що й ти, Юро, сарако, — пішли додому з порозбиваними головами, а одному, моему найтяжшому ворогові, Олексі Когутикові, догодив я так, що за кілька неділь його поховали. А я сам обірвав лише кілька зовсім неважних гуль та задрапнень і в понеділок, як би нічого й не бувало, пішов на дарабу.

Я й стрик, глухий Петро, збили ще досвіта чотиритаблову дарабу* в Жаб'ї і, скоро надійшла повинь, рушили

* Дараба — сплав, збитий із дерев'яних кругляків. Звичайно дараба складається з двох, трьох або й чотирьох таких сплавів, із яких кожний зветься табла (з лат. tabula).

долів Черемошем. Був гарний літній день; на всіх долинах покошено сіно. Запах свіжого сіна і достиглих малин, що звисали скрізь із стрімких берегів понад водою, так і обвівав мене. На серці було любо, свobodно та радісно, як рідко.

Петро стояв при передній кермі, я вхопився за задню. Під полудне заплили ми до Ясенова і їмилися біля шинку. Вода була сильна, а ми мали гнати дарабу лише до Вижниці, то й не потребували боятися, що нам перед приходом вода впаде.

На березі, як звичайно, була ціла купа дітей. Вони купалися, кидали камінням, гралися на березі і робили галас. Скоро ми з дарабою їмилися берега, зараз ціла юрба їх повскакувала на дарабу, бігали по ній, гойдалися на кльоцах або скакали з них у воду і випливали на берег. Нам то була не першина, і ми, не кажучи їм нічого, пішли до шинку, випили по чарці і зараз вернули. Не звертаючи уваги на хлопців, відп'яли ми дарабу від берега і зіпхнули на течію. Скоро дараба пішла в рух, хлопчища справді зручно і з голосним вереском поскакали хто в неглибоку воду, хто на річне каміння і подалися до берега, а ми поставали на дарабі, кождий на своїм місці, і взялися за керми, щоб навернути дарабу на головну течію. Може, так минуто я працював кермою, коли втім, підводячи очі, бачу, що на заднім кінці дараби сидить хлопець. Так, як мені в тій хвилі повіділося, міг мати 14 або 15 літ і був одягнений бідно, в брудній сорочці зрібного полотна та в чорнім повстянім капелюсі — звичайно, пастушок. Він сидів тихо, трохи скулений, на кінці кльоца і якось так залюбки вдивлявся в хлюпання зеленкувато-сірої каламутної води поза дарабою, що, бачилось, не бачив нічого іншого довкола себе. Я стояв при кінці керми, може,

п'ять кроків оддалік від нього, а що він сидів обернений до мене плечима, то я не міг бачити його лиця.

— А ти що тут робиш, мой?— відізався я до нього.

Він не відповів нічого, лише простягнув свою ліву руку і показав на супротивний беріг. При тім я завважив, що його простягнена і по локоть гола рука була незвичайно біла, якої я ще не видав ніколи у бідного хлопця-пастуха.

— Хочеш на той бік? — запитав я.

Він потакнув головою, не обертаючися і не кажучи ані слова.

— А де ж хочеш висісти? — запитав я ще раз. — Адже бачиш, що той берег тут усюди стрімкий, нема де ймитися.

Не обертаючися і не кажучи ані слова, хлопчище помахав своєю сніжно-білою рукою взад, униз рікою, і здавалося, що ані на хвилю не бажав переривати собі оглядання шумливих та шипучих клубів черемошевої води. Мені се було байдуже: чей же, хлопчище знає добре сю воду. Ми плили власне попри громаду дуже неприємних кам'яних брил, що ліниво розляглися по самій середині ріки, мов череда здорових волів у купелі; треба було дуже обережно просмикуватися між ними, то й у мене при кермі була гаряча робота. Крізь клекіт хвиль крикнув я ще до хлопця:

— Як будемо близько того місця, де тобі треба на берег, то скажи нам заздалегідь, щоб ми скрітали дарабу з течії ближче до берега, на плитке місце. Чуєш, мой?

Хлопець знов кивнув головою і все сидів скулений на однім місці.

Ми переплили небезпечне місце і стрілою летіли позовж ширшого і не дуже глибокого плеса. Я все ще

держався за кінець керми, але не робив нею і знехотя дивився на хлопцеві плечі. Нараз він схватився зі свого місця і почав якось покvapно підкочувати штани.

— Хочеш злізати? — запитав я його. Та він знов не відповів мені нічого, але підійшов на сам край дараби, сів на обрубок кльоца, спустив голі ноги до води, вчепився обома руками за кльоц, а потім, опираючися обома ліктями о кльоц і весь похилений над ним, обернувся так, що ляг черевом на той кльоц і почав помаленьку зсуватися з нього в воду. Аж тут побачив я його лице — було мені зовсім незнайоме. Мені повиділося в тій хвилі, що якийсь дивний, холодний і злорадний усміх заграв по лиці хлопця. Але се тяглося лише хвилиночку. Поки я ще встиг щось подумати, крикнути, рушитися з місця, хлопчище без звука, моментально щез у каламутній воді. Мене обхопила смертельна тривога. Я скочив на край дараби. Я знав, що се дуже небезпечно — скакати з кінця дараби в воду, а ще до того в тім хоч не дуже глибокім місці, але на страшній бистрині, де й найдужчий гуцул не потрафить устояти на ногах. Я думав, що необачний хлопчище зараз винирне, почне плисти або бодай буде пару хвиль бовтатися, боротися з водою і я зможу вирятувати його. Але ні, з хлопчища не видно було ані найменшого сліду. Хвилі весело підштрикували аж на кльоци, плескотіли поміж кльоцями нашої дараби, і вона стрілою і з шумом гнала наперед, а хлопець щез, як слина. Німий і непорушний, весь продроглий від холодної тривоги, стояв я на краю дараби і впирав очі в каламутну воду — даремнісінько.

— Миколо! — крикнув нараз сердито від передньої керми старий Петро. — Якого дідька ти там робиш? Чи не бачиш, що вода заганяє дарабу поперек ріки? До керми, мой, а то оба підемо під сто чортів!

Я скочив на своє місце, мов пробуджений із глибокого сну, вхопився за керму і почав працювати щосили, але мої очі все ще блукали по широких плесі, по булькотячій поверхні ріки, чи не віднайдуть хоч якого-будь знаку того хлопця. Та ні, ані сліду!

Та певна свідомість, що ось перед кількома хвилями перед моїми очима і ось тут безпосередньо біля мене так нагло запропастилося молоде людське життя, шпигнула мене в саме серце так, як ще ніколи ніщо в життю. Я трясся всім тілом, як коли б був сам замордував найближчу, найдорожчу мені людину. З жахом обдивляв я берег, чи там дехто не бачив, як топився хлопець? Ні, на березі не було ані живої душі; на дорозі, що бігла з другого боку понад саму ріку, не було також ані живого духа; село вже щезло за закрутом ріки, тільки з невидноїдзвіниці забамкали нараз дзвони, мов знали, що хтось у селі пожив смерті.

Потім я почав боязно оглядати старого Петра, що стояв біля своєї керми на першій таблі з широко розкряченими ногами і також раз у раз вдивлявся в клекіт каламутної води. Може, він бачив дещо? Та ні, Петро мовчав; він був приглухий і, не бачивши хлопця на очі, певно, не чув і моїх слів, звернених до нього.

Помалу, коли ми відплили вже геть від того нещасного місця, минули Устеріки і дісталися на більшу, безпечнішу воду, я заспокоївся. Я попросту силував себе не думати більше про хлопчища; я вмовляв сам у себе, що я ж тут нічогісінько не винен: я ж не міг знати з духа святого, що дурний хлопчище так собі, ні з того ні з сього та й раптом шубовсне в воду і затоне, як кусень олова, я ж працював власне при кермі і таке інше. Се й заспокоїло мене — бодай так здавалося мені тоді.

Ми вчасно пригнали дарабу до Вижниці, вифасували зароблені гроші, повечеряли, відпочили трохи та закупили, чого було треба додому і ще перед північчю рушили назад у гори, щоб другого дня перед полуднем бути вже дома і йти до косовиці, йдучи більшою купою, ми гуторили, жартували, оповідали всякі смішні придабашки, і я був особливо в веселім настрої. Розуміється, про втопленого хлопчища я не згадував ані словом.

Так воно тяглося, поки ми не дійшли до Ясенова. Та коли ми почали наближатися до нещасного місця, де наша дорога бігла понад сам Черемош, а здорові скелі лежали, мов бики, посеред клекотячої бистрини, і де вчора затонув хлопець, то мені знов зробилося так важко на душі, як було вчора. Холодний піт покрив усе моє тіло, морозна пропасниця біла і телепала мене, я дзвонив зубами і не мав відваги нікому прохожому глянути просто в очі. До знайомого шинку не був би я вступив ні за які гроші: так мені здавалося, що, нехай я лише покажуся там, мене зараз вхоплять і повісять. Я послав старого Петра до шинку і велів йому купити цілу квартиру горівки — треба було для косарів, «а я сам, — кажу йому, — не піду туди і зажду на тебе тут». Але скоро я побачив себе самотнім, обхопила мене така шалена тривога, що я, мов одурілий, натис крисаню на очі і, похиливши лице вниз, як злочинець, погнав наперед себе і не спочив швидше, аж мені в грудях не стало духу і село було вже геть за мною. Аж тут я сів при дорозі і заждав на старого Петра. Я мусив ждати досить довго. Мені страшенно хотілося випити горівки, багато горівки нараз, щоб нею, мов повинню, залити отой ганебний переполох. Ожиданка ще побільшала мою жадобу. Ось надійшов штильгуючи старий Петро, буркочучи зовсім не дружелюбні

прокляття на таких «молокососів, що скажуть слово і зараз перемінять» і «летять кудись навпроцапі, як остатні дурні». При сих словах він подав мені фляшку з горівкою. Та коли я відіткав її і притулив до рота вузеньку шийку, наскочило на мене раптом таке обридження перед сим плином, що я мало що не кинув фляшку геть від себе і, здригаючись, подав її назад Петрові.

— На, пий, — сказав я, ледве видушуючи з себе слова, — я сим разом не можу.

Старому не треба було того казати два рази. Він знов пробурчав якусь добродушну лайку на нездар, що цураються дару божого, забулькотів із фляшки просто в горло порядну порцію, заткав потім фляшку корком і притовк його долонею і тоді устроїв фляшку в свою шкіряну торбу. А я від того часу не міг і лиця свого повернути на горівку і, хоч не присягав на неї, а проте й досі не міг випити її ані краплини. Відвергло на смерть, на сміх усьому світу!

Троха заспокоївшись, зайшов я додому і постановив собі закинути зовсім керманицьке ремесло і ніколи ані ногою не поступити на Черемош. Та коли я другого дня почув біля шинку, що в середу піде найближча повінь, то щось із непереможною силою вигнало мене досвіта з хати. Я пішов до Жаб'я на склад дерева, збив дарабу і погнав її знов з дядьком Петром до Вижниці. І знов у Ясенові обгорнула мене та сама дика тривога, яка проймає хіба найтяжчого злочинця, і перевернула все моє нутро. Мов шалений, я бігав очима по воді, шукаючи хоч якого сліду втопленого хлопця, хоч розум мусив говорити мені, що рвуча вода мусила вже або викинути втопленика десь на берег, або занести бог зна як далеко та встроїти в яку щілину на дні. Та ні, моя розбурхана уява все

показувала мені, що ану ж я ще десь тут близько знайду того хлопця, що ану ж серед ріки виставиться з води його сніжно-біла рука!..

І бачите, сусіди, се був увесь мій гріх і вся моя мука. Все щось тягло мене з неперепертою силою на Черемош, і все, перепливаючи те прокляте місце понижче Ясенова, я мусив зазнавати того самого переполоху та тої самої муки, що й першого разу. Говорять, нібито є такі люди, що їдять аршинник і при тім живуть довгі літа. І мені все здавалося, що я один із таких отрутоїдів, що не можуть жити без вічної передсмертної тривоги.

А проте я не бажав нічого гарячіше, як увільнитися від неї. Коли минуло кілька неділь по випадку, відважився я нарешті заговорити дещо про нього і почав обережно розпитувати в Ясенові, чи не пропав де в кого хлопець у таким віці, такий і такий на подобу? Ні, ніхто не знав і не видав такого хлопця. Я розпитував дещо виразніше, чи того й того дня такий хлопець не втонув у Черемоші? Ні, ніхто нічогісінько не знав про такий припадок. Чи не викинула вода такого трупа? Ні, ніхто не знав про се ані словечка.

Всі ті звістки, замість заспокоїти мене, тим живіше товклися в моїй тямці, немов нерозв'язана жасна загадка. Я помалу розпитував у керманичів, у рибаків, у гуцулів з Красноїлі та з Устерік — ні, ніде не було ані сліду втопленого хлопчища, ніде не було чоловіка, який би його знав, бачив або жалувал за ним. Мій перший страх перемінився звільна на глибокий смуток, на безмежне співчуття з тим бідним хлопчищем, якого ніхто не знав і якого стратою ніхто не журився. У моїй душі все пекло якесь невимовне горе при переїзді через те місце, і я нарешті надумав удатися на покуту, йти пішки до Сучави,

там висповідатися свого гріха і таким способом заспокоїти свою душу.

На лихо собі, я й сим разом не мав щастя. Піп, перед яким я на сповіді признався до свого гріха, дуже квапився і, очевидно, не мав ані часу, ані охоти випитати мене докладніше. Коли я коротко розповів йому свою пригоду, він буркнув сердито:

— Іди, дурний гуцуле! Ти ж на тім не маєш ніякого гріха. Говори мені достотні гріхи, а не задержуй мене такими дурницями!

Але се запевнення попа, що я в тім не маю ніякого гріха, не заспокоїло мене. Я почав собі розмірковувати, що, видно, вже то так пан біг дав, що я натрафив на такого попа; видно, сам пан біг угнівався на мене і не повернув мене, сараку, на доброго сповідальника!

Отакі гадки не покидали мене і помалу дійшли до того, що я не міг ані спати вночі, ані не мав спокою вдень і суятився, як сновида. Я постановив собі по кількох місяцях піти ще раз до Сучави і там ще раз висповідатися свого гріха. Сим разом натрафив я на старого, добродушного черця, що дуже терпливо вислухав моє оповідання і, коли я скінчив, сказав мені:

— Синоньку, в сьому випадку ти справді дещо троха завинив, хоч і не так багато, як собі надумуєш. Молися богу, а вже він дарує тобі твій гріх і віддасть тобі супокій.

— Я молився богу, ах, як горячо! І справді, сим разом здавалося, що допомгло. Щоправда, згадки про втопленика я не міг позбутися ніколи, а кілька разів перепливав коло Ясенова, то вся пригода ставала мені живо перед очима, і я не міг перемогти себе, щоб не вдивитися пильно у воду, немов шукаючи якогось сліду по загубленім. Але жасно вже мені не робилося, смуток минувся, і лише

від часу до часу щось стискало моє серце, мов коваль кліщами. Я оженився, мав діти, працював багато, і щораз тихіше та тихіше відкликалася в моїх споминах згадка про втопленого хлопчища коло Ясенова.

Та раз вийшло таке, що я за щось посварився з моєю жінкою, в мні заграла кров, і я добре-таки побив її. Се була крепка жінка і остра на язик, почала шарпатися зо мною і лаяти, що слина на язик принесе. Я розсердився і як лусну її топирцем у голову, аж вона без тямки покотилася на землю. І тут мене щось кольнуло у серце, я кинув геть топорець, обілляв безтямну водою, спинив кров, що чуріла з її рани. Ну, рана не була страшна, жінка незабаром прийшла до себе, і бійка не пошкодила їй нічого. Адже знаєте, гуцулка, сарачі, привикла до бійки, а не одна то ще й хвалиться перед своїми сусідками:

«Якби мя чоловік не любив, то би мя не бив». І небіжка Марічка ніколи не догурила мені за сю бійку — та й се була одинока наша бійка за тих двадцять літ, що ми прожили вкупі. Але тої самої ночі, якої зчинилася у нас та бійка, ясенівський хлопчище показався мені у сні. Приснилося мені, що пливу дарабою Черемошем, піді мною реве і клекоче каламутна повінь, я щосили працюю коло керми і раптом бачу хлопчища, як він звішує голі ноги з дараби в воду, як обома руками спирається на кльоща, обертається і показує мені своє невимовно сумовите лице та всміхається до мене не то сумно, не то якомсь злорадісно, а потім тихенько сховзується в воду і щезає в ній безслідно. Я пережив у сні всі ті страшні почуття, що перед тим так довго мучили мене, і пробудився весь облитий потом, січучи зубами. Я почав молитися до бога, але та молитва не йшла мені з серця і не заспокоїла мене. Я хотів заснути і zarazом тривожився, щоб іще раз

не бачити такого сну. Всю ніч я прокачався безсонний на постелі і кілька день по тім був такий сумний, збитий та стомлений, як із хреста знятий.

Від того часу почав той хлопчище все колись-не-колись набиватися мені на сон. То привиджувався мені, як сидить на краю дараби, скулений і задивлений у каламутну повінь, а іншим разом — як своєю сніжно-білою рукою показує кудись у невідому далечінь або як з якимось невимовним виразом усміхається до мене. І завжди по таких сні я кілька день ходив, мов утовчений у ступі, нудився і бридився всім довкола, лише Черемош тяг мене до себе і на дарабі вертала до мене сила й охота до життя. Те одно тільки відчував я, і воно що раз більше виростало як певність у моїй душі, що гріху за смерть того хлопця таки ще я не позбувся, що його загублена душа таки ще не заспокоїлася і для того набивається мені на сон. З тою думкою я носився більше як двадцять літ і не міг позбутися її. А коли вмерла моя жінка і зараз тої ж ночі втопленик знов показався мені у сні і всміхнувся до мене ще жасніше, ніж уперед, то я постановив собі зараз по похороні піти до Сучави і там ще раз висповідатися. Знов я застав старого, добродушного черця в сповідальниці. Він вислухав моє оповідання терпливо, подумав довго і промовив:

— Синочку, даю тобі розгрішення, хоч, їй-богу, й сам не знаю за що. Не завдаю тобі ніякої покути, бо ти сам наложив на себе тяжчу покуту, ніж я міг би наложити. Іди со миром!

Та ба, в тім власне була штука! Я пішов, але миру таки не міг знайти. Рідше, ніж уперед, але все-таки від часу до часу показувався мені у сні той хлопець коло Ясенова. Ніколи я не чув від нього ані слова, ніколи не бачив

приятного виразу на його лиці. І се завсіди наводило мене на думку, що мій гріх іще не спокутуваний, що душа втопленика ще не заспокоїлася і показується мені у сні лише тому, аби пошукувати на мні якоїсь провини. А коли перед двома тижнями я плів дарабою до Вижниці і минав Ясенів, то побачив знак. На тім самім місці, де колись, сорок літ тому, хлопчище з моєї дараби зсунувся в воду, побачив я нараз, як із брудно-жовтої повені висунулася сніжно-біла дитяча рука. Морозом ударило на мене, я витріщив очі, і ади, рука знов виринає з води, мов блискавка з хмари, і ніби судорожно хапає за щось — достоту так, як той, що топиться у воді. Раз, другий, третій вихапувалася отак і знов щезала в воді. Ще раз виринула і вхопилася за кінець моєї керми. Я почув виразно, як шарпнула дуже цупко, але в найближчій хвилі сховзнулася помалу зі слизької дошки і щезла в воді. Я стояв, мов окаменілий. Шарпнення відчував я ще в самім дні моєї душі, але більше нічого, ані жаху, ані суму. Я безтямно повертав кермою і ні про що не міг думати. Аж як ми прибули на Вижницю і я зійшов з дараби на суху землю, почув я в собі ту певність, що се була моя остатня плавба на Черемоші, що хлопець кличе мене до себе.

І тепер він показується мені щоночі в сні, і все усміхається до мене жасним усміхом, і не говорить ані слова, і махає сніжно-білою рукою вниз за водою. І тому не можу вмерти, бо його душа ще не заспокоїлася і тому не допускає й мою душу до спокою.

Микола замовк і важко зітхнув. І сусіди мовчали; ніхто не знав, що йому порадити. Нараз заясніло якесь світло на Юровім лиці.

— Слухай, Миколо, — сказав він, — а що, як се не був ніякий достоменний хлопець?

— А то ніби по-якому?
— Нібито, як се була лише якась мара, привид?
— Що ти кажеш? У яснісінький день? Перед лицем праведного сонця?

— Та я не кажу, що се був лихий дух, господи заступи! Ні, Миколо!
— Ну, але чого ж би його згадка так довго мучила мене?

— Га, Миколо, то чоловік ніколи не може знати, що пригоже для його душі. Та й загалом, добро і зло... Не можемо знати, коли щось робимо, чи на добро то нам, чи на зло. То ми лише свою волю знаємо: хочу зробити добре або хочу зле. Се так, се нам каже сумління. Але що довкола нас, Миколо, про се ніколи не можемо бути певні. Не одно видається нам лихом, а воно може бути для нас великим добром. Або й навпаки...

— Се правда, Юро! Але все-таки я не розумію, що то за мара могла бути, коли се не був правдивий хлопчище з тіла і кості.

— Слухай, Миколо, я оповім тобі маленьку історію, що притрафилася мені самому, як я ще був зовсім малий. Може, я мав тоді вісім, може, десять літ. Одного дня — а був гарячий, парний, літній день — захотілося мені і ще кільком сусідським хлопцям, що жили отам у версі, скупатися в Черемоші. З нашого верха до Черемоша не близьенько, але нам, дітям, було се байдуже. Ноги на плечі та й гай у долину! Збігли ми з кичери, збігли з другої, ось уже й ріка недалеко. Ще лише через вориння перескочити, потім невеличкий лазок, потім ще вориння, потім рів, потім півперек дороги, ще через одно вориння, зіскочити зі стрімкого бережка на рінь, і тут тобі й чистий, шумний Черемош. Мої товариші бігли наперед, поперес-

какували, як кози, через одно й друге вориння і сміялися з мене, що я лишився ззаду. Знаєте, як то діти:

— Гаду, гаду! Дідько ззаду!

А я біжу та й кричу за ними:

— Веред, веред, дідько вперед!

І так мені якось гірко, завидно зробилося, що я зібрав усю свою силу, розігнався і скочив собі через ворину. Але якось попав не на добре місце, бо за вориною хтось кинув суху тернову гіллячку, і я саме на неї наскочив босою ногою, і здоровенна терняка вбилася мені в п'яту, мов кавалок гонталя.

— Ой-ой-ой! — скрикнув я зненацька від болю.

— Га-га-га! — зареготалися мої товариші і побігли далі, кричачи-пустуючи: — А ми борше! А ми борше!

Я закусив зуби, а тут мене немов пече щось, аби зрівнятися з ними; шарпнувся бігти їм наздогін, але не міг зробити ані двох кроків, бо почув від терна такий біль у нозі, що аж мене за серце стисло, мов кліщами. Я мусив зараз присісти на стежці і оглянути скалічену ногу. Терен забився глибоко в п'яту; шпичка, відломавшись від сухої гілки, вломалася при самій шкірі, так що нігтями не було за що вхопити, щоб витягти терна. Я мусив насамперед намазати п'яту слиною, розм'ягчити її і обмити, а тоді витягнув шпильку, яку на такі пригоди носив завжди при собі застромлену в пазусі сорочки, мусив нею добре роздовбати те місце в п'яті, де всадився терен, мусив розпорпати шкіру, поки терен не почав рухатися і я, холитаючи ним, не видобув його настільки догори, що міг захопити його тупий кінець нігтями і витягти його з п'яти. Ну, для мене се не була ніяка дивниця, але все-таки се потягло кілька минут. Тим часом мої товариші добігли вже до ріки, поскидали з себе шмаття і з радісним

криком та вереском поскакали в чисту, неглибоку воду. Я ще сидів на стежці і довбав свою п'яту та з завистю чув їх радісні голоси, чув, як вони у воді хлюскалися та били ногами або з вівканням оббризькували себе долонями. Та ледви я встав і пустився бігти до них, почув я нараз іздалеку якісь тривожні окрики. Хтось на дорозі, але досить далеко від купальників, кричав щосили:

— Діти, геть із води! Діти, геть із води! Повінь надходить!

Але діти в купелі так були заняті своїм плюсканням та вівканням, що й не почули того крику. Я лечу, як тільки можу пробитою ногою, запинаюся на перелазі і в поспіху беркиц догори ногами в рівчак, зриваюся увесь захляпаний і перескакую через рів, вибігаю на дорогу, і моїм очам являється страшенний вид. На півхлопа заввишки котиться буро-жовтий вал у ріці, займаючи всю рінь від берега до берега, і валить швидко, як буря, долів Черемошем з громовим гуркотом. Десь там у полонині нагло прорвалася хмара, в тіснім видолинку збовдурилася вода, несучи з собою кльоци, свіжо з корінням вирвані смереки та річне каміння, з гуркотом і клекотом гнала в долину. Вже була ось-ось близько, а мої товариші все ще не спостерегли, що надходить небезпека. Я кричу щосили, і аж тепер вони спостерегли, позривалися у воді і, мов одубілі, поставали, придивляючися страшному водяному валові. Та се тривало лише хвилину; в найближчій хвилині вал наскочив на них, проглинув їх, як пару галушок, і покотився з ними далі в безвісти.

— Се правда, Юро, — промовив Микола, — і могого стрика хлопець, — знаєш, старого Гедемениука одинак — також тоді пропав. Пам'ятаю се добре, але...

— А погадай про той терен, Миколо! — перервав йому Юра. — Як він мене заболів і запік у самім серці! А проте, коли я пізніше роздумував над ним, то властиво він урятував мене від смерті. Якби я був разом з моїми товаришами добіг до Черемоша, то був би, певно, й пропав разом з ними. Так само мені видається твоя історія і твій гріх. Молодим парубком ти був п'яниця, забіяка і марнотратник. Зневажити, поганьбити або й побити безневинного чоловіка, знасилувати дівчину — се для тебе було так легко, як випити чарку горівки. Най тобі бог відпустить гріхи твоєї молодості, але не одному ти тоді допик до живих печінок... І мені... Тямиш, як то не раз бувало?.. Бог мені свідок, я давно простив тобі, бо пізніше ти зробився таки добрим і порядним чоловіком. Але тоді, Миколо, хто бачив твої пиятики та біятики, той по неволі мусив подумати собі: «Коли сей парубок так піде далі, то кепський буде його кінець; скінчить або від чийогось топірця, або на шибениці». І не було кому дати тобі стрим, Миколо, бо твій неньо вже не жив, а няня була стара та податлива, а може, й не знала, що ти виробляєш поза домом.

— Ну, не знала! — буркнув під носом Микола. — Де би не знала! Цілі ночі плакала, на коліна передо мною падала, по руках мене цілувала, щоб я отямився. Та куди мені було до розуму промовити! Ой боженьку, боженьку! Так-так, я був ніби глухий і сліпий, як кінь, що зірвався з припону. Ну-ну, Юро, говори далі!

— Ну, бачиш, сам тепер видиш, що не брешу, — мовив далі розважливо Юра. — А нараз ти зробився зовсім іншим чоловіком, перестав пити, перестав заходити до шинків, водитися з п'яницями та опришками, перестав навіть сміятися голосно, — тямиш, як то ти тоді любив

сміятися, аж на столі чарки дзвеніли, а найсміліші ватаги блідли? А потім ти оженився і запрягся до праці... Ані пізнати було першого Миколи. А ми богу дякували та все гадали, що то твоя жінка так напутила тебе, бо інакше й не вміли собі пояснити того. Аж тепер бачу, Миколо, що то ми всі помилялися.

Микола слухав бесіди старого Юри з напруженою увагою. Десь-колись заблискувала в його очах радісна іскорка, немов якісь давно порвані нитки в його душі розмотуються, порядкуються наново.

— Бачиш, Миколо, — говорив далі старий Юра по короткій мовчанці. — Отсе, як ти оповідав нам свій гріх, раптово набігла мені на тямку отся дитяча пригода з терном у нозі. Адже й ти так само безтямно летів на свою загибель. А бог не хотів тобі дати загинути. Знаєш, як то ще наші діди та батьки говорили: «Коли бог хоче чоловіка поправити, то не мусить з неба злізати та прутком бити». Він має в руках тисячі способів і все цвігне чоловіка в таке місце, де в нього найбільше боляче. То він і тобі вбив такий терен у сумління, що ти мусив почувати його шпигання весь свій вік. Скоро лиш одною ногою полівиш, щоб зійти на пагубну дорогу, ого, вже тебе той терен зашпигає, і ослабить, і заглушить твою лиху силу. Розумієш тепер, що значить сей гріх, Миколо? Се не був гріх, се була ласка божя, що являлася тобі як болюче тернове шпигання. Се не був ніякий хлопчище, що втопився там коло Ясенова і якого ніхто не бачив, ніхто не знав. Твоє власне сумління вичарувало тобі ту примару, щоб дати тобі спасенного штурканця. І добрий був штурканець, Миколо, зробив своє гаразд. Ти повинен дякувати богу за той штурканець. Се ти не бачив, як там, на Черемоші, втопився якийсь бідний, невідомий

хлопчище, — се ти бачив таку осторогу для своєї душі. Дякуй богу, Миколо, що зі своєї ласки послав тобі сей знак; що розкрив тобі очі, аби ти бачив його і прийняв у свою душу. Кождий з нас не раз у життю бачить такі знаки божої остороги, але не кождий видить їх, не кождий відчуває в них палець божий, і тому так багато людей залітає в пропасть. Недаром говориться про таких у євангелії: «мають очі і не видять, мають вуха і не чують». А ти можеш уважатися щасливим, що ти провидів і прочув у саму пору.

Смерклося. Сини занесли Миколу до хати. Він не говорив більше нічого, і здавалося, що весь потонув у глибокій задумі. Швидко заснув, а коли другого ранку сини заглянули до нього, він був уже небіжчик. Його лице роз'яснилося і виглядало, як образ спокою і задоволення. Видно, й душа його перед смертю знайшла здавна пожаданий мир.

У КУЗНІ

(із моїх споминів)

На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині горить огонь. Невеличке огнище неблизкучого, але міцного огню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Се огонь у кузні мого батька.

І досі бачу ту залізну лопатку, якою батько набирає вугля з дощаної скрині, — те вугля він сам випалював за хатами в ямі, що й досі називається вугляркою, хоча тепер уже й сліду її нема, — кидає його в паленище на жмільку розжареного вугля, принесеного в черепку з хати, а потім своїм звичайним покvapним способом обзивається до слуги:

— Ти-ти-ти, Андрусь, ану димай, а поволі, поволі, поки розгориться.

Андрусь, той сам, що з хати приніс мене на коркошах і посадив на вуглянній скрині близько огнища, тепер хапає за жердку від міха і починає дути. У міха зразу якийсь короткий дух, він іще не набрався повітря, не вложився до праці; він розфукує вугля, а вогню не скріплює.

— Помалу, Андрусь! Ти-ти-ти, хло, помалу!

— Це дика баба фукає! — говорить жартуючи Андрусь і щосили налягає на жердку, щоб набрати в міх якомога більше повітря.

Його згадка про дику бабу проймає мене дрожжю.

— Де тота дика баба? — питаю я.

Андрусь сміється.

— В місі. Хіба не чуєш, як фукає? Я прислухаюся — справді фукає.

— Чекай, як я її добре надушу, — говорить Андрусь, — то вона буде стогнати.

— Я не хочу! Не дуси! — скрикую я.

Мені збирається на плач. Я не розумію Андрусевого жарту. Моя уява залюднена марами, упирями, страчуками, про які я щовечора слухаю оповідання наших двох служниць, великої Остини й малої Остини, при куделі. Вони згадували не раз і про дику бабу, що сидить у Ділу та курить відтам димами; Андрусь перший помістив її в ковальським місі, і відтоді той міх наповняє мене жахом.

— Но-но-но, ти, хло! Не говори дитині дурниць. Не слухай, Івасю, не слухай, у місі нема ніякої дикої баби.

— А що ж там так сопе?

— То вітер, синку. Видиш, міх набирається вітру, а як його здусити, то дує. Ади, й я так дую!

І батько пару разів дмухає в огонь.

Я успокоюся. Огонь розгоряється. Зразу він немов боязко виховзується з-поміж вугля синявими язичками. Та дика баба починає дути дужче; синяві язички в корінні червоніють і вискакують прожогом із глибини вугляної купи. Звільна чорне вугля й собі ж набирає червоної краски, полум'я сичить і простується, робиться немов в'язка блискучих ножів або стріл. Але дика баба вже надула свій шкіряний живіт майже аж до стелі. Андрусь напірає обома руками, грудьми й животом, щоб здушувати жердку вниз. Огняні ножі внизу робляться білими; вугля з червоного робиться золотим, немов прозрічастим, немов топиться. Я не можу відірвати очей від того маленького огнища, що не чваниться світлом і ледве розганяє сутінок невеличкої дерев'яної кузні, та зате плює здоровими іскрами аж під коритовидний, глиною виліплений та сажею навислий стріп і криє в собі велике тепло, велику робучу енергію.

А батько стоїть при ковалі, взяв свій невеличкий, «спряточний» молоток у руку і кільканадцять разів ударив по ковалі, швидко, раз за разом, мов вербель на барабані. Пішов голос по всьому присілку — знак, що в кузні починається робота.

Тепер він витягає з-під міха різні скриньки з усяким заліззям. Тут повизублювані сокири, які треба насталити; ось одна виглядає, мов очайдуша, з розчерепленою головою — у неї розбитий обух, її прийдеться зовсім «пересипати», як каже батько своїм образовим язиком. А онде коло дверей чересло — треба нанадити. Під кузнею в невеличкім піддашку обік точила стоїть пара возових коліс, які принесено до кування, — там же лежать і нові залізні рафи на обручі.

Батько був славний коваль на всі околиці села, особливо його сокири мали велику славу. Ще тридцять літ по його смерті один чоловік на другім селі, старий уже, розговорившись зо мною та згадавши про батька, мовив:

— Ні, нема вже такого коваля. У мене ще й досі його роботи сокира є. То душа, не сокира.

Коли батьків вербель, виграний молотом по ковалі, залунав по слободі, починали звичайно сходитися сусіди. Робота в кузні йшла понайбільше взимі — літом були лише два короткі сезони: плуговий та серповий — поза те батько відмикав кузню вліті хіба тоді, коли хтось нагодився з якоюсь більшою та пильною роботою.

А взимі господарської роботи мало. Де-де в stodoli лопотять ціпи, в сінях хрупотять пили або фуркочуть колівороти, крутячи мотуззя. Робота не квапна. А в кузні весело. Хто приходив з більшою роботою — чи то воза кувати, чи то сокиру зробити, то не забував узяти за пазуху фляшку горілки. Йшлося до коваля, як у гості, як

до сусіди, а не як до ремісника, щоб зробив те, що треба, та й бувай здоров, я тебе не знаю, ти мене не знаєш. Батько такси ніякої за роботу не мав, «що людьом, то й мені», а нема готових, то й підожде. Але любив, щоб у кузні було весело, гамірно. При більшій компанії, при веселих розмовах та чарці горілки йому робилося найліпше. Та й не раз і потрібно більше помічників. Ось хоч би обручі натягати на колеса: три-чотири хлопи хапають за здорові дрючки з залізними гаками; два інші та батько третій довгими кліщами несуть розпечений обруч, кладуть його на обода, а ті з дрючками хапають гаками за рафу, опирають кінець дрючка о обід і починають щосили тиснути вниз. Батько хапає великий молот і побиває рафу, де треба. Дерево обода за дотиком гарячого заліза де-де пускає полум'я та воно швидко гасне.

— Ну, ну! Ти-ти-ти! — чути батькове приговорювання, перемішуване ударами молота то о рафу, то об обід та клацанням гаків, що тягнуть обруч у різні боки. Потім три-чотири чоловіки хапають такі самі великі молоти і починають в такт молотильників набивати затягнений обруч на обід. Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цуп! — лунає на всю слободу, поки обруч не стане зовсім на своїм місці. Старші господарі очима знавців оглядають колесо, придивляються, чи добре стягнув обруч дзвони, чи ввійшла на своє місце кожда спиця, чи міцно стоїть маточина; сей та той підійме здоровецькою рукою колесо вгору, пустить його легко до землі і прислухається до його стуку.

— Колесо, як дзвін, — повторяє один за одним. Найвища похвала ковалеві.

А в кузні дика баба стогне та стогне, огонь у палениці вже весь білий, а в глибині його щось жевріє, ясніє, як золото, і пускає подовгасті, розгалужені іскри, так зва-

ні зиндри. Се «вариться» будуща сокира. Батько кинув у огнище добрі дві пригорщі гонталів, тих старомодних, ручної роботи гонталів із кованого заліза, приложив їх вуглям і поставив ще одного чоловіка, крім Андруся, димати. В батьковій кузні така вже встанова: хто прийде — сиди, говори, дійде до почастунку — й його не минуть, але як треба щось допомогти, то батько без церемонії обертається до нього: «Ти-ти-ти, хло!» (коли се хтось молодший) або «Куме-куме! Ану-но, за молот!» Або до міха! Або до чого там треба було. І моя дрібна особа була предметом його дбайливості в таких разях. Коли треба було брати на ковало якесь більше, сильно розпалене залізо, з якого скакали сильні іскри або сарахкотіли біло-зеленкуваті зиндри, батько все просив когось із присутніх:

— А заступіть-но там дитину!

Я дуже боявся тих іскор, та проте страх любив дивитися, як вони, мов рій огнистих чмелів, вилітали з-під батькового молота і прискали на всі боки. Особливо в таких разях, коли треба було зварювати два окремі кусні заліза в одно. І так, коли батько з розтоплених у паленищі гонталів збив одну грудку, сю грудку по кількарразовім випаленні викував на подовжну, плескату штабку, довгу на півтора п'яді і широку на три пальці, потім на круглім розі ковала загнув, а кінці склепав докупи, наставала найважливіша пора в виробі сокири: зробити добрий, міцний обух і зварити, викувати та насталити лезо. Зігнена груба штаба йшла наново в огонь, а коли була розігріта до білого, в неформенну діру треба було вбити обушницю — залізний прилад, на якому мав формуватися отвір у обусі сокири. На тій обушниці батько виковував обух дуже старанно; його обухи ніколи не тріскали й не роз-

валювались, а се у господарської сокири, що часто служить і за довбню, дуже велика чеснота. Разом з обушницею йшла сокира знов у огонь, але в яким виді! Місце, де оба кінці штаби сходилися разом і де мало повстати лезо, було геть обліплене рідко розведеною глиною — се мало причинятися до зварення заліза. Покладену в огонь сокиру батько старанно, як дитину, прикривав горючим, а потім іще свіжим углям, а те вугля скроплював іще водою, в якій також була рідко розведена глина — се на те, щоб давало ліпший «гиц». І дика баба починала стогнати щосили. Доти, доки з огнища зі звичайними вуглевими іскрами не починали вириватися ярко-білі зиндри. Ні, ще не доти! Аж коли ті зиндри починали густими роями «сарахтіти» з огнища, тоді був знак, що залізо зварене досить. Батько звільна брав кліщами розпалене залізо, обгрібав його молотком із вугля й розтопленої глини, клав на ковалі і робив кілька легких ударів своїм молотком. Сі удари все мали для мене якийсь чар таємничості: хоч які були легкі, а проте за кожним ударом сарахтіли та розскакувались на цілу кузню великі рої зиндр. І хоч я звичайно в таких хвилях сидів на своїм підвищенім місці, заслонений від ковала плечима якогось дужого «нанашка», то проте мої очі з безпечного сховку бігали всюди по кузні, слідили за кожною зиндрою, а рівночасно не змигали й з того заліза, що під ударами батькового молотка прибирало чимраз виразнішу форму. А надавши м'якому залізу таку форму, як йому було треба, батько моргав на присутніх, особливо молодших, і приговорював:

— Ти-ти, хло! Ану, за молоти! Ану, живо!

Два чоловіки хапали здоровенні молоти і били в такт по залізу. Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цуп! — лунали уда-

ри трьох молотів. Малий батьків тоненько, а два інші грубо, загарливо, мов сердито.

Лезо було зварене; та тепер починалася батькова детальна робота; знов над обухом, поки не дійшло до того, що можна було виняти обушницю, а потім над лезом та над вістрям. Батько кував та перековував кожду часть по кілька разів, дбаючи не лише про форму, але особливо про те, щоб залізо було рівно та туго вироблене, щоб ніде не було кази, ані задирки, щоб сокира виглядала

«мов вилита».

В кузні йдуть розмови. Сусіди розповідають сільські новини: хто що чув у громадськiм уряді, що бачив на торзі в Дрогобичі, що розповідав мандрований жебручий дід. Найбільше розмови про Борислав, про ями та закови: в ту пору розпочиналося видобування нафти і воску на більший розмір. Тисячі жидів ішли до Борислава, видурювали за що-будь шматочки ґрунту від селян і починали рити «дучки». В сусідніх селах почав зароджуватися тип «ріпника»: звичайно парубки, не лише бідні, а й заможніші, «ворохобилися на чорну сорочку й білий хліб», — так характеризувала селянська поговірка життя ріпника — перший прояв промислово-капіталістичних порядків у тім тихім досі, патріархальнім закутку.

До нашої кузні доходили лише деякі, сказати б, каламутні бульки того нового явища. Сього тижня в ямах загинуло п'ять хлопа, а оноді в одній ямі задушило трьох, а сей або той упав з кибля і роздерся на городженій кішниці, що служила замість цямбрини в тих крайне примітивно будованих ямах. Се була одна постійна тема оповідань. А друга тема: сей бориславець пішов з торбами, той розпився, того, кажуть, жиди підпоїли та п'яного пхнули до ями. І далі йшли безкінечні, уривані оповідан-

ня про шахрайства жидів, про пиятики ріпників, про їх добрі зарібки і марнування заробленого гроша, про вибухи кип'ячки в закопах на п'ятім, десятім, дванадцятім сажні.

Я слухав тих оповідань, як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї. Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промислом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою фантазію. Наша слобода лежала далеко від гостинця; від нас ніхто не ходив, ані не їздив до Борислава, але, наслухавшись взимі в кузні оповідань про нього, я постановив собі зараз навесні не пожалувати ніг, побігти на гостинець і визирати там доти, доки не побачу ріпників, що з дальших, бідніших сіл ішли тим гостинцем до Борислава або вертали відтам у суботу додому. Та моя цікавість була заспокоєна швидше: ще взимі батько взяв мене одного понеділка до Дрогобича, і тут я побачив цілі юрби ріпників і цілі купи жидів, що кожного селянина, який їм по одязі видавався бориславцем, запитували:

— Газдо, газдо! Ви з Борислава? А маєте закопи на продаж?

Батько нерадо слухав тих оповідань про Борислав. Він так зжився зі старими порядками сільського життя, що в тім новім бориславськім розгардіяші чув щось нове, вороже дотеперішньому життю. Він не давав по собі пізнати того, не осуджував і не обурювався, як де-хто з завзятих прихильників старосвітщини, але, коли вичерпався запас новин, радо звертав розмову на інші, переважно моральні теми. Батько, пильний і тямучий робітник, любив кпити собі з дармоїдів та фушерів, з роззяв та галапасів. На потвердження своїх загальних

уваг він любив наводити коротенькі оповідання та притчі, звичайно на тлі ковальського ремесла. Тут у кузні я чув уперве такі оповідання, як оте про хлопця, що його батько привів до коваля на науку та, боячись, щоб «дитина не попеклась або щоб іскра не випекла їй ока», просив коваля, щоб умістив його сина в коші, прибитім на стіну. «Воно, мовляв, буде придивлятися до всього та й так навчиться». Хлопець «учився» таким робом сім літ, а, вернувши до батька, замість лемеша зробив пшик.

Раз зведена на дорогу загальних тем та оповідань розмова йшла живо. Охочих слухати було багато, та були між нашими сусідами й незвичайні майстри-оповідачі. Сипались анекдоти, спомини з давніших літ, про кошутську війну, про тісні роки, про мандрівки наших селян на Поділля в службу або на Покуття та на Буковину за кукурудою. Особисті пригоди перепліталися з короткими та меткими характеристиками людей — подолян, гуцулів, бойків — та місцевостей: Коломиї, Городенки, Садогори, Черновець.

Та ось сокира готова. Ще раз розпікає її батько, але лиш до червоного, і потім застромлює вістря на два пальці в холодну воду, — вона гартується. А потім на шрубстак із нею та підпильник, щоб обгладити, а на решті на точило, щоб наострити, — і готова невідлучна товаришка селянина чи то в лісі, чи при плузі, чи при фірманці, всюди, де треба «скріпи рукам». Коваль радісно глядить на своє діло, любить ним кілька хвилин, а потім дає в руку сусідам. І мандрує нова сокира з рук до рук. Кождий обзирає обух, пальцем пробує, чи острє вістря, обзирає лезо, чи гаразд виклепане, все обзирає, немовби се була його власна сокира.

— Ну, тота подовжить! — каже один.

— Мені би тоті дубики тепер, що вона їх вирубас! — зітхає другий.

Щасливий властитель нової сокири дивиться на неї з гордощами, з любов'ю. Він бачив, як її робили від самої першої хвили, відколи вона була ще пригорщею старих гонталів. Він помагав дути міхом, бити молотом при її робленні — вона, значить, почасти й його власне діло. Він весело дякує ковалеві, добуває з торби плескату півквартівку з горілкою. Батько велить із хати принести чарку, бохонець хліба, півплесканки сиру на дерев'яній тарілці — і починається частування, «обливання» нової сокири.

Батько випиває чарку горілки, закусує і береться до нової роботи; решта товариства частується, гуторить, жартує. Сей марить наяві: якби мені дві-три сотки, то я би те й те зробив та показав! Другий числить, кілька грошей у остатнім році перейшло через його руки.

— Дванадцять десяток — бігме, кумочку, дванадцять десяток, як один крейцар! Яка би то пара воликів була! А так що? Як в пальці тріс. Ні чоловік в'їв, ні впив, ні красно входив, лиш дідьчій матерігодив.

— А вам, куме Марку, — обертається один до нашого простодушного сусіди, — якби вам так дванадцять десяток тепер, що би ви зробили?

— Я-я-я, — заїкається Марко, — вже би-би-би я зна-на-нав, де їх сховати.

— Певно, завинули би в шматину та запхали де під стріху! — жартує дехто. Марко не силкується реплікувати, тільки хитає головою, мовляв: жартуйте здорові, а я своє знаю!

Інші радяться про свої хатні справи: у того корова положилася, там дитина кашляє; інший хвалиться, що

вчора з полукіпка пшениці намолотив п'ять чверток. Обмови, осуджування неprisутніх батько не терпів і коли кому заганявся язик у той бік, умів зручним зворотом або притинком збити його з дороги, а молодшого, бувало, й попросту покартає: «Не пхай носа до чужого проса!» Так само не любив батько нічого сороміцького в розмові: сам він і при ньому вся компанія все держалася в межах приличності, звісно, такої, яку можуть допустити собі чесні, статочні господарі. З жінок деколи жартовано, а батько любив оповідати звісну притчу про дівку-скуску на доказ, що «жіноча натура й невинного веде до гріха».

— Бо то раз жив один отець зі своїм сином у лісі двадцять літ. Хлопець так і виріс у лісі, не видівши живого духа, крім свого вітця. А як минуло двадцять літ, каже отець:

— Ну, сину, підемо троха в світ подивитися, як там люди живуть.

А син каже:

— Добре, тату!

Пішли. Приходять до села, а на краю села кузня. Вступили вони до кузні, посідали, син дивиться на ковалеву роботу, а далі каже татові:

— Тату, може би, й я поробив троха?

— Добре, синку, пороби.

Парубок приступає до огню, де власне грілося залізо, але не бере кліщів, тільки хапає розпечене залізо просто в руку, кладе на ковало та й кує, а залізо не пече його ані дрібки.

Коваль витріщив очі на такого челядника, а батько нічого, лише каже синові:

— Ну, що, сину, добре робота йде?

— Добре, тату.

— Як схочеш, то можеш тут лишитися. Але перед тим ходімо ще троха далі, бо ми ще дуже мало світавиділи.

Добре. Пішли далі селом, а на вулиці пострічалася їм дівка. Син став, дивиться — що то, ще не видів такого, а далі питає:

— Тату, а то що таке?

— То, синоньку, скудка, — каже старий. А у сина аж очі розгоряються.

— Ей, тату, якби-то ми в лісі мали таку скудку!

Пізнав старий, що в хлопцеві кров заговорила, та й каже:

— Ну, годі, сину! Будемо вертати додому.

Вертають. Прийшли знов до кузні, а старий каже до сина:

— А що, сину, може, хочеш іще троха покувати?

— Добре, тату, — каже син.

Та й знов по-своєму: йде до огню, а там залізо розпечене. Він хап рукою за залізо. Ей, як не крикне, як не хопить руку назад! А долоня вся міхуром стала. Обпік дочиста. А старий каже:

— Видиш, сину, то за те, що ти тої скудки захотів. Та й забрались оба і пішли назад до лісу.

Батько оповідав сю притчу жартом. Аскетизм, що лежить у її основі, був зовсім чужий його вдачі. Навпаки, все і всюди він був чоловік товариський, громадський.

«З людьми і для людей» — се був девіз його життя. І досі тямлю, яке велике враження зробило на мене його оповідання про того святого, що просив бога, щоб його увільнив від людської любові.

— То ще за давніх часів було, як жив один славний доктор. Він багато помагав людям, а бог дав йому таку

ласку, що всі люде любили його. Ну, так до нього липли, як мухи до меду. Куди обернувся, куди поступився, всюди в нього були приятелі, а з ким лиш раз заговорив, той був би за нього і в огонь скочив. Аж раз, ідучи лісом, здивав діда, зовсім голого, оброслого волоссям від ніг до голови, як молився в якійсь печері.

— Що тут робиш, діду? — питає лікар.

— Богу служу, — каже дід.

— Як же ж ти йому служиш?

— А бачиш: я відкинув усьо світове, відцурався всього і молюся та оплакую свої гріхи.

— А не ліпше би ти служив богу, якби був лишився в світі та працював для людей?

— Не можна разом служити богу й мамоні, — відповів дід. — Люде й їх усі гризоти, турботи та заходи — то мамона. Хто кому служить, від того нехай і платні жде. Я служу богу, і бог мені відплатить, а хто служить людам, то чим йому відплатять люде в день страшного суду?

На тім вони розійшлися: старий лишився в лісі, а лікар пішов до свого діла. Але відтоді як зачав міркувати над дідовими словами, як зачав думати, то нарешті дійшов до того, що зненавидів людей і захотів і собі ж відчужитися від них. Утік у ліс, але люди знайшли його, а коли він не хотів вертати до міста, то вони захотіли жити з ним у лісі. Він знов утік від них, і знов його знайшли. Він сховався в якусь недоступну нетру — і там його знайшли; поплив на море і велів себе покинути на якійсь пустій скалі серед води, — і там люде віднайшли його і липли до нього по-давньому. Тоді він почав молитися богу:

— Господи, дай мені таку слабість, аби мене всі люди боялися, аби перестали липнути до мене!

Як зачав молитися, як зачав бога просити, так нарешті пан біг зіслав на нього таку слабість, що зачав собою бити до землі, розщипати, піну точити, ричати не своїм голосом, так що всі люде його пуджалися і втікали від нього. А він при кождім таким нападі все бачив чортів, що його торгають розпеченими кліщами, тягнуть до себе залізними гаками, б'ють залізними палицями а все кричать:

— Ходи до нас! Ходи до нас!

Так він мучився цілих дванадцять літ, але вже не тікав у ліси та в дебрі. Тепер його душа тягла до людей, але люди тікали від нього. Він ходив по містах та селах, просив притулку, але тота хвороба зробила його таким страшним, що ніхто не хотів його приймати під свою стріху. Як де ввійшов межи купу людей, то всі розбігалися; навіть до церкви не міг ввійти, бо всі втікали відтам, де він появився, то його потім не пускали. Нарешті по дванадцятьох роках чує голос:

— Валентин! Валентин!

Він обзивається:

— Хто мене кличе?

А голос каже:

— А що, солодко жити чоловікові без людської любові?

А він каже:

— Господи, я согрішив. Дай мені смерть, най довше не караюся.

А голос каже:

— А видиш! Хто людям служить, той мені служить. Я сотворив чоловіка для людей, і тільки з людьми і через людей він може бути щасливий. Якби я був хотів, щоб він сам собі через себе був щасливий, я був би зробив

його каменем. Якби я був хотів, щоб він тільки мені самому служив, я був би зробив його ангелом. А так я дав чоловікові найбільший дар — любов до людей, і тільки тою дорогою він може дійти до мене. А ти хотів бути мудрийший і йти навправці та й зайшов у дебри, де сидять тоті з кліщами та з залізними палицями. Ну, та тепер досить твоєї покути. За те, що ти вперед служив людям і рятував їх, я беру тебе до себе, а твою слабкість лишу людям на пам'ятку: най перемагають свій страх і відразу і вчаться любити та рятувати одні одних навіть у таких страшних станах.

— І лікар Валентин, — кінчив батько, — зробився святим, а його слабкість і досі ходить по людях. А хто рятує та дозирає хорого на ту слабкість, той має ласку в пана бога.

Сорок літ минуло від тої пори, як у невеличкій дерев'яній кузні в нашій слободі останній раз лунав ковальський вербель, відіграний батьковою рукою молотом по ковалі. Скільки змінилося за той час! Не лише з кузні, але майже з усього, що було тоді основою тихого, патріархального життя в нашій закутку, не лишилося майже ані сліду. З тодішньої веселої компанії, що гуторила довкола ковальського верстату, димала міхом, натягала обручі на колеса, завзято гримала молотом по розпеченім залізі та сипала веселими анекдотами при чарці горілки, нема, мабуть, нікого вже між живими. А тодішню веселість та жвавість у многих із них погасила доля ще далеко перед їх смертю. І певно, в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня, і та компанія в ній, і той її дружній, радісний настрій лишаться живими та незагасними в душі маленького, рудоволосого хлопчини, що босий, у одній сорочці сидів у куті коло огнища і якого

дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих іскор.

На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь. У ньому пролизуються сині, червоні та золото-білі промені, жевріє, мов розтоплене вугля, і яриться в його глибині щось іще біліше, променясте, відки раз по разу сарахкотять гількасті зиндри. Се огонь у кузні могого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі.

Криворівня, 24 липня 1902

ВЕЛИКИЙ ШУМ

(повість)

I

Іде, гуде великий шум! Великий шум, зелений шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуться мало що не до землі струнки білі берези, на долині тріщать старі дуби, скриплять і стогнуть осики, заводячи свій жалкий лемент. День і ніч, тиждень за тижнем реве той шум над Підгір'ям; як почало о Різдві, то отсе вже минув і Великдень, а шум хоч би на хвилечку втих. Рве стріхи на хатах, перевертає обороги, розносить солому зі stodіл, валить плоти та ліси, свистить у верхівках дерев і не дає їм покритися листом, реве та виє між крутими берегами річок, кидаючи довкола глину і каміння, мов зноровлений бугай. Зимою багато людей закопав у снігах, весною боровся з повінню, що від наглої відлиги валами скотилася з гір і покрила долини, затопила поля, брала з собою хати, руйнувала цілі села. Відколи люди затямили, не було таких вітрів, і такої повені, і такої негоди, як та, що нею почався 1850 рік. Люди глухли від ненастанного шуму, гнулися з привички, йдучи по вулиці, бо вітер рвав поли, валив з ніг, а дітьми, як галушками, катуляв по дорозі. Страх ударив по селах. Кинулись орати — всю пухку землю вітер рве і несе бог знає куди. Рве аж до твердої суцільної глинки; що виорав, те на пару літ лишається неродючою пустелею. Чи кара божа? Чи доведеться загинати? Сніги, повені і отсей страшний, ненастанний, непереможний вітер!

Але-бо й по селах, по хатах, по церквах і коршмах, по душі народу йде шум не легший, як отсей шум розшалілої природи. Метушаться села, скрізь ідуть сперечки, сварки і лайки, залягає в душах якась глуха ненависть, вибухають, як ракети, дикі погрози і лунають від села до села. Недав-

но знесена панщина, як недорізаний труп, ворухнеться і наповняє серця жахом. Як великі темно-сині гусільниці, повзуть по болотистих дорогах довгі швадрони ландсдрагонів, повзуть звільна на захляпаних, задиханих конях від села до села, три, чотири рази до року, весною, в косовицю, в жнива, в копання картофель та збирання кукурудзи, і скрізь по селах, куди вони пройдуть, крізь шум вітру чути свист канчуків, лемент жінок, прокляття чоловіків: се ландсдрагони на просьбу панів силою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не задармо, за нужденну плату, але селянські душі затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. «Досить воно насалоса нашого поту і наших сліз, — кричать під канчуками. — Не підемо, хоч убийте. Не підемо, аби нас озолотили. Нехай собі роблять самі! Нехай подавляться тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо!» Так лементує хлопське завзяття. Та все-таки язик ландсдрагонських канчуків голосніший, і хоч серед сліз, серед прокльонів, серед свисту канчуків, а робота в тих роках по скасуванні панщини таки робилася. Ліниво, мляво, але мусила робитися. Така була воля уряду. А в народній душі шуміло, ревло та клекотіло незгірше, як в ошалілій природі.

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка; густі лози та вільхи обсіли з обох боків її береги, як рівно уложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках річки розсілося велике підгірське село Грушатичі. Хати, до шнуру збудовані біля гостинця, тонуть у грушевих та яблуневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилося, виглядає, як ряд букетів, розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церква з бляшаною,

червоно помальованою банею, що виглядає, як червона шапка моримухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбику, серед старого розкішного саду стоїть попівська резиденція — старий мурований будинок з ганком на сад і на село, з господарськими будівлями позаду, притуленими до високого глиняного обриву, — се кінець гірського пасма, що смілим луком забігло з Ділу аж сюди і тут було проломане та вигризене рікою. А по другім боці річки за долиною здіймається друга, висока гора, покрита темно-зеленим смерековим лісом, а де вона кінчиться і не уривається стіною, там на косогорі, високо над селом, розкинувся двірський сад, обведений живоплотом, а посеред нього двір — невеличкий поверховий будинок з червоно помальованими стінами, весь обсаджений виноградом, що закриває стіни аж до високих партерових вікон, немовби густа зелень роззявлювала якусь могутню пашу, щоб проковтнути ту червону надбудівлю з блискучими вікнами і зелено помальованим бляшаним дахом.

Якби не той холодний вітер, що реве над селом, валить вікові дерева в лісі, — в часі недавньої розталі їх звалилося много тисяч пнів, що тепер лежать у лісі сірими купами, мов вояки по великій битві, — і якби не те, що рівночасно кипить і клекотить у тім селі, і в дворі, і на клібані (так звуть у селі попівську резиденцію), — то село Грушатичі можна би вважати земним раєм, розкішним закутком нашого Підгір'я. Положене в плодучій долині, з трьох сторін обведене не дуже високими горами, що, опираючися о могутню стіну Ділу від заходу, з двох боків, на північ і на захід, обхопили село широким амфітеатром, мов велетенською зеленою підковою, воно тепер тулиться в своїх садках, що задля спізненої весни тільки що покрилися сріблястими бруньками, підперезане двома дов-

гими поясами лоз і вільх, що простяглися, мов два рівно утяті вали вже густої, інтенсивної зелені, а довкола нього широкі підмоклі луки аж до стіп гір зажовтілися корчами лоташу, як однопільний жовтий килим, де-де покрайний рядами верб, кущами тернини, що цвіте білим молоком, або здоровими купами жовтілі, свидового пруття, калини та ліщини, що купчаються біля закрутів річки. А над селом вискалюється з зелені червоний двір, мов сердите, кров'ю набігле лице, і немов наперекір йому на другім боці впирається в зелень червона моримуха — здорова церковна баня, а з-поза неї якось хитро і несміло зиркають стіни клібані. А довкола селянські хати з пошарпаними вітром стріхами, з пообвалюваними плотами та парканами, з маленькими підсліпуватими вікнами і з великим, у глибині душ людських захованим стражданням, з невпинною боротьбою між надією й розпукою.

Провідна неділя. Сонце почало вже хилитися на західну половину неба, а в грушатицькій коршмі народу як набито. Коршма простора, панщизняна; за часів панщини се було обов'язкове місце всіх селянських сходин не менше, як церква. Шинківня простора, а сіни ще ширші, лише по кутах затіснені трохи великими бочками горівки. І скрізь повно людей, скрізь тиск і товкітня, ще й надворі, довкола коршми, попід вікнами, на колодках та дерев'яних обрізках стоять люди, старі й молоді, чоловіки й жінки, хлопці й дівчата, тиснуться, пищать, зазирають досередини, не дбають про те, що холодний стоковий вітер аж землю рве з-під ніг і щохвиля то у того, то в сеї, що стоять іскраю, закидає кожухи та спідниці на голову, здирає шапки та хустки, мов собака, торгає запаски та рукави. Заціплюють зуби з холоду, отуляються чим хто може, втискаються в стиск і простягають шиї, вирячують очі і насторожують вуха, щоб

хоч що трохи почути з того, що говориться в коршмі, в широкій шинківні. Бо ж не для пиятики вони зібралися тут сьогодні. Певно, бородатий Юдка рад їх зборові; сам він і його сини Сруль та Абрумко знай ляскають патинками, мов слижі в хворості звиваються, прошмигаючи поміж людей, та набирають нові і чимраз нові лівари та конви горівки, щоб заспокоїти прагнущих та розпалених грушатичан. Але грушатичани ледве зиркають на жидів, не звертають на них уваги, хіба декотрий, потручений жидом, обернеться, плюне та кликне:

— Тьфу, щезай, бідо!

А всіх увага звернена там, до того кута, де сидить старшина громадська, де гомонять голоси, ведуться розмови, виголошувані майже криком, підіймаються кулаки та ригаються лайки й прокляття.

— Цитьте! Цитьте! Війт говорить!

— Що він має говорити? Панський підлизень!

— Не хочемо слухати! Війта не хочемо слухати! Він нас дурить! Цитьте-бо! Не можна без того. Най скаже, що має сказати.

На хвилю втихає. Біля стола метушня. На стіл вискакує підсадкуватий червонолиций чоловік, увесь уже спотілий, розгарячений, і кричить:

— Ідете завтра на панський лан?

— Ні, ні, не йдемо! Най він западеться! Досить ми на нього ходили. Не хочемо! Не хочемо! — заревли нараз усі голоси в коршмі й за коршмою, аж вікна забриніли, і ціла коршма немов затряслася. А деякі голоси ззаду додавали:

— Буком війта! Буком панського підлизу! Най не сміє нам і згадувати про се!

— Буком його! — риплять голоси знадвору. — Тягніть зі стола! Не хочемо слухати.

І сотки рук, судорожно зіпляючись і немов торгаючи здалека війтові поли, простягаються зі стиску догори, бо їм нікуди інде простягнутися. Але війт мов підсадкуватий британ стоїть на своїх лапах; такими криками його не залякаєш.

— Панове громадо! — реве він на все горло, так що заглушує загальний гомін. — Послухайте хвилю. Я ж вам іще нічого не сказав. Ще не знаєте, що хочу сказати.

— Кажи, кажи!

— Пан дає по два сороківці за день орання.

— Нехай давиться ними! Не діжде! Не підемо!

— А по три хочете?

— Не хочемо, не хочемо. І чотири не хочемо про пана.

— Пан казав, що ще нині вночі вишле штафету до ландсдрагонів.

— Най шле й до дідьчої матері! Робити йому не підемо.

— Весна припізнилася. У нього ще й скиби не орано.

— І в нас не орано. Але нема панщини! Нема панщини! Най оре зубами, най дре землю нігтями!

— Панове громадо, завтра, скоро світ, приїдуть ландсдрагони.

— Най їдуть. Ми вже бачили їх. Знаємо їх! — ревла громада.

— І буде те, що торік було.

— Нехай буде. Нехай буде що хоче, а ми добровільно на панські лани не підемо робити.

— Го, го, знаємо, чим то пахне! Зараз пани до цісаря побіжать і скажуть: «Ади, хлопи самі добровільно йдуть до нас на роботу, а ти панщину скасував. Верни панщину, бо ті люди звикли до неї. Їм найліпше з нею, а як її скасовано, то вони бунтувалися».

Ті слова вимовив Яць Коваль, ставши на ослоні межи вікнами. Се був знаний уже, а проте влучний аргумент у панщизняних дебатах, які велися отсе вже два роки в Грушатичах. Усі мужики ахнули в один голос:

— А правда! Мере правда! Чуєте, люди? Чуєш, вйіте? На що нас ведеш? До чого нас намовляєш?

— Але, панове громадо, — кричав вйіт, — хіба ж я вас веду на панський лан? Хіба вас намовляю на щось лихе? Я ж вас лише запитую. Пан мені казав запитати вас — і питаю. Не хочете — ваша річ. Я ж вас не буду намовляти, та й ви не діти, щоб датися мені на підмову.

— Добре, добре! Так же й говори! — почувися голо-
си одобрення з тих самих кутів, відки перед хвилиєю рев-
ли окрики обурення і простягалися руки до шарпання
та затиснені кулаки.

— Та я, того... Я не маю вам що більше говорити, —
сказав вйіт і похилився, щоб злізти зі стола.

— Як то не маєш?— скрикнув Яць Коваль, усе ще
стоячи на ослоні. — То ми лиш того зібралися нині?

— Я зробив лиш те, що пан наказав. Маю вашу від-
повідь і занесу її пану.

— Та, гов-бо, вйіте, — знов крикнув Яць Коваль, —
та чекай! Коли з нами не маєш що говорити, то ми має-
мо з тобою.

Вйіт якось ні в тих ні в сих покрутився на столі, об-
водячи очима громаду, над якою тепер залягла хвильова
мовчанка.

— Хто має що мені говорити, най говорить.

— Віддай папери! — загукали голоси.

— Які папери?

— Наші, громадські. Інвентарі, йосифінські інвентарі!

— Я ніяких ваших паперів не маю, — відповів вїйт якось несміло.

— Як то не маєш? Як то не маєш? А де подів?

— Продав пану наші папери? Наші інвентарі, наші потвердження, наші декрети і привілеї? Говори! Признавайся, бо не вийдеш відси живий! Говори!

Знов почався страшенний репет у коршмі і довкола коршми, і знов затріщала коршма не знати, чи від напору збентеженої юрби, чи від скажених ударів вітру.

— Ви ж мені ніяких паперів не давали, — промовив вїйт, — то я вам нічого й віддати не можу.

— А певне, бо тебе пан з мандатором вибрав! Ти не наш вїйт! Ти панщизняний вїйт! Маєш папери? Віддавай папери і забирайся до тристенного! Не хочемо такого вїйта! Виберемо собі свого, з власного вибору. Такого, щоб за нами стояв, а не за паном! Злізай! Віддай папери! Папери! Папери!

— Але ж, панове громадо, — ще раз правдався вїйт, — я ж не знаю, які ваші папери...

— А які маєш?

— Та якісь там пан сендзя передав мені два роки тому, ше як панщина була. Та я їм не придивлявся. Дав мені в скриньці — досить важко в руки взяти, — зложив і замкнув при мені, а ключ сховав у себе в шуфляді. А скриньку я взяв до себе і держу досі. А що се за папери, чи ваші, чи панські, я того не знаю. А сендзя заборонив мені остро нікому за них не говорити і нікому їх не показувати.

— Наші вони, наші, наші! Небіжчик сендзя все нам натякав на них, все нам говорив: «Я маю такі папери, що вам колись дуже стануть у пригоді». Віддай їх нам! Зараз віддай!

— Як же вам їх віддам, коли їх не від вас маю?

— Байка! То наші папери! Зараз давай! Зараз тут, на стіл клади! При всій громаді!

— Але що мені пан сендзя скаже? — крутився вїт.

— Який сендзя? Той, що тобі дав ті папери? Адже він уже небіжчик! Тю, тю, дурний!

— Та сей новий їх тобі не дав. Може, й не знає за них.

Що йому до них?

— Знає, я показував йому, як настав. Відімкнув скриньку, переглянув, дещо забрав із собою...

— Ах ти, тумане! — загукали з усіх боків. — Та нащо ж ти дав? От тобі й на! Певно, забрав, що для нас варте! Небіжчик сендзя був наш приятель, хоч остро судив на буки, а сей — панський підлизень.

— Ну і що, якузяв? Що, якузяв? Певно, передав пану? — допитувались у вїта ті, що стояли ближче.

— Та ні, панове громадо! — запевняв вїт і, мов лоза, хилився додолу. — Богом вам клянуся, зараз же другого дня віддав, ще й запевняв, що всі. «На, — каже, — почисли, чи стілько, скільки я взяв учора. Тямиш, кілька було?» —

«Двадцять п'ять актів», — сказав я. «На ж, маєш їх. Перечисли, чи котрого не бракує». І ретельно, ані одного не бракувало, всі були. І всі там лежать у скриньці.

— Тумане! А ти дивився, чи то ті самі? — гукнув із-під стіни Яць Коваль.

— Та по чім я пізнаю, чи то ті самі? — простодушно признався вїт. — Я ж неписьменний. Печатки ніби ті самі, шовкові нитки, що ними позшивані акти, також ті самі, та й печатки ніби ті самі. А що там у них пописано, господь святий знає. Я на се сліпий.

— Туман! Сліпцун! Одурив його, проклятий! — заревла громада.

— Але ж, панове громадо, чей же пан сендзя...

— Що він за сендзя! Начхати на такого сендзього! — ревли розлючені люди.

— Ми його на шматки розірвемо! — гукали одні.

— На гродзів мак посічемо! — репетували інші.

— Геть роздруцкаємо! Зараз ходімо до нього, най віддає наші папери, бо йому куца година буде.

Війт у почутті своєї правоти випростувався і знов крикнув, приглушаючи загальний гармидер:

— Панове громадо! Гей, панове громадо! А цить-те-бо!

Ще ж ви не вислухали мене.

— Ще щось маєш крутити?

— Не крутити, а правду сказати. Адже я сказав вам, що папери у мене.

— Показуй! Подавай! Викладай на стіл! — гукнула громада.

— Але ж скринька у мене дома, в коморі.

— Біжи й принеси.

— От я зараз, — мовив війт і другий раз нагнувся, щоб скочити зі стола.

— Агов, панове громадо! — гукнув якийсь голос із-під печі. — Не пускайте його самого, бо втече.

— Та куди втечу, дурний Халавку? — огризнувся війт.

— Втече, втече! — репетувала вся громада. — Не пускайте його самого! Він нас дурить. Утече до двора, і що йому зробимо!

Ледве-ледве заспокоїлася громада, коли з-поміж гурту, що тисся коло стола, зголосилися три чоловіки, готові з війтом піти до його хати і принести сюди таємничу скриньку. Задля великого натовпу народу в коршмі і біля коршми війт і його кумпани вибрали коротшу

дорогу: виняли вікно з рами і вилізли надвір — один делегат наперед, потім війт, а за ним ще два делегати. Як обережність, то обережність.

А в коршмі й довкола коршми по їх відході знов піднявся шум, як у млині, де разом теркотить дванадцять питлів, і реве вода на лотоках, і гуркочуть колеса та скриплять вали по дерев'яних брусах.

— Ото мені війт! Смаровіз, не війт! Свині йому пасти, не в громаді значити. Го-го, знають пани, який їм війт найліпше до вподоби. Не хочемо його! Ані одного дня більше! Най щезає зо шумом, бо наробить нам ще гіршої публіки. Тепер тяжкий час, треба доброго газди в хаті, а ще ліпшого в громаді. Вибираймо зараз нового війта. То буде наш, громадський війт, а не панський вірник!

Отакі окрики та увага сипалися з усіх кутів коршми, з сіней і знадвору крізь вікна. Смілість, здержувана в часі панщини силою панського нагніту, буків, диб та колодок, тепер проривалася, як вода з розірваної гаті, шуміла, і бурлила, і бризкала піною, і зносила все, що стояло їй на заваді. І скрізь по громадах ішла така хвиля; народна ненависть до панщини шукала собі всяких можливих упустів і знаходила їх усюди.

— Кладімо війта! Кладімо війта. Кого кладете на війта?

— Андрія Халавка!

— Хому Зарічного.

— Ха, ха, ха! Ще десь є третій дурень он там під берегом. Кладіть і того!

— Яця Ковалю.

— Що нам Ковалю? Коваль з присілка. Треба селового.

— Костя Дум'яка.

— Замолодий ще. Торік з війська вийшов.

— Письменний! Бувалий.

— Бував на лаві і під лавою.

— Чи то мало у нас письменних? Он Чапля Стефан! Он Онефір Гаврило!

Назви кандидатів літали, як жмені снігу, кидані на голову. А при столі сиділи присяжні та радні і щось глибоко міркували.

— Війта вибирають! Війта вибирають! — почулися голоси знадвору і разом з ними розпучливі крики, прокляття та пишання жінок.

— Медведю! Куди пхаєшся! Адже ноги мені роздавиш.

— Війта вибирають, а нас не пускають? Розступіться! Пускайте!

— А ви відколи маєте голос при виборі?

— Як то? Відколи й ви. Нині перший наш вибір. Усі маємо голос.

— І баби?

— І баби! І баби! — почулися завзяті писки з усіх боків. — Або то баби щось гірше від вас?

— Якби не баби, то би хлопів і на світі не було.

— Пускайте нас! І нас! І нас!

— Та чекайте! — гримнув хтось із середини в двері. — Адже ще не вибираємо. Ще лише подають голоси, на кого би хто хотів.

— Кладіть мого чоловіка! — запищала якась жінка — Такий добрий, що хоч і до рани приложи.

Присяжні й радні біля стола повставали з ослона. Один виліз на стіл.

— Панове громадо! — крикнув. — Говоріть, кого хочете мати війтом у Грушатичах?

Гомін змішаних голосів був відповіддю на се питання.

— Так не можна. Говоріть одного.

— Ми кожний хочемо свого.

— То погодіться якомсь. Ми вам будемо казати одного за другим із тих, що їх тут зголошено, а ви голосуйте, чи годитеся, чи ні. Отже, Андрій Халавко.

— Та то крайній дурень. На сміх його подали.

— Хто дурень? Я дурень? — крикнув ображений Халавко. — Сам дурень, хто таке говорить.

— Хто за Андрієм Халавком? Нема нікого. Регіт цілої юрби.

— Хто за Хомою Зарічним? Знов регіт.

— Не ображайте чоловіка. Він вам нічого невинен.

— Не беріть дурня на зуби! — додав хтось із кута.

Знов гармидер. Знов ображений упоминається за своє добре ім'я. Коли викликано Яця Ковалю, прийшло до суперечки. Горішняни були за ним, долішняни проти нього. Чулися голоси: «Дурню!» — «Ти сам дурень!» — «Не тручайся!» — «Ой, мої ноги!» — «Чи ти сказився?»

Присяжний стояв на столі і не міг зміркувати нічого.

— Ну, як же ж, панове, голосуєте?

— За Ковалем. Против Ковалю. І я, і я, і я!

— Знаєте, хто за ним, най підіймеруку. Всі руки піднялися.

— Значить, усі за Ковалем?

— Ні, ні, ми против! Не хочемо Ковалю! — чуються крики.

— Чого ж підносите руки, коли ви против?

— Інші підносять, та й ми підносимо.

— Тьфу на таку моду, — крикнув розсерджений присяжний і зліз зі стола. — На вас би іншого пастуха треба.

— Не стулиш ти дзюба, присяжний? — почулося з різних боків. — Чи бач, хто нам за пастуха оббирається! Ей, якби я був близько тебе, я б тобі заїхав!

Такий розгардіяш стояв із півгодини, і гармидер робився щораз більший, жартливі або цинічні окрики покривали голоси присяжних, що за чергою, захриплі, викрикували імена що раз, то нових кандидатів. Перебрано їх уже більше як двадцять, і ще ні на кого не було загальної згоди. Ще найбільше голосів падало на старого, дотеперішнього вїйта.

— Отак у лихий час, — крикнув Яць Коваль, — перед хвилиєю ви готові були розірвати його на шматки, як дурня, а тепер голосуєте за ним!

— А тобі кривда, що на тебе не голосуємо. А зась тобі, клепало.

Та тут почулося гукання з-поза коршми. Надійшов вїйт, несучи під пахою скриньку, а за ним три делегати. З тяжким трудом, сим разом уже дверима, влізли до коршми. Вїйт знову видряпався на стіл і, піднявши вгору скриньку в руках, крикнув так, щоб усі чули:

— Панове громадо! Ось вам та скринька з паперами. Слухайте.

І він потеліпав скринькою в повітрі, щоб чуть було стукання того, що було в її середині.

— Отворіть її! — чулися голоси.

— Коли-бо ключа нема! Ключ у пана сендзі, — мовив вїйт.

— Що нам до пана сендзі? Давайте ножа! Ми її зараз отворимо!

— Не треба й ножа, — мовив Яць Коваль, — ось у мене шило. Я на такі замки майстер.

Він справді був коваль і слюсар славний на всю околицю. Він лиш раз доторкнувся до скриньки своїм шилом, і вона зараз отворилася. Тоді вїйт, держачи в одній долоні скриньку, другою почав один за одним виймати з неї папери і класти на столі.

— На, маєте! — приговорював він. — Ось вам єдна ахта, ось вам друга, третя, четверта, п'ята... хто-сьте письменні, ходіть сюди, прочитайте, що в них стоїть написано.

Всі мовчали. Письменного в цілім зборі не було ані одного.

— Хто-сьте письменні! Гей! Ідіть громадські папери читати! — пішли окрики по коршмі й довкола коршми. Але ніхто на них не відкликався.

— Куме Стефане Чапле! — кричав війт, роззираючися по коршмі. — Ото, божечку, був би-м присяг, що Чапля стояв ось тут ще недавнечко.

— Стояв і вийшов. Мабуть, пішов додому.

— А де ж Кость Дум'як? Він же торік із війська вийшов, то чей ще не забув читати.

І Дум'яка не було в коршмі.

— Ну, що ж будемо робити з тими паперами, панове громадо?

— А бог знає, що з ними робити!

— Я гадаю, що сховати їх знов до скриньки, — сказав Яць Коваль, — скриньку замкнути, і най пан війт знов сховає їх у своїй коморі, аж запотребуємо.

— Добре, добре! Правду Коваль каже! — загуло довкола. Війт позбирав папери, зложив їх назад до скриньки, а Коваль своїм шилом замкнув її знов так, як була. Війт узяв її під паху і поклонився громаді.

— Чи так має бути, панове громадо, як сказав Коваль?

— Так, так! Просимо. Годимося! Най так буде. Війт ще раз поклонився і сказав:

— Ну, то дякую за послухання.

І третій раз схилився, щоб злізти зі стола. Та знов спили його численні голоси:

— А наші вибори?

— Вибори! Вибори! Мусимо нового вїта вибрати! — загукали голоси з-посеред громади.

— Пізно вже! Смеркається! — відповідали інші.

— Кінчіть! Ми померзли. Вже сонце зайшло! — лунали голоси, а особливо жіночі, знадвору.

— Мені час до дітей! Мені до корів! У мене чоловік хорий...

— Додому! Додому! Вибори на другу неділю.

— Най так буде. Добре. Вибори на другунеділю!

І густою юрбою повалили люди з коршми, живо розмовляючи про громадські папери, про старого вїта і доконечність вибрати нового та про доконечність також нових «преліпотентів». Се була й сьогодні найважливіша справа, задля якої зійшлися такі численні збори. Се справа пильна, бо дотеперішні пленіпотенти, вибрані ще 1845 р. під панським впливом, сказалися зовсім нетямучі, ні до чого не здали, і занедбали, а хто знає, може, й запродали найважливіші громадські справи.

— За тиждень! За тиждень ми з ними порахуємося.

І нових преліпотентів виберемо. І нового вїта. Мусимо вибрати, бо інакше загиблиця наша.

І нараз на скруті від коршемного доїзду до моста вся юрба спинилася, як вкопана. Всі аж роти пороззявляли, і ніхто не міг сказати слова. Як то? А вітер? А той шум, що завивав у берегах Грушівки зойком конуючого? А те стогнання, що доносилося з лісу, як стогнання вола, живцем рваного медвежими лапами? Що сталося? Коли се все втихло? І чи справді втихло? Ні, ані духу не чути! Повітря, небо, дерева — все мов заціпло, мов закаменіло, ані не ворухнеться. І ніхто з тої юрби, що товпилася в коршмі й коло коршми, за палкою політикою не спостеріг, не від-

чув, коли затиш вітер. Кожному ще стояло в ушах, що чує тріщання коршми і шелест китиць, вириваних зо стріхи та розриваних на тонкі солом'яні жмутки в повітрі. А тут глянь, вітру нема! Деякі божилися, що чули його ще ось-ось перед хвилиною; інші запевняли, що, виходячи з коршми, вже не чули його. А може, лише не завважили, так здавна привикши до нього?

— Гей же! На дзвіницю! Дзвоніть! Дзвоніть на радість. Кличте попа! Дзвоніть на людей, скликайте всіх! Правте молебень.

А над Ділом гасли власне остатні платки вечірньої заграви. Налягала нічна темінь. На луках із лоташу лунали голосні жаб'ячі хори.

II

О дев'ятій годині того самого вечора в Йоськовій коршмі, в ванькирі поміж ліжками, на яких лежали гори перин і подушок у червоних насипах, при столику, освітленим смаркатою лоївкою, сиділо кілька грушатицьких селян середніх літ, п'ючи вівсяне пиво і балакаючи. Між ними був Яць Коваль, що за той час був і на молебні в церкві з приводу втишення вітру, і в своїм домі на присілку, і ще у кількох сусідів. Він шукав і Дум'яка, але йому сказала стара Дум'ячиха, що Кость ще по службі божій та по обіді пішов до близького міста, де мав торгувати пару бичків, потрібних для непочинаної ще весняної роботи в полі. Яць зайшов до коршми. З недавньої шумної громади не було вже нікого. Жиди замітали та мокримми стирками витирали заболочену підлогу, а в ванькирі сиділи три-чотири господарі при пиві. До них присівся й Яць. Між ними був Стефан Чапля, один із немногих письменних селян грушатицьких, що з доброї волі в церкві сповняв роль піддячого, хоч був собі самостійним і досить заможним

господарем. Був і Гаврило Олефір, також трохи письменний, що колись, служачи в війську, навчився був там читати й писати по-польськи й по-німецьки і дослужився рангу капрала, але, вернувши літ тому 25 із війська, давно вже забув ті дрібки німецької мови, які виніс із війська, не читав ніколи нічого і з власного приводу вже в селі навчився церковного читання, так що міг також прочитати в церкві Апостола і допомогти дякові в церковнім співі. Дяк у них був старий і дихавичний, у громадське життя не мішався і до коршми не ходив ніколи. З ними сиділи ще три молодші господарі, в тім числі й той неfortunний Андрій Халавка, якого так собі, з доброго дива, подурняли на сьогоднішній громаді. Він був собі чоловік досить заможний, але прибитий панщиною, невчений і зроду таки трохи тупоумний. Коли Яць Коваль ввійшов до ванькира, Халавка власне живо щось розповідав своїм сусідам, розкидав руками та здвигав плечима, — мабуть, жалувався на кривду, яка спіткала його тут нині «без дання рації».

— А куди бог провадить, Яцю? — окликнув його Чапля, рад, що може перебити Халавкові теревені.

— Та от ходив по селі. Декому розносив готову роботу. Та вже з плугами замовилися у мене двадцятєро люда на завтра — дай боже упоратись. Та от, вертаючи, й зайшов сюди.

— Сідайте коло нас, — мовив Чапля.

— Та сяду, бо по нинішнім стоянню та біганню таки ноги болять.

Він присунув собі крісло і сів біля стола поруч з Чаплею. Він любив товаришувати з Чаплею та Олефіром, що був на десять літ старший від нього. Вже ж таки се були люди письменні і хоч уряди-годи вміли сказати дещо цікаве: Чапля головно з писання, зачитуючи-

ся вільними хвилями в церковних книгах, а Олефір із своїх військових часів, у яких він бачив і Відень, і Венецію, і Коложвар, і Арад, і Прагу та не одно з гарнізонового життя заховав у пам'яті та вмів цікаво оповісти. Та й ті два любили розмовляти з Яцем, що хоть сам неписьменний, а все-таки не лише термінував три роки в Дрогобичі у славного коваля і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім, у часі тісних років, часто їздив на Поділля по пшеницю та до Садагури по кукурудзу, яку дома розпродував, та возив сіль із Дрогобича у ті подільські й покутські сторони, де люди, як він мовляв, дуже лакоми на тоту святу сіль, бо її у себе не мають. Вони та й ще Кость Дум'як, наймолодший між ними, — се був зав'язок тої сільської інтелігенції, що бажала вже тепер повернути хід сільських діл на інший, не панцизняний лад і серед загального шуму та розгардіяшу забігала думкою в майбутнє, силкувалася відгадати потреби села і способи дальшої діяльності.

— Я все своє кажу, — говорив Чапля, немов тягнучи нитку думок, перервану вмішанням Халавки, — треба нам думати про завтра. То ніби не про завтрішнє завтра, бо то знаємо, що завтра буде.

— Пан уже післав гонця до міста по ландсдрагонів, — додав Халавка.

— Ну, певно, крайній час починати оранку, а без нашої помочі що зробить?

— Не дожде! — вперто буркнули два інші селяни, що, оперті на ліктях і понуривши голови над столом, сиділи і завзято пакали люльки.

— Не кажіть так, бо дожде, — мовив Чапля. — Прийдуть ландсдрагони і канчуками поженуть нас до роботи. Так, як торік було.

— І доки ж то так буде? — запитав Халавка. — Панщину ніби дарували і знов на панщину гонять. Тільки вже тепер не панські гайдуки, а цісарські ландсдрагони.

— Я вам кажу, — озвався Яць Коваль, — пани все ще надіються вернути панщину. По всьому видно. Адже візьміть нашого пана: якби він був певний, що панщина не верне, то чи ж не мусив би був зараз по її скасуванню понаймати собі слуг, закупити плугів та борін і взятися власними силами вести своє господарство? Ні, він 1848 р. вперся: «Мусить громада обробляти мені, я не маю як і відки», — і ми мусили піти і обробляти його. А торік знов те саме: сам своїми силами не робить нічого, а на нас насилає ландсдрагонів. Видите, жие в тій думці, що панщина ще не скасована і незабаром вернеться назад.

— Господи, господи, і ще якийсь русин! — зітхнув Халавка.

— Руська кість, а ляцьким м'ясом обросла, — завважив Чапля.

— Правду мовите! — сказав Яць. — Що він за русин? Що в руського попа сповідається і причащається, до руської церкви ходить і руські свята справляє — овва! Не бійтеся, в церкві він між нами не стане і в нашім крилосі не сяде, але йде на своє коляторське місце за іконостасом. На свої свята нас не запросить, як ми одні одних запрошуємо. Оженився з полькою і дома все по-польськи, та й звичайно, як пан, усе з панами руку тягне. Що нам з такого русина! Лиш очі нам блахманить тим своїм русинством.

— Торік аж плакав, як нас ландсдрагони прали канчуками: «Мої діти! Що вам сталося! Адже я ваш брат, русин, а ви мені таке робите!» А не бійся, ландсдрагонам не сказав: «Дайте їм спокій!»

— І завтра знов буде плакати, я певний, — сказав, спльовуючи, один із слухачів.

— У нього м'яке серце, але тверде слово, — докинув Чапля.

— А господи ж мій, та доки ж того буде! — зітхнув Халавка.

— Доки нам не доїсть до живих печінок, — сказав, енергійно спльовуючи, другий слухач і потягнув люльку з такою силою, що аж зашкварчала.

Двері ванькира відчинилися, і, схилиючися, щоб не вдаритися головою в одвірок, до ванькира ввійшов здоровенний хлопчище. Він був високого росту, о голову вищий від найросліших людей у цілій громаді, плечистий і дужий і серед усіх громадян виглядав як виплодок якоїсь раси велетнів серед карлів. Йому було 35 літ. Здоровенні чорні вуса звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна, як щіть, обстрижена навпаки сільському звичаю, що велів усім чоловікам носити довге волосся. Правда, Кость Дум'як досі ще був парубком. У двадцятім році життя взятий до війська, він вислужив «капітуляцію» дванадцять літ, а ставши фельдфеблем, служив ще три роки, поки отсе торік не вернув додому по батьковій смерті.

Аж тісно якось зробилося у ванькирі, коли він ввійшов і випростував свою велетенську фігуру. Не мовлячи ані слова, не вітаючися ні з ким, він присунув собі з-під стіни ослінчик до стола, товариші потіснилися трохи, і він сів між ними.

— А знаєте новину? — запитав він, коли жид поставив перед ним гальбу пива.

— Та що таке? Не знаємо.

Він одним духом випив половину гальби, обтер вуси і,

обернувшись до жида, що стояв за його плечима і також рад був почути новину, сказав:

— Жиде, марш! Новина не для тебе.

Жид усміхнувся, сказав: «Ни, ни, я хіба що або що?» і рад-не-рад вийшов із ванькира, одначе не зачиняючи двері за собою. Дум'як плюнув, устав, запер двері на клямку і буркнув:

— От іще не люблю того влізливого жидівського кодила!

— Ну, що там за новина? — запитав Чапля.

— Така новина, що ліпше б нам її й не чути. Як ви гадаєте, дарував нам цісар панщину, чи ні?

— Як то ні! Дарував. Самі ми чули від комісара, і патент нам читали.

— Правда, виразно сказано: даруємо підданим панщину, роботизни і данини.

— Так, так, усі ми чули.

— В мене десь і патент друкований є, — мовив Чапля.

— І в мене, — докинув Халавка. — Я оправив його в рамці за скло і повісив на стіні між образами.

— Можеш викинути його звідтам і не сквернити святі образи. Він не має ніякої вартості.

— Як то не має вартості? — крикнув Яць. — Цісарське слово і не має вартості?

— Хіба хто перечить тому? — запитав Халавка.

— Ого! Скасували цісарське слово! — сказав з притиском Кость Дум'як. — Сьогодні в місті чую: витрублюють, вибубнюють на ринку. Приходжу ближче, народу купа, а возний усередині вчитує циркуляр із губернії: панам за панщину призначена заплата. Мають усі зголошуватися до уряду, дістануть облігації, а сплатити ті облігації мусить сам край.

— То значить ми! — скрикнув Яць, б'ючи себе долонею по коліні.

— От тобі на! Робили, терпіли, тепер ще й плати, — зітхнув Халавка.

— А багато ж тої сплати? — запитав Чапля.

— Вже я того не дослухався, чи шістдесят, чи сто шістдесят мільонів. Грубі мільони!

— Господи, аби нас усіх продав, то би такої суми не зложив! — скрикнув Яць.

— То з нас помалу стягнуть, не бійся. То нам розложать на роки, до того дочислять ще вдвоє або втриє стільки процентів, аби ще й діти і внуки наші мали ще двигати панщизняний тягар. Так тепер способу добирають! — з гіркістю в голосі мовив Дум'як.

— Але, може, то ще брехня? — закинув Яць. — Та чи чув же хто таке, аби касувати цісарське слово? Хто на те має право?

— Але губерніяльний циркуляр! — завважив Чапля.

— Значить, із цісарської губернії!

— Говоріть! Губернія цісарська, а губернатор панський. Може, справді губернатор на свою руку зробив се для панів.

— О, від того можна всього надіятися. Граб'я Голуховський! Сам польський пан, то скрізь за панами руку потягне.

— Польський пан і німецький прислужник! — мовив Яць.

— Польський недородок, а німецький недоносок, — додав Чапля.

— Ні, панове, — сказав Дум'як. — Губернатор на свою руку не міг сього зробити. Се з Відня такий наказ, із цісарської канцелярії. Може, там і наш губернатор причинився до того, що цісарські слова скасовано, але то не могло ста-

тися без згоди самого цісаря. — Старий цісар Фердінанд добрий був. Він би був на се не дозволив. Він би обсто-
явся при своїм першім слові. А сей молодий піддається
панам, — мовив Чапля.

— Посилаймо депутацію до цісаря! Пани піддурили
його. Вияснім йому, що нам нівідки платити таку суму! —
почулися голоси мужиків.

— Так він нас і послухає! — завважив Чапля. — Може,
там пани наговорили йому, що ми тут у великих достатках
живемо.

— Пусте! — з притиском завважив Дум'як. — Що раз
постановлено в цісарській канцелярії, того вже не вернеш.
Затягнуто пером, не витягнеш волом. Але то ще нічого. За-
платили б ми, якби було з-за чого. А то ж знаєте, що паші
хочуть повідбирати нам усі наші прадідівські ліси й пасо-
виська. От тут подумайте, як нам далі жити. Ліс запруть —
купуй дерево на фунти, як цукор! Пасовисько запруть —
куди дінешся з худобою?

— Краще нам смерть, ніж така неволя, — скрикнули
всі враз. — То ще гірше, як панщина.

— Знаєте, чим то пахне? — з таємничим виразом на
лиці і притишеним голосом запитав Дум'як. І зараз сам і
відповів: — За панщини отамани ходили попід вікна і кли-
кали вас на панську роботу, а потім ви самі підете до ота-
мана, ще й курочку або покладнів понесете і клінно будете
просити, аби вас прийняв на роботу.

— Не діждуть того! — скрикнула вся компанія.

— Діждуть! — твердо сказав Дум'як. — І не довго їм
ждати. Відберуть нам ліси й пасовиська, то ми без худоби
за два-три роки жебраки. Без паші худоби не вдержиш,
без худоби гною не зробиш, без гною поля не справиш, —
і роби, що знаєш.

— Не дай того боже! — мовив Яць Коваль. — Се ж би була наша загибель. Чень же нас іще пан-біг не хоче нагло зо світу звести.

— На пана-бога всі надіємося, — мовив Дум'як, — але пан-біг сам сказав нам: «Бога взивай, рук прикладай». Як так будемо сидіти та й на бога надіятися, то нас воші присядуть.

— І що ж нам робити? Яку собі пораду дати? — стогнали один за другим мужики.

— Я думаю, що цісар таки зглянеться на нас, — перший розпочав Чапля. — Адже не може бути, щоб цісарові байдуже було, як його нарід гине та на жебри сходить.

— А тямиш, Стефане, як було в тісні роки, — гризько завважив Дум'як. — Скрізь нарід гине і пухне з голоду, матері своїх дітей дорізують та їдять, а цісар як довідався про се, то змилосердився і велів роздати тим голодним людям по гурманові солі на кожду хату.

Гірко засміялися всі.

— Але ж цісарові податків не стане, як ми збідніємо, — реплікував Чапля.

— Не слухай того! — мовив Дум'як. — Що цісарське, те все з нас зідруть, аби ми й як голі були. Та й не гадай собі, що ми так нагло збідніємо. Будемо помалу на нужду сходити: нині се урвали — обійдуся, завтра того не стало — обійдуся. І так день за днем, рік за роком будемо вростати в свою нужду, як камінь у землю. Світ нам затісниться, будемо темні і несвідущі, все нам буде байдуже, і дійдемо до того, до чого нас панщина не довела, — до стану голодної та повільної худоби, яку кождий водить і гонить, куди йому хочеться. Ось що страшно подумати! На вид будемо ніби люди, ніби подібні до людей, але душа в нас не буде людська, а худоб'яча. Ось що найстрашніше!

Адже хто має очі, той уже тепер може бачити, що все воно йде до тої мети. Не могли нас пани приярмити панщиною, вони приярмлять нас новим здирством. А їм одного треба — мати з нас тяглу худобу, що не думає сама про себе, лише покірно гне шию в ярмо.

Мужики знов застогнали. Панщина стояла перед ними, як стовп п'їтьми, гнітила їх душі і кидала величезну тінь на всю їх будущину. Ні, ніколи їм не вирватися з тої памороки!

З усіх боків якісь могутні кліщі обхоплюють їх і грозяться стиснути їх наново, ще поки вони й засмакували гаразд дарованої свободи. Дарованої! Ага, дарованої за добрі гроші, за шістдесят мільонів. Та й ще якби-то посплаті тої шаленої суми все вже в порядку було і їм справді заясніла повна воля, щоб були «самі в собі, лише під зверхністю цісаря», як вони уявляли собі ту волю в свої панщизняних мріях! Еге-ге, чекай такої волі! Тут, бач, пани заносять руку на ліси й пасовиська, грозяться лишити їх на тих скупих часточках землі, що признано їм при знесенні панщини. Ну, ще б на тій землі їм, а може й їх дітям, можна було вижити, але ж народу примножується, а землі не прибуває, а ще як зіпруть ліси й пасовиська, то що порадять їх потомки? Куди подадуться?

В таких заклятих крузі вертілися їх думки. Вони зітхали, крутили головами, та не знаходили виходу.

— І в додатку народ розпився, — завважив Яць Коваль. — Пани за часів панщини привчили нас до горівки. Щоб збільшити свої доходи, силою накидали нам горівку, по стілько й стілько гарців щороку на кожний нумер. Хоч випий, хоч на гній вилий, а горівку відроби! А тепер настала нібито воля, а мужик лишився невольником коршми. Підіть по селах — дивитися страшно! В кожній кор-

шмі день у день повно людей, усюди шум, крик, свари і бійки. Самі з собою гризуться, самі себе б'ють, свою кров з горівкою мішають. Адже як так далі піде, то за кілька літ не пани, а орендарі позабирають усю худобу і всі ґрунти у хлопів.

— А не забувайте, що п'яниці батьки й матері будуть родити дурні, тупоголові та хоровиті діти. І замість іти наперед, усе покоління буде йти взад, буде глупіти та туманіти, — знов з гіркістю в голосі додав Дум'як.

— І нема на то ради! — мовив Чапля. — Вже чого-чого, а горівки наш чоловік не покине.

— Треба би пробувати, — мовив Яць, оживляючися.

— Адже ж то загибель наша. І тут уже не чужа хитрість убиває нас, а власне розпаскудження.

— По інших краях, у Чехії та Моравії, засновують при кожній церкві братства тверезості, — мовив Дум'як. — Присягою в'яжуться не пити гарячих трунків.

— І у нас то пробували, — відповів Яць, — та якось-то не йшло.

— Хотів ти, аби йшло за панщини, коли п'янство народу було просто панським інтересом! Ані піп, залежний від пана, не смів промовити за тверезістю, ані ніхто інший не вмів або не хотів навести мужика на дорогу, а він сам — ей, дрантя, худобина! Куди його гнали, туди йшов насліпо, а задуривши голову горівкою, тим щиріше хилився в ярмі. Чи думаєте, що, якби в Відні студенти, міщани та інші освічені люди не були повстали против гноблення та оглулювання народу, то ми б ще й досі і ще й сто літ не гнулися в ярмі! О, певно! В нас тверда шкіра і сумління спить, нас довго би бити й копати, поки в нас добудешся живої душі.

— Але нас тим часом і не буде що будити, бо нас злидні на пні з'їдять, — мовив Яць.

— Треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на тривогу, — мовив Дум'як. — А хоч би тверезість, — се ж можемо ми й самі голосити людям.

— То властиво попівська річ, — відіззався Халавка. — Може, то нам не випадає братися до проповіді. Скажуть: коли не піп, не микайся в ризи.

— Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекаються! — відповів Дум'як. — Попи народ лінивий. Їм аби своє відчитати, наїстися та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: «Мені консисторія не велить».

— А може би, піти до біскупа, най би він наказав?

— Що ж, кого сверблять п'яти, може йти й до біскупа, але я знаю, що з того нічого не буде. А я вам раджу: зачинаймо від себе! Заложімо собі братство тверезості і вербуймо до нього людей. Кождої неділі по вечерні будемо коло церкви читати реєстр: такі й такі приступили, такі й такі переступили дане слово.

Всі при столі зареготалися.

— Без того не буде, — мовив Дум'як, — та вже ми будемо дбати, аби тих переступів було чимраз менше. Ну, що, згода? Зав'язуємо таке братство?

— Добре, — озвалися всі.

— Лиш аби за се з уряду не було якого клопоту, — з побоюванням мовив Чапля.

— Що може бути за клопіт? Кому яке діло до того, чи я п'ю, чи не п'ю? Тепер не панщина, щоб і на те можна було силувати.

Подали собі руки і обіцялися привертати й інших.

— А в неділю по вечерні оголосимо се коло церкви. Хто хоче не гинути в горівчанім багні, най пристає до нас. Спишемо реєстр. І по інших селах пустимо чутку, чей же народ отямиться. І жидів витиснемо з сіл, бо яке їх тут діло?

Вони землі не обробляють, навіть кілька грядок коло коршми скопати самі лінуються та хлопських бабів кличуть. Лише горівку продають та затягають людей у свою лихву. То — п'явки, то — вороги народні! Зробити так, аби їм місця в селі не було, нехай забираються зо шумом. — Отак фантазували наші товариші, і чим більше балакали, тим якимось ясніше робилося перед ними, тим легшим видавалося їм виконання їх планів.

Та ось ще раз відчинилися двері від ванькира і до нього вступив дідич Грушатич, пан Субота. У мужиків задріжали литки з давньої панщизняної привички, деякі воорухнулися, щоб устати з місць на привітання пана і,

«як годиться», поцілувати його в руку, але острий погляд Костя Дум'яка, немов цвяхом, прикував їх до місць. Ніхто з них не рушився. Розмова на хвилю урвалася.

Пан Антін Субота, дідич села Грушатич, був статний мужчина середнього росту, заживний собі, з шпакуватим волоссям і білими, як сметана, вусами, що гарно визначувалися на його повнім, по-молодечому рум'янім і гладкім лиці. Хоч русин з роду (розуміється, попівського, не панського), він представляв із себе те, що називають «гарний тип польського шляхтича»; та й належність до руського обряду не перепиняла йому ані на хвилю бути польським паном, любити шляхетську традицію, придержуватися шляхетських «старопольських» форм життя і вважати селян бидлом, що не то не повинно мати якісь права, рівні зі шляхтою, але вже з самої природи не здібне ні до якого самостійного життя, і коли б його не держати під букком, то зірвало би всякі рами людського порядку і, вигризши та зруйнувавши все те, що вище від нього освітою та цивілізацією, вигризло б і само себе, як свора голодних собак, замкнених у огорожі. Отим-то в часі панщини він

поводився з мужиками остро, нібито справедливо, в такому розумінні справедливості, як поводитьс'я розумний господар зі своєю худобою: не обтяжує надмірно одного супроти другого, не збиткується над ними без потреби, але дбає про те, аби всі були рівномірно обтяжені, без похиби поносили свої обов'язки і — не брикали. Ото-го хлопського «брикання» — розумування про направу хлопського стану, про можливість полекші або знесення панщини цісарем — пан Субота страшенно не любив. Як то, панщини цісар не завів, то й касувати її не може. Вона приватна власність панів, разом з їх ґрунтами записана в табулярних книгах, і сюди цісар не має права мішатися. А коли справді комісари в асистенції ландсдрагонів у цвітні 1848 р. почали їздити по селах і відчитувати губернiальний циркуляр з донесенням, що спеціально галицьким селянам цісар дарував панщину, пан Субота вухам своїм не вірив, сердився і в присутності комісара наговорив на цісаря таких слів, що комісар уважав себе в обов'язку зараз же арештувати його і відставити до циркулу. Щоправда, там його не довго подержали і покарали лише грошовою карою, та проте пан Субота від того часу зненавидів усяку «німецьку» владу у Галичині, наслану буцімто лише для здирання краю та для бунтування селян против панів.

Восени того ж 1848 р. йому трафілася друга немила пригода, що на всю решту життя вспіла настроїти його іронічно. Як відомо, москалі йшли тоді на поклик австрійського цісаря на Угорщину помагати Австрії зламати угорський бунт під проводом Кошута. Руське селянство й міщанство скрізь вітало москалів як рідних братів, як таких, що хочуть допомогти австрійським народам зламати шляхетсько-панське ярмо, зразу на Угорщині, де те ярмо занадто вже розпаношилося, а потім і

в Галичині. До Грушатич заквартировано пару компаній московського війська, що мусило тут простояти кілька день, поки не надійдуть фургони та війсьні багажі, без яких пішому та кінному війську годі було пускатися переходити гори. Отут пану Суботі стрілила в голову шалена думка. В ньому прокинувся польський патріот. Начитавшись Міцкевичевого «Пана Тадія», де суддя Сопліца підпоює москалів, яких, майже безпритомних, вирізує польська шляхта, забажав і собі забавитися в польського патріота і *wyrznac Moskali** (вони зрештою належали до Волинського полку і були чистісінькі українці, деякі навіть латинського обряду). І от він, змовившись з декількома своїми двораками, такими ж патріотами, як і сам, одного вечора суто угостив усіх москалів оковитою, а сам уночі, коли вже всі спали, вибрався зі своїми кумпанами на різню. Справді, по дорозі в село їм удалося з засідки напасти на двох солдатів, що патрулювали по селі, і поранити їх ножами в плечі. Патрулі, одначе, спаслися втекою, а пана Суботу і його товаришів зараз при першій хаті арештували мужики, що, упереджені про їх намір, не хочючи турбувати п'яних солдатів, самі в потемках вартували біля них. Пов'язавши арештованих, мужики, нібито не знаючи, хто вони, всипали їм, що всипали, поки заалармований нападком на патруль російський капітан зі своїми чинами не прибіг на місце та не увільнив пана і його слуг із рук розлючених селян. Ті, одначе, настояли на тім, що їх, зв'язаних, відведено до циркулу і віддано властям. Як скінчилася та справа в уряді, не було відомо напевно; пан з іронічним усміхом говорив, що то був дитинячий жарт, глупий хлопський сполох і що він ледве випросив хлопів, щоб їх не арештовано за безпідставне

* Вирізати москалів (польськ.)

побиття його слуг, а мужики говорили з не меншим на-сміхом:

— А чого ж ви, пане, зі своїми вірними слугами аж по трьох місяцях вернули додому?

Відносини між паном і його бувшими підданими по знесенні панщини були коли й не виразно ворожі, то все-таки холодні, подиктовані обопільним недовір'ям і підозріннями. Пан усе підозрівав, що мужики ненавидять його, чигають на його життя, готові кожної хвили впасти до двора, пограбувати все його добро і повбивати його з родиною. Натомість мужики підозрівали пана, що він усе ще шукає разом з іншими панами способів, як би завернути скасовану панщину або якимось іншим підступом загарбати мужиків у свою владу, що він інтригує і працює над тим, аби на кождім кроці шкодити та докучати їм. От-сей обопільний недружній настрій був неначе курява, що виступає зі свіжо розваленної руїни і на хвилю закриває сонце. Селяни не хотіли ходити на роботу до пана інакше, як під вояцькими канчуками; ніхто в селі не важився йти до двора найматися на службу чи на поденний заробок, так що для всього сього пан мусив спроваджувати людей з дальших сіл, між якими аж надто часто попадалися суб'єкти, здеморалізовані вже давнішим двірським життям, а кілька разів навіть члени зорганізованих злочинських шайок, які, обізнавшись в дворі, накликували своїх кумпанів і ті за два роки вже пару разів обчищували пана з усього, що можна було забрати чи то на плечах, чи між ногами. Панські расові верхівці, якими величався грушатицький двір, перші впали жертвою завидющих очей і давно вже гуляли десь по російських степах; такою ж дорогою пішло й панське «фамілійне» срібло, тобто закуплене від фамілії, що перед тим володіла Грушатичами. За

всі ті збитки пан сердився на тих, кого найближче бачив перед собою, на грушатицьких селян, і позаочно лаяв їх і злодіями, й розбишаками.

Та що се таке, що отсе він перший прийшов до них? Чи випадково лише вступив до коршми, чи справді щось тягло його сюди? Він, мабуть, надіявся застати тут більшу громаду, але тепер рад був у душі, що застав лише кількох людей.

Знявши шапку і кидаючи її на жидівське ліжко, він сказав:

— Дай боже добрий вечір!

— Дай боже здоров'я! — відповіли селяни.

Пан наблизився до них, і на його лиці загравав іронічний усміх.

— Го, го, самі матадори, головачі, громадські мужі! Позвольте сісти між собою?

— Сідайте. Тут у Йоськовім ванькирі місце кожному вільне.

— А так до вас до хати, то мені не вільно прийти?

— Милості просимо, як ваша воля. Ми не кусаємо.

— Ага, не кусаєте! — осміхнувшись, підхопив пан. — А так без кусання з'їсти б мене раді.

— Може, хто й рад, ми того нічим по собі не покажали, — відмовив Яць Коваль.

— Не показали! Господи тобі слава! — скрикнув пан. — А хіба ж то не ви бунтуєте громаду против мене? Не ви дишете ненавистю на мене, відгрожуєтеся мені і моїй родині? Хіба ж то не ви отсе вже другий рік держите мене в селі, як заповітреного? Ніхто до мене не зайде, не поговорить...

— Маєте своїх підлизнів, ніхто їм не боронить ходити до вас і оббріхувати нас, — втрутив своє слово Дум'як.

— Костю! І ти так говориш? — з докором обернувся до нього пан. — Ти, що десять літ прожив у моїм домі.

— За свинопаса, — знов понуро втрутив Дум'як.

— Все одно, — мовив пан, — але все-таки можеш сказати, що я старався бути для всіх селян батьком і добродієм.

— Отак, таким батьком, що за чуба торгає та по плечах буком пише, і таким добродієм, що аж сльози в очах ставали.

— Засліпила вас злість.

— Чого нас мала засліпити? Яких ви нас виховали, таких маєте. Не подивуйте!

Пан помовчав хвилю, похитуючи головою. Його іронічний настрій якось против його волі розвіявся, і він почав з людьми говорити «від серця».

— А все-таки можете сказати, що я для вас не був злим паном; Інші гірші бували. Чи одного-то з вас я порятував у тяжкій припадку, чи одному я на переднівку і хлібом, і грішми, й худобою вигодив? Гріх добро забувати.

— Ми були ваша челядь, ваша тягла худоба. І ще до того був цісарський припис — рятувати мужиків, аби вдержати їх у таких стані, щоб могли відбувати свої повинності.

— І то признайте, що з-під моєї власті вийшли ви одні заможними, інші троха біднішими, а ніхто не вийшов голіруч.

— Окрім тих, що з голоду розбрелися в світ, та окрім тих комірників, яких намножилося в селі за час вашого панування втрое.

— Плодюча голота! — буркнув пан. — Але з моєї причини ані одна родина не змарнувалася. Бачите і не заперечте того. А тепер мені такі збитки робите. На роботу ані

руш, торік мені половина врожаю через вас пропала. Ще й злодіїв мені на двір спроваджуєте, стежки їм показуєте.

— Сього нам пан досі не доказали, — застерігся Чапля.

— Просимо нас не помовляти о таке, в чім ми зовсім не винні!

— А чорт його знає, хто тут винен! Але я маю жаль до вас, до всіх вас, до цілої громади. Я ж русин, я ваш брат, мій дід був попом у селі і не вашою кривдою, а з наполеонівської війни доробився стілько, що купив отсе село. Я не раз докоряв сам собі, що мушу жити в тих проклятих панщизняних відносинах, і потішав себе надією, що як панщина буде скасована, то житиму з вами як з добрими сусідами.

— Не плетіть, пане, теревені, — відповів йому Дум'як. — Чужим людям можете се говорити, — може, вам і повірять, але нам тим баки не заб'єте. А хочете бути нашим сусідом, то на се одинока рада: перестаньте бути паном.

— Хіба ж знесення панщини не порівняло нас? Що я вам тепер за пан?

— Ні, тому не повіримо. Війна між селянством і панством не скінчилася, але тільки починається. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наша просьба до вас така: продайте нам свої добра, а тоді й жийте собі серед нас. Тоді вас привітаємо як батька, а без сього ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати.

Пан Субота аж поблід при сих Дум'якових словах. Аж зуби закусив, щоб не вибухнути яким згірджим словом. Чи бач, куди вони стріляють! Продай їм свої добра! Уступися з двора! Покинь ту позицію, що вважається огнищем цивілізації серед моря хлопського простацтва і некультур-

ності! Він довгу хвилю ворухив губами, мов жував щось гірке а далі запитав іронічно:

— Продати вам? А по якій ціні, коли ласка ваша?

— Як оцінять таксатори, на яку згодимося обопільно, таку й дамо.

— Го, го, то ви, видно, багаті люди, коли село купуєте!

Де ж ви грошей набрали?

— Набрали чи не набрали, се вам байдуже. Нині вже світ дошками не забитий, гроші не позакуповані, хто хоче, а має на що, може їх дістати. А нам земля потрібна. Отсеї, що маємо, може, ще вистати для наших дітей, а наші внуки будуть уже бідаками, як поділять її. А ще як ви зіпрете нам ліси, зіпрете пасовиська, то ми вже й тепер будемо близькі руїни. Бачите, се нам важно. Доки буде пан у селі, доти буде панщина, хоч не даремна, а платна. І чим далі, тим ся панщина буде тяжча, і нашим унукам буде гірше, як нам.

— Мудро говориш! — іронізував пан. — Але на таке, та хоч би я тепер і продав вам своє добро, товашим правнукам знов буде тісно на тій землі.

— Буде або й не буде. Розвинуться промисли, заробітки, повстануть фабрики, виростуть міста... Я добре придивився тому в Чехії. Тоді й селянам легше буде. Аби нам лише тепер загосподарюватися та не зійти відразу на біду! Аби два-три покоління виховати по-людськи, підвинути з темноти, з п'янства... Адже бачите й самі, що як піде так далі, як ішло досі, то ми за десять літ будемо жебраками.

— Ледачі будуть, а порядні встояться, — мовив пан.

— Не слухайте того, пане! — мовив Дум'як. — І найпоряднішого розпука бере, коли дивиться на те, що діється довкола нас, і міркує, що буде далі.

— То ваша річ, — понуро мовив пан. — Ви тепер вільні. Не хотіли бути під нашою рукою, то дбайте самі за себе.

— От за се слово дякуємо! — з усміхом мовив Дум'як. — Се було розумне, щире панське слово. Вам байдуже, чи ми загосподарюємося, чи підемо з торбами. Ви своє зробили: дерли нас і катували на панщині, держали в темноті, ще й навчили горівку пити, а тепер з клаптиками землі, випустивши зі своїх рук, кажете: «Ви вільні, дбайте самі за себе». Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе! І маючи такі думки, чого ви й обертаєтесь до нас зі своїми сусідськими запевненнями? Таких сусідів, що чигають на те, аби знов зробитися нашими панами, не потребуємо. Краще вже як вороги, то вороги, без зайвого балакання.

— Але ж я не ворог ваш — скрикнув пан, допечений до живого. — Я хотів би жити з вами в згоді й гармонії.

— Як огонь з водою! — буркнув Дум'як.

— Ні, як батько з дітьми, — докінчив пан.

— Коли ви такий батько, — мовив Дум'як, вдивляючися йому в очі, — то дайте доказ. Хоч то, може, й не місце тут — але при чесних людях не сором: віддайте за мене свою дочку! Ми любимося, вона дівчина розумна, робляща і гарна, шкода, щоб пропадала міжпанами.

Пан аж кинувся, мов укушений гадюкою, і зірвався з місця.

— Хаме! — крикнув до Дум'яка. — З ним говори як з добрим, а він ось до чого собі розбирає! Як ти посмів подумати про се?

— Овва, — відповів Дум'як, — так-то ви далеко від хамів. А зрештою, я не признаю ані хамства, ані панства. А дівчина мені подобалася, і маю в бозі надію, що буде моя.

— Чуєте, люди, — крикнув пан, звертаючися до присутніх, — як то він мудро говорив проти панів, правда?

А тепер сягає по руку моєї дочки і сам хоче бути паном. Чесно то?

— Зовсім не хочу бути паном, — відповів Дум'як. — Я вам про маєток нічого не говорив і не хочу його. Маю свого настільки, що виживу з праці рук і жінку з дітьми погодую. Вашого маєтку мені не треба.

— І не лакомся! Ото до чого договорився! Ну, буду знати надалі, як з вами говорити. Добром з вами не вийдеш на своє, то я ще покажу вам, що я тут пан!

І, не прощаючися ні з ким, він ухопив свій капелюх і вийшов із ванькира.

— Ну, насипали ж ви йому! — сказав Яць Дум'якові. — Ще такого зроду, певно, не чув.

— Най чує тепер! — сказав Дум'як. — Цікавий я, що то він скаже після сього, як я до його дочки сватів пішлю!

— Та невже ви на правду?

— А то що ж? Не вільно мені? Дівка мені сподобалася, та й я їй до душі. Маєтку його не хочу, а її він не зіпре.

Тим часом коршма заповнилася знов людьми, сим разом дівчатами й парубками, що збиралися туди щонеділі на танці. Заграли музики, почулися ритмічні стуки чобіт о підлогу, співи та вівкання розбавленої молодезі. Товариші повиходили з ванькира і змішалися з юрбою. Дум'як і собі пішов у танець. Дівчата горнулися до нього, хоч знали, що він любить з панною із двора. Перетанцювавши пару разів, він під час паузи взяв у музики скрипку і повів смиком по струнах.

— Заграйте, Костю, заграйте! Хочемо послухати, як ви граєте.

Він почав коломийкою, далі перейшов на тужливу думку, на якісь веселі підскоцькі мелодії і знов затягнув сумної. Тони й мелодії були всім знайомі, та проте вико-

нання було якесь незвичайне, що зворушувало душу. Та ось він покинув натоптані стежки і пустив поводи фантазії. Скрипка немов заговорила живим язиком. Тони почали капати в душу росою, почали свистіти, як вітер у берегах, сміятися, як сонце на веснянім небі, а нарешті заплакали, застогнали і заридали, як невольник у кайданах. Усі присутні дух у собі притаїли. Се не була ота проста скрипка, що промовляла до них хоч без слів, а так виразно і досадно, що виливала їх горе і щастя й надії. Се була жива істота, якась таємна душа, що з того дерев'яного струменту сміялася, журилася та ридала, уділяючи їм своє чуття. Всі, не тямлячи себе, йшли за тим чародійним голосом і нарешті розплакалися, як діти. І в самого Дум'яка сльози закрутилися в очах. Він положив скрипку на столі і глянув по присутніх.

— Ей, ви, дрантя моє кохане! — промовив, устаючи. — З вами хіба пити і плакати, а розумного слова від вас і не жди!

І за сим він вийшов, поки всі присутні, мов засоромлені, втирали сльози.

III

Пан був сердитий. Справді, він наслухався сьогодні таких речей, яких не чував досі ніколи і про які в своїй панській заскорузлості навіть думкою не вів ніколи.

— Анархіст! Правдивий анархіст! — бубонів він сам до себе, простуючи стежкою через сади на попівство. — Ну, чи чував хто таке з уст хлопа! Всі святі основи життя, власть цісаря, повагу дідича, усталені порядки суспільні він топче ногами. Продай їм двірську посілість, щоб і слід не пах ніякого панства, дай йому ще, хамові, свою доньку за жінку, знизь себе до того худоб'ячого стану, в якому вони живуть, жлопай з ними горілку в коршмі і валяйся,

як свиня, під жидівськими лавами, отоді будеш їм любий, тоді назвуть тебе татом і сусідом! Ну, не дождете! І ще й грозять! Певно, я в їх руках. Схочуть — запалять, зрабують, уб'ють, — хіба я можу встерегтися або оборонитися против черні? Може, справді краще продати все і йти в місто жити? Ну, але того не дочекають, щоб я їм продавав свою землю. Як маю продати, то знайду їм такого пана, що їм потрафить доїхати кінця. Та поки що ще нема страху. Завтра прийдуть ландсдрагони — знов готова бути біда, як почнуть бити, готово хлопство кинутися на них і на мене. Та ні, вони, як той кінь турецький, хоч великі, та дурні, не осміляться кинутися на «цісарських дітей», стерплять так, як терпіли торік. Ну, поборемося! Поки уряд держить нас у своїй опіці, поти можемо дозволити собі децю.

Отак покріпивши себе духом, пан Субота добрався до попівства. Не стукаючи, він отворив сінешні двері і подався до покою, що був обставлений м'якими меблями і служив священникові як прийомна для гостей з вищого стану. Мужиків він звичайно приймав зимою в кухні, а літом на ганку або в своїй канцелярії, обставленій дубовими лавами, таким же столом і такою ж шафою з метриками та парафіяльними паперами; до своїх покоїв не допускав їх ніколи. Шляхтич, він нізащо не міг стерпіти «хлопського духу».

Грушатицький парох о. Квінтіліан Передримірський був статний і поважний чоловік, літ понад 60, з тої генерації попів, що вихована в аристократично-шляхетським дусі, в ненависті і погорді до мужика, і свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких і обскурних викладах на так званих «руських курсах» при йосифінським львівським університеті, які слухачам тих курсів та й їх

старшим сучасникам, парохам *antiquae educationis**, тобто круглим неукам, видавалися верхом премудрості і змістом освіти. Отець Квінтіліан і досі залюбки цитував напам'ять уступи з тих викладів, які мав записані в грубих зошитах, і не признавав понад них ніякої науки. Він любив особливо молодших священиків з «нового студіум» зацукувати «теологічними» питаннями вроді таких:

— Како может ся изобразити тіло человеческое?

І, надармо підождавши на відповідь, тріумфально виголошував:

— Ага, правда, що навіть того не знаєте. Отже, слухайте! Тіло человеческое может ся изобразити чрез понятіє махینی, а то махینی механичної, параболичної и гидравличної. Ну, а що таке душа?

Молодий теолог відповідав такою або сякою модною дефініцією, але о. Квінтіліан уперто хитав головою:

— Куди, куди вам, молодикам! Слушайте, як нас учили: «Душа есть сущое, которое себѣ самому о себѣ самом и о вещах всіх себѣ положених є свѣдомое». Ось дефініція! Не те, що ваші. Є що в рот узяти.

З усім тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівській касті, беріг старанно всі її привілеї і кривим оком дивився на «вторженіє хлопства» в чисту попівську расу. Його ідеалом було попівство дідичне, що переходило з батька на сина і держалося століттями певних околиць. Щодо мовних поглядів, він був безумовним прихильником церковщини і вживав «хлопское нарѣчіе» лише в розмові, борони боже в писанні. Маркіян Шашкевич, Вагилевич, Головацький і інші їх товариші, що в 30-их і 40-их роках, незважаючи на цензурні тиски, про-

* Старовинного виховання (лат.)

бували класти основи нової, народної літератури, були в його очах молодики, новатори, знаряди польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повинна переслідувати і світська, і духовна власть, бо ж і в церковні справи вони вносять розстрій та вільнодумний дух. Та рівночасно він був противником поляків, уважаючи їх усіх за «підшитих революцією» та обурюючися на їх заходи коло златинізування руського обряду, на їх інтриги против руської ієрархії та на їх зневажливе поводження з руським сільським духовенством.

Не раз на празнику, по десятій лампці вина, він з іншими попами-патріотами затягав польську, але русинами зложену пісню:

Kto Lach, ma starch!
Car ostro zdrajców napiera
Wólność zmyśloną odbiera!
Paskiewicz niech żyje!
Na zgubę— na czyją?
Lachów, Lachów, Lachów!*

Сі остатні слова вимовлялися остро, з-московська і будили великий запал серед попів-патріотів.

У р. 1848 о. Квінтіліан кинувся був у вир політичної агітації; на народних вічах у маю і червні промовляв завзято против поляків і за се потерпів: одно з таких віч розбила польська гвардія народова, маючи головно на меті zabić рора, co na Polskę czeka**;

* Хто лях, має страх!
Цар гостро напирас на зрадників,
Видуману свободу відбирає!
Паскевич хай живе!
На погибель — на чию?
Ляхів, ляхів, ляхів! (польськ.)

** Забити попа, що гавкає на Польшу (польськ.)

дещицю і спасся від гіршого лише розпучливим скоком крізь вікно на вулицю. Восени того ж року він зробився завзятим речником поділу Галичини на польську і руську часть, та й тут знову потерпів несподіване «посрамленіє» від своїх власних парафіян. Кілька разів він на проповідях зачіпав їх до того, щоб підписали поголовно всім селом петицію до державного сойму за поділ Галичини, та, на диво, чим остріше і гарячіше він промовляв за тим, тим опірніше ставали против сього підписування грушатицькі мужики. Вони були принципіальні вороги всякого підписування, боялися, що се буде «або на панщину, або на більші податки», і ніякі докази та масні лайки о. Квінтіліана (без лайок жадна його проповідь не обходилася, і тут, в тих лайках, він володів чудовим лексиконом щиронародних зворотів) не могли переконати їх. Підписи йшли пиняво, а інші просто говорили: «Єгомость, все ви то дуже красно говорите, але ми не підпишемо». Тоді о. Квінтіліан ухопився остатнього способу. Раз у неділю, коли церква була повна народу, він велів паламареві позамикати всі двері церкви і заявив зібраним, що поти їх не випустить із церкви, поки всі не підпишуть петицію за розділом Галичини. Та тут він наскочив на гаряче. В церкві зробився страшенний гвалт, посипалися лайки на попа і на всю попівську політику. Хлопи не вважали на святість місця, але цабанили о. Квінтіліану також порядним запасом свого лексикону.

— Попе, не мішайся в не свої річі, а то зв'яжемо зараз і таки в ризах поведемо до циркулу! Ти гадаєш, що ми такі дурні, не розуміємо, куди ти нас тягнеш. Ми хочемо бути під цісарем, а не під попами. А ви би хотіли взяти нас у руки. Не стало панської панщини, то ви би хотіли накинути на нас свою попівську панщину. Знаємо ми вас, п'явки

людські! Зараз тут давай ті аркуші з підписами! Сюди з ними!

І, вирвавши від о. Квінтіліана аркуші з підписами (а він збирав їх по всіх селах повіту), подерли їх перед його очима на шматочки, а самому загрозили, що його «обезвічать», коли захоче далі займатися політикою. О. Квінтіліан, вийшовши із ними разом з церкви мокрий, як із лазні, нікому не оповідав про сю катастрофу своєї політичної акції, але хлопів зненавидів ще дужче і давав їм се чути в своїх щоденних парафіяльних та сусідських зносінах з ними.

З грушатицьким дідичем жив о. Квінтіліан також не в найліпших відносінах. Між ними ще за панщини раз у раз виходили свари і навіть процеси за якусь скіпщину, за доставу топлива з панського лісу, за право полювання, до якого о. Квінтіліан був великий охотник, за риболовство і тисячні інші придирки. О. Квінтіліан не вірив у руськість пана Суботи і вважав його таким самим «поганим ляхом», як і інших дідичів. Дідич зі свого боку називав попа деруном і часто заносив на нього скарги до консисторії та до циркулярної власті за надужиття в рубриці *jura stolae**. Та проте вони, особливо тепер, по скасуванні панщини, досить часто сходилися на розмови. Особливо дідич, приголомшений випадками, не маючи дома, крім немічної жінки і одинокої дочки (друга була замужем аж десь на Поділлі), ні з ким слова розумного промовити, часто заходив на попівство, щоб «відвести душу». От тим-то й сьогодні його прихід не здивував нікого. О. Квінтіліан був удовець, і до того бездітний, і держав у себе господиню, якусь повдовілу попадю, стареньку вже, поморщену жінку, що поза кухню і шпіжарню не бачила й не знала світу.

* Попівські права (*лат.*)

Тож не диво, що й о. Квінтіліанові не раз хотілося побалакати хоч би й з таким несимпатичним чоловіком, яким був для нього пан Субота. А ще сьогодні були спеціальні причини, задля яких пан бажав поговорити з попом.

Привітавшись з о. Квінтіліаном, який власне встав був від вечері, пан Субота, не сідаючи, вхопив попа за пояс долонею і, тягнучи його та торгаючи до себе, не то говорив, не то кричав аж до задишки:

— Ні, не витримаю довше з тими хлопами! Неможливо, єгомость, неможливо! І відки вони такого духу набралися? Таж се страх, страх, страх подумати!

І він чимраз сильніше торгав о. Квінтіліана, потрясаючи його наповнений живіт.

— Паночку, — відповів з косим усміхом о. Квінтіліан, силкуючись увільнити свій пояс від панської долоні, — поперед усього я вам не трепета, якою б ви були обов'язані трясти, а по-друге, сідайте та висапайтеся, — може, чайку позволите? Пані Климентова, просимо чайку по скляночці, — а по-третє, зберіть дух та говоріть порядком, що сталося.

Пан Субота пустив єгомостів пояс, сів на фотель, відхилився, випив душком поставлену перед ним чашку чаю і потім, пальцями обтираючи вуса, витріщив очі і, похилившись до о. Квінтіліана, мовив з таємничим притиском:

— Кажу вам, єгомость, кінець світу! Я вже думав, що в сорок осьмим році світ кінчиться, та бачу, що ще мало на нас кари допустив господь. Видно, ще гірше щось нас чекає.

— Що ж таке вельможний пан побачили?

— Вельможний пан! — скрикнув, немов ображений, пан Субота. — Що ви, отче, звете мене вельможним паном? Звіть мене жебраком, банкрутом, то будете мати ра-

цію. Адже ось провідна неділя, а в мене ще ані скиби не орано!

— І в мене не орано. Через вітри.

— Ну, та вам зорють. Але мені-бо не хочуть. Уся громада сприялася. «Хіба під вояцькими канчуками будемо робити, а інакше ані руш!» Ну, чи чував хто таке? Ну, та вже я їм зроблю те медоумеденіє, чи як то ви кажете? Післав по ландсдрагонів і горівкою напою, щоб добре-добре-добре били. Най мають, чого хотять.

— Сице подобаєт, — мовив о. Квінтіліан. — Хочащому будет і приложится. Вони-то оправдуються, що якби добровільно пішли на вашу роботу, то ще готова вернутися панщина. Вже я повчав їх, і толкував, і патент відчитував, і поясняв, що цісарське слово невідкличне, — та що ти дурням зробиш! Не розуміють і не вірять.

— Не кажіть так, отче. Вони не дурні, хоч свого розуму не мають. Є між ними такі вчителі, такі апостоли, що їх наводять на все лихо.

О. Квінтіліан випростувався і протягнув лице. Очевидно, панське підозріння було вимірене на нього та на його собратів.

— Але ж, пане-дідичу! — зачав він ремонструвати. Та дідич зупинив його:

— Ні, ні, я не про вас і не про священників, хоч є й між ними апостоли бунту та незгоди між хатою і двором. Є, того не заперечите. Але тут щось гірше показується. Між ними самими показуються далеко гірші фанатики. Нічого святого, ніякої поваги, — просто анархісти!

Пан Субота старався вимовити се слово так, щоб викликати якнайбільший страх у свого слухача.

— Що ви мовите? — скрикнув о. Квінтіліан. — Анархісти? По наших селах?

— Не по інших, але в нашім, у Грушатичах. Адже ось тільки що я зайшов до коршми і мав там розмову з тим мудрагелем — як-то його? — З тим довгов'язим Костем Дум'яком. Знаєте, аж мороз по мені проходив, як я слухав, що той чоловік говорив! Таке за те шибениці мало. Не треба нам панів, не треба нам дворів.

— Ну, та се й правда, — бовкнув о. Квінтіліан, — подумати глибше, то справді, нащо нам їх?

— А, то й ви тої самої співаєте? — скрикнув пан, зриваючися на ноги. — Ну, добре, буду знати, де шукати вчителів, що навчають хлопа на такі думки.

У о. Квінтіліана пішли мурашки поза спиною від сих дідичевих слів. Він і собі ж схопився з крісла, вхопив пана дідича обома руками за плечі і втиснув його назад у фотель.

— Але ж, пане-дідичу! Я жартую!

— З такими річами не можна жартувати! — сказав дідич, важко дишучи. — З огнем жартуєте. Адже хлоп, як дитина. Скажете йому: не треба пана, то що йому значить піти і вирізати всіх панів? Як не треба, то най не заваджають! А ви подумайте: сьогодні ви йому скажете: не треба панів, а завтра він сам собі скаже: не треба попів! І що тоді буде?

О. Квінтіліан усміхнувся якимось на кутні зуби і сказав гірко-солодко:

— Ну, пане-дідичу, то так не можна... Вже хлоп не такий дурний, щоб не бачив різниці. Духовенство стоїть під охороною релігії, а наш народ релігійний, до глибини душі релігійний.

— А в 1846 році не кричали: Ні пана, ні попа?*

— Е, то мазури! Мазури — то дич. Ані крихти релігійності не мають.

* Ні пана, ні попа (польськ.)

— Еге, еге, так ви й кажіть: мазури! Русини між ними були. Як що лихе, то русин пильний ученик. Ніяка релігія не допоможе. Та й зрештою, по правді сказати, яку ви там релігію подаєте?

— Як то яку? — крикнув панотець у почутті своєї гідності. — Хіба не товкмачу їм: не кради, не чужолож, чти отца свого і матер свою?

— А про пана й байдуже!

— Про пана в заповідях нема, — мовив простодушно о. Квінтіліан, — але в проповідях, то я часто згадую панів. Як прийдеться пригрозити їм, то все кажу: нашле на вас господь панів сто раз лютіших, як теперішні, а по смерті разом з панами будете клекотіти в смолі безконечній.

— Е, вс ... тися в таку релігію, панотче, як ви нічого ліпшого про панів не вмієте сказати. Та то ж виразна намова до того, щоб панів уважати кровопійцями, грішниками та чортівським насінням.

— Та я про добрих панів не говорю, — оправдувався о. Квінтіліан, — а про злих як же інакше буду говорити? А щодо релігії, то я просив би вас не зневажати її, бо за се можете мати великий клопіт.

Тепер у пана пробігли мурашки за плечима, та він не показав по собі нічого, тільки всміхнувся та, плещучи о. Квінтіліана по плечі, мовив:

— Ей, отче, отче! З вами розговорися по щирості, то вже зараз і образа релігії. Нібито ви самі вірите в те все, що там дурним хлопам говорите! От говориться. Головна річ — пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб боявся, щоб не переступив своєї собачої границі, щоб не ласився на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнувся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське

значіння. Пан-біг — що таке пан-біг? Ми того не знаємо, ніхто його не бачив, але ми з нього робимо незримого та всемогучого жандарма, щоб пильнував нашого добра, нашого життя, наших родин.

О. Квінтіліан слухав сеї богохульної мови, щільно заткавши вуха, і нарешті пропищав:

— Пане-дідичу, замовчіть! Богом вас клену, не говоріть таке. Мені, як священникові, не вільно слухати таких мерзких слів!

Дідич розреготався.

— Ну, ну, я й не знав, що ви такий віруючий. Вибачайте, не буду більше. Але ба, я ж вам іще не доповів про свою розмову з тим анархістом, з тим бунтівником і бузувіром Костем Дум'яком.

— Воистину раб строптивий і прекословний. *Individuum non subordinatum!** — зітхаючи, мовив о. Квінтіліан.

— Але уявити собі не можете, до чого він посуває свою безличність! — скрикнув пан. — Каже мені: «Найліпше зробите, як продасте нам увесь свій маєток». Ну, чи чув хто таке, аби дідич продавав свій маєток своїм підданам?

— Справді, такого у нас ще не було, — хитаючи головою, мовив о. Квінтіліан, — але що ж, дасть бог, то й таке буде.

— Що? Ви також бажаєте того? — скрикнув дідич.

— Бажати не бажаю, а міркую, що до того дійде.

Мужики з землі живуть, їм вона й потрібна.

— А я хіба з божого духа жию? — гукнув пан.

— Ну, і ви з землі жиєте, певно, і я з неї жию, але ми на ній не робимо, ось у чім різниця. А вам як дадуть гроші за землю, то ви собі осядете в місті і без журби, без клопоту,

* Непокірنا особа (лат.)

без гризні будете жити з самого процента. І нікому не будете на очах, ніхто вам не позаздрить, не погрозить. Якби я так міг, їй-богу, пішов би геть із села.

— А відки ж вони стільки грошей візьмуть? — мовив пан уже лагідніше. — То ж не багателя! То сума! Сто тисяч чи двісті тисяч!

— То вже їх річ. А вам при таких розмовах не серди-тися, тільки сказати: «І овшім, людоньки, з дорогої душі продам! Кладіть гроші на стіл і беріть собі все».

Пан звисив голову і міркував щось хвилину.

— Се правда! — сказав нарешті. — Се ви розумно сказали. Нехай купують. Своєю дорогою, я їм таку ціну за-ломлю, що за голови похапаються. Добре. Але той гайда-мака ще одно сказав мені, таке, що в мені аж кров скипіла. Сказав, що хоче мою дочку сватати.

— Молодець! — аж цмокнув о. Квінтіліан.

— Що? І се вам подобається?

— Хвалю за відвагу. Чому ж би не поспробувати щастя, ха, ха, ха! — реготався панотець. — Ну, але кажіть, що ви сказали би тим старостам, якби він справді прислав їх до вас сватати дочку?

— Повистрілював би їх, як псів!

— А що ж вони винні? Куди їх післали, туди йдуть.

— О, я б їм показав, куди від мене дорога! — сердився пан.

— А я думаю, що ви все-таки спитали б і свою доньку, чи хоче йти за Костя, — мовив панотець, і на його устах загравав іронічний усміх. Він так само, як і всі в селі, знав, що панна Галя кохається з Костем Дум'яком і часто сходиться з ним на вечорницях у селянських хатах.

— Що, я б її питав! — скрикнув пан Субота. — Що то, я їй не батько, щоб не міг їй наказати? Їй уже трафлялися

два пани, один навіть граб'я. Ну, вона відказала їм, і я не хотів її силувати. Один, бачите, скрофулічний та й сам добре злямпартований, а другий п'яниця і картяр. Ну, я вже знаю таких, то й подякував їм красенько за честь. Але щоб мені простий хлоп, та й ще такий анархіст, смів думати про мою дитину та й навіть свататися до неї, сього, як світ світом, не бувало й не буде.

— Як бог дасть, як бог дасть! — знов якимось іронічно додав о. Квінтіліан.

— Як то, як бог дасть? — осердився пан Субота. — Що тут бог має диспонувати, де моя повна власть і сила? Тут мені й сам бог не має нічого до розказу, бо я її батько і дам її, кому схочу. А мала б іти за хлопа, то волю її поховати.

— Так то так, — мовив священик, — а все-таки буде, як бог дасть, а не інакше.

— Ну, знаєте що, — сказав пан Субота, — то най вам буде, як бог дасть, а мені так, як я запоряджу. А тепер ще одно. Знаєте, я якимось боюся завтрішнього дня.

— А чого вам боятися? Ландсдрагони будуть, то вже вони не дадуть вас скривдити.

— А ландсдрагони будуть та й поїдуть, а я все лишуся серед тої мужичні.

— І що, боїтеся їх?

— Та як би вам сказати? Під час панщини чоловік жив собі, ані гадки не мав. Усе йому мусило бути, хлоп не смів ані скривитися, а тепер підіть ви, як собі розбирають! Адже у такого хлопа, ще й підбунтованого такими анархістами, як отой Дум'як, розваги мало. Від слова до діла рукою подати.

— Що ж би я міг вам порадити на се?

— Могли б. У вас там, у ваших требниках, є, десь чув я, така молитва, таке закляття, що, мов невидимим

муром, може огрядити дім від злодіїв та підпальників і чоловіка від скритовбійців. Правда то? Є такі молитви і заклинання у ваших требниках?

— Може, де в давніших були, але тепер їх не друкують.

— Є, я чув, що деякі попи мають їх у старих писаних требниках. Але бояться відправляти їх, бо в тих молитвах така сила, що якби піп чимось ухибив і відчитував їх без піднесення духу, то зараз на місці сила тої молитви вб'є його.

— Та в мене тут є старі писані требники. Пошукаю, може, знайду таку молитву.

— І ви були б готові відчитати її на моїм обійсті?

— Га, вже побачив би. Коли то така небезпечна річ, то, очевидно, ми б musiли сторгуватися...

— Я не пожалую нічого, аби лише я чув себе безпечним. А то тепер і спати не можу, все здається: ось підпалять, і всі ми в хаті згоримо живцем. Пару разів уже й снилося мені таке, і за кожним разом я зривався зі страшенним криком і мокрий, як у воді вижмиканий.

— То недобрий знак, — поважно мовив о. Квінтіліан. — Видко, нашествіє духов воздушних. А против них треба твердого закляття. А молитвою і постом їх не прогониш. Пошукаю тої молитви, пошукаю, хоч досі ніколи не доводилось уживати її. Ох, тяжкі часи настали! Духи воздушні зворушилися і каламутять серця людські!

І він побожно завернув очі догори і перехрестився. А коли пан пішов від нього, він довго ще стояв і міркував, чи справді пан такий дурний і, не вірячи в бога, дійсно вірить у охоронну силу якоїсь молитви, чи, може, він і сим разом підіймав його на кпини. Тих панів ніколи не зміркуєш.

IV

Ой, несподіванки, ой, несподіванки впали на пана Суботу! Всю ніч його мучили страшенні сни: то він кипів у смолі — проклятий піп наврочив! — то пікся в огні і чув по всьому тілу страшенну спеку, поки не прокинувся, то збунтовані мужики клали його на землю і бралися приволочити його бороною. Ой господи! Що збудиться, то весь мов у лазні викупаний, а засне знов на хвилю, то знов йому всяка погань на сон набивається.

А рано, ще не світало, чує крізь сон тупіт коней, брязкіт ланцюгів, гейкання мужиків — ой господи, бунт! Ідуть руйнувати, грабувати, різати й палити. Зривається, — справді, на ганку купка мужиків, а за парканом на дорозі довгий ряд коней. Мужики стукають до дверей. Пан перехрестився і вийшов до покою, з якого вели на ганок скляні двері. Не відчиняючи дверей, він запитав крізь шибу:

— А чого вам треба, люди?

— Та на роботу приходимо.

— Як то на роботу? Хто вас пригнав?

— Та ми не худоба, прошу пана, аби нас гнати. Самі прийшли.

— Самі прийшли, — повторив пан, вухам своїм не вірячи. — Адже вчора клялися та зарікалися, що не підете, а сьогодні що вам сталося?

— Та то Дум'як оголосив по селі, що можна йти.

— Чому ж сьогодні можна, а вчора не можна було?

— То того пан не знають? Адже ми до вчора вірили, що панщина ще не скасована, що цісар дарував її лиш на пробу, чи схочуть хлопи добровільно панам і далі робити. То ми й постановили собі, — аби нас різали, а на роботу не йти, хіба під цісарським примусом. — Ото дурні! Та й за те

за рік скільки канчуків наїлися! Ну, а що ж сталося тепер, що приходите добровільно?

— Та вчора Дум'як був у місті та чув, як там витрублювали та вибубнювали, що панщина пропала навіки, а пани дістануть за неї сплату облігаціями.

— Ото новина! — засміявся пан. — Та чому ж ви мене не спитали, я се ще перед роком знав.

— Як ми мали питати, коли пан усе такі забурені ходили та на нас вовком дивилися?

Отак розв'язалося непорозуміння, і мужики, немов на лотерію виграли, пішли на роботу до пана, щоб заробити хоч на тютюн та горівку, а пан, урадуваний та розсмішений їх непорозумінням, вернув до покою.

Його жінка мала спаралізовані обі ноги, і вже отсе п'ять літ її возили в кріслі. Зрештою вона була весела, жартовлива жінка і в противенстві до свого чоловіка не боялася нічого, а особливо мужиків.

— Я їм нічого злого ніколи не робила, а не одного й рятувала з біди, то в мене сумління чисте, і ніхто мені не зробить кривди. А ти, — говорила до пана, коли сей жалувався, що по ночах мучать його страховища, — ти, видно, маєш нечисте сумління, то терпи тепер.

— Що там сумління, — нерадо бурчав пан. — Я також нікому кривди не зробив. А що карав, та в арешти саджав, та сікти велів — то се ж моє право, сього вимагала дисципліна, без сього би чоловік між тим хлопством за пса поваги не мав. Без того не можна було.

— Ну, то й задоволься тим, що мав колись повагу, а тепер не маєш.

Пана ся резолюція мало заспокоювала, та тепер, вертаючи з ганку до покою, де вже на столі стояла заставлена кава, він був веселий і реготався сердечно.

— Представ собі, Мілечко, хлопи до вчора не знали, що нам за панщину буде плачено.

— Не знали? То як же вони думали?

— Мабуть, думали: один цісар подарував, другий може відібрати. І все боялися, що як лише вони добровільно підуть до панів на роботу, то панщина верне знов, цісар велить їм робити на віки вічні. І для того воліли торік буки брати від вояків, ніж іти добровільно на заробок.

— А, господи! — скрикнула пані. — І так вони через свій недогад канчуків набралися! І ти знав се і не заспокоїв їх давно?

— Я знав? Хіба я знав, чого бояться? «Не хочемо йти на роботу, хоч нам які гроші давайте, та й не хочемо». Що ж мені було робити? І по інших селах було так само, і скрізь аж під ландсдрагонськими канчуками робили.

— О господи, господи! — зітхала пані. — А я то скільки наплакалася, скільки їх напросилася!

— І шкода було твоїх сліз і слів. Дурня і в церкві, а руського хлопа й на свободі б'ють. Він не доріс до свободи, любить ярмо так, як кобила батіг.

В тій хвилі почувся знов рівномірний стук кінських копит і знайомий голос воєнної трубки. Се приїхали ландсдрагони. Пан Субота, голосно регочучись, вибіг на подвір'я і привітався зі знайомим капітаном.

— Пане капітане, запізно прибули! — кричав він.

— А що сталося? — з жахом запитав капітан. — Я й сам боявся, щоб не було якого конфлікту.

— Та нічого, богу дякувати! — сказав пан. — Усе минулося, весь страх, усе роздрознення, вся їх упертість, усе се була тільки одна помилка. Представте собі!

І він почав капітанові вияснити, в чім було діло. Капітан також засміявся.

— Ну, такого б і не придумав! От іще фанатики! І дістали ж торік за своє! Ну, але pozwolте, ще піду вашій пані ручки поцілувати.

— А я так раджу, пане капітане. Вашу компанію велю тут троха погостити, бо задурно їхала, і нехай вертає назад, а ви лишіться сей день у нас. І так ваша служба тут почислиться.

— Добре, — мовив капітан і, видавши компанії відповідну інструкцію, пішов до покою.

Привіталися з панею Суботовою, капітан випив каву, яку подала Галя, і тільки зачав оповідати якісь міські новини, коли служниця ввійшла і сказала пошепки до пана:

— Хлопи прийшли, прошу пана.

— Що за хлопці?

— Та так, із села. Чого хочуть?

— Та хочуть поговорити з вельможним паном.

— А багато їх?

— Та два... чи три.

— Проси їх сюди

За хвилю ввійшов Яць Коваль і Степан Чапля, сей остатній держав хліб під пахою.

— Слава Ісусу Христу, — сказали вони.

— Слава навіки. А чого ви, люди?

— Прошу вельможного пана, просимо хліб святий на стіл положити, — сказав Коваль.

— Кладіть.

— Просимо вельможного пана, чи позволите нам сказати те слово, задля якого ми сюди прислані?

— Кажіть.

— Отже, ми ловці-молодці, сім літ на лови ходили, до сього краю заблудили. Прислідили ми куницю.

— Ах, ви, драбуги! — скрикнув нараз пан, зірвавшись з місця. — Ви смієте?

— Ми ж просили у пана дозволу, — сказав спокійно Яць.

— І ви сміли приходити до мене з такою безличністю? Хто вас прислав?

— Вельможний пан знають так само, як ми.

— Де він? Кличте його сюди!

Дум'яка не треба було кликати. Він весь час стояв у передпокої і шептав зі своєю улюбленою Галею.

— То ти, Костю, насправду робиш собі сміх з мене? — визвірився на нього пан.

В тій хвилі капітан устав з місця, підійшов до Костя і подав йому руку.

— А, Дум'як! — промовив до нього. — Ти вже на урльопі?

— За абшитом, пане капітане, П'ятнадцять літ *treu und redlich** прослужив.

— Ви його знаєте? — запитав пан.

— Ну, як же, хто бинезнав Дум'яка, що був *Vordermann*** у гренадерським полку! Любимець усіх генералів. А ви чули, як він грає? Знаєте, буди в Відні, заслухався, як грав Паганіні, та й почав собі ж на той спосіб. Варто послухати! Граєш іще, Дум'як?

— У мене тепер роботи багато, рідко коли і в неділю за скрипку беруся.

— Генерал від гренадерів дарував йому скрипку. Талановитий чоловік, шкода, що невчений. Але що ви тут за комедію показуєте? Бо я не зрозумів, що сей чоловік говорив і пощо вони хліб на столі поклали?

— Се у них звичайні обряди при сватанню, — сказав пан. — Я також зразу не догадався.

— При сватанню? Значить, прийшли пана-діди́ча просити на весілля?

* Вірно і чесно (нім.)

** Передовою особою (нім.)

— Дідька лисого на весілля! — скрикнув пан. — Прийшли сватати мою дочку за отсього опуда!

— Ви? Дум'як? — дивувався капітан.

— Так, пане капітан, до розказу. Я чесного роду, тепер вольний чоловік і господар, панна Галя мене любить, до панства її не тягне, і дала мені слово, що піде жити з мною. От я й приходжу до пана-діди́ча зі сватами.

— Мовчи, рекрутське вухо! — крикнув дідич, удаючи, що дуже сердиться, хоч насправду йому робилося якось смішно з усеї сеї пригоди. — Мовчи, не смій мені навіть згадувати про своє дурацьке сватання. Я тебе ані бачити, ані чути не хочу, ти анархіст, ти на шибениці скінчиш, а моїм зятем не будеш, як світ світом.

— Поперед усього, — холодно і спокійно відповів Кость, — до сватів чемні люди говорять без крику. Так уже звичай велить. Можете нас відправити, але честі нам не уймайте. І я вам не рекрут, а вислужений фельдфебель від цісарських гренадерів.

— А будь ти собі сам вислужений дідько, то я тебе не хочу знати! — скрикнув пан і тупнув ногою. — Альо, старости, беріть свій хліб і забирайтеся з богом до дідька!

Спокій і певність Дум'яка дратували його. Він аж задихався і спотів спересердя, хоч на дні душі чув усю несерйозність і Дум'якового спокою, і своєї сердитості. «Се ж комедія, не жадне дійсне сватання, — думалось йому. — Де ж таки се чувано й видано!» І, обертаючися до своєї жінки, що досі весь час мовчала і дивилася на ту сцену, промовив до неї:

— Мільцю, чуєш, що за комедію робить з нами отсей хамло! Він, недавній підданий і свинопас, підіймає очі і простягає руку по нашу дитину!

— Що ж, — мовила пані спокійно, — треба її спитати, чи піде за нього.

— Що, її питати? — знов не на жарт озвірівся пан. — Та яке вона має право рішати тут, де ходить о гонор усеї родини? Я її радше в монастир запру або в домовину зложу, а не дам за мужика.

— І я би радив запитати панну Галину, — сказав капітан. — Адже як вона не захоче йти за нього, то все балакання відразу стає безпредметове.

— Еге, як не захоче! — мовив пан, махнувши рукою. — Якби-то вона була панна аристократка, з великими амбіціями і високим тоном, то, певно би, не схотіла. А то ж вона у нас дурна, проста, зросла більше з мужиками, ніж з нами, то боюся, що їй сей валило якраз буде до вподоби. Ні, краще й не питати її.

Та мати вже подзвонила срібним дзвінком, що лежав на столі біля її руки, і Галя ввійшла до покою. Була се дівчина 22 літ, крепка, здорова й рум'яна, з блискучими очима, низьким чолом і круглою, як молоко білою, борідкою, зовсім не похожа на дурну та просту, а, навпаки, зовсім свободна і самостійна в кождім своїм руху, в кождім слові.

— Галю, дитино моя, — мовила до неї мати, — ти знаєш отсього парубка?

— Як же не знати, знаю! — мовила Галя, і лице її обілялося ще густішим рум'янцем.

— І знаєш, чого він прийшов до нас?

— Знаю.

— І що скажеш на се?

— Піду за нього.

— Що? — скрикнув батько, хоч відразу надіявся такої відповіді. — Підеш за нього, за хлопа неотесаного, злидаря, що нині не п'є, завтра може розпитися?

— Що може бути, того ніхто не знає, — скромно, але твердо відповіла Галя. — Я можу завтра вмерти.

— Воліла б нині вмерти, ніж маєш таке говорити!

— скрикнув пан, тепер почуваючи, до чого воно справді йдеться.

— Антоне! — з докором промовила мати. — Гамуйся! Що ти говориш! Се ж наша дитина.

— Неправда! Не може бути моя дитина! — кричав пан, забуваючи сам себе. — То якась хлопська дитина, яку тягне з двора під солом'яну стріху, до скіпок, вівсяного журу та чоловічих кулаків. Моя дитина ніколи б на таке не пішла.

— Таточку, — озвалася Галя, — а що мене мало тягти до тих кавалерів, яких ви мені раjali досі? Їх титули, що один граф, а другий барон?

— А хоч би й так.

— А один сточений хоробою, напівідіот, а другий п'яниця і картяр, що, видимо, тільки й спекулював на ваш маєток. Я вашого маєтку не хочу і не хочу бути його додатком та його жертвою. Я вже повнолітня і хочу йти за того, хто мені до вподоби. А запирати мене до монастиря ані навіть держати мене в своїм домі против моєї волі ви не маєте права.

— Не маю права! — аж скрикнув пан. — А ти відки до того приходиш учити мене права?

— Бо бачу, що ви його не знаєте, коли таке говорите. Я такими словами не дам себе залякати.

— Побачимо, чи се пусті слова. А поперед усього забирайся відси з покою. Що родичі скажуть, те й буде.

— Я родичів шаную, — сказала Галя, — але в таких річах, як замужжя, маю свою волю. І наперед вам кажу, не мучтеся ніякими нарадами. Я хочу бути Костева і буду Костева.

— Против нашої волі?

— Тут я маю свою волю.

— Але ж я тебе прокляну! Я тобі ніколи благословенства не дам!

— То й не давайте. Обійдуся. Аби мене бог благословив. І мама поблагословить.

Мати всміхнулася до неї, та не сказала нічого.

— Я тебе видідичу! Я тобі нічого в посазі не дам! Іди гола з моєї хати!

— І піду. Хата, в якій мене на силу хочуть держати, була б мені тюрмою.

— Ну, чи сказалася дівка! — кричав пан. — Що вона говорить! Се ти, анархісте, так збаламутив її! — обернувся він до Дум'яка.

— Я вам казав, пане, що я певний Галі, — відповів Дум'як. — І думаю, що найліпше зробите, відложивши свою сердитість і даючи нам своє благословенство. На ваш маєток ані я, ані Галя не маємо ніякого забагу. Коли хочете, зараз вам тут цесію підпишемо. А чи пустите її з дому голу чи одіту, се вже ваша річ. Я шукаю жінки-приятеля, щоб мені була по душі і щоб була господиня добра.

— Та що вона за господиня! — буркнув пан. — Нероба, двірська панна, марнотратниця.

— Се вже ви, паночку, говоріть таким, що її не знають, а я маю свої очі і бачу добре, що бачу, та й чую, що чую.

Сапаючи важко, пан почав ходити по покою, а потім, махнувши рукою на селян, сказав:

— Вийдіть до передпокою. Порадимось!

Селяни, не беручи свого хліба, вийшли, і Галя з ними.

Пан Субота довго мовчки ходив по кімнаті, завзято крутив вуса і спідлоба позирав то на жінку, то на капітана, немов очима питав у них поради. Далі промовив до жінки:

— Що, Мілечко, яка твоя рада?

— Що ж мені радити? Галя в мене добра дитина, послужна, роботяща, і я рада б бачити її щасливою.

— Але чи буде ж вона щасливою за тим неотесаним мужиком, що всею своєю силою ненавидить панів? Адже він не забуде того, що й вона з панів, і, певно, дасть їй се не раз почути.

— Ніби родовитий пан, граф чи барон, не дасть їй десять раз швидше і грубіше почути, що вона йому нерівня, що він узяв її з ласки, що вона простачка і негідна його! Ей, Антоне, Антоне! Згадай, що ми також не аристократського роду, а тепер не такі часи, щоб нам конче тягтися туди, де нас не просять і не потребують.

Пан Субота задумався важко й похилив голову.

— Твоя правда, Мілечко! Нема потреби нам пхатися в ті панські-магнатські круги, де ми й довіку будемо прибудами та приймачами, неналежними до їх сім'ї. Але се ж іще не значить, щоб ми зараз спускалися на дно і мішалися знов з тою чорною расою, з якої ледво вибилися наші діди й батьки.

— Вибилися або й не вибилися, — спокійно і розважно мовила пані. — Навіть життям мало від нього відірвалися, хіба більше звисли на його працю, відвикнувши самі від неї. Ні, Антоне, не вдавайся в такі думки, вони ні до чого не доведуть, а тільки можуть у нашім домі наробити лиха й грижі, розстроїти життя нам і нашій дитині. Сам бачиш, як живе Женя зі своїм вельможним мужем. Що їй з того, що має титул графині! А кілька разів зійдеться зо мною, то, вичекавши, аж лишимося самі, кидається мені на шию, цілує мої руки та плаче-плаче, та приговорює:

«Мамочко, мамочко, втопили ви мене! Нещаслива я навіки».

Для пана Суботи не було се ніякою новиною, що його старша дочка Євгенія, колись славна на весь край красуня,

вийшовши замуж за новоспеченого графика Ошустовського, розпусника й марнотратника, тепер важко бідує і опинилася над берегом економічної руїни. Правда, вона з вродженої гордості ніколи не признавалася батькові до свого горя, але батько турботними очима й сам не раз бачив, як сохне та в'яне краса його дочки, як вона насилу здушує свої зітхання і потайно втирає сльози шовковою хустиною, і ся згадка в сій хвилі дуже болюче стиснула його за серце.

— Ну, ти знов починаєш про Женю, — мовив він сердито і відвернувся, щоб тою сердитістю замаскувати своє зворушення. — Сама хотіла графа, я її не силував... тепер має, має, чого хотіла.

— Сама хотіла! — з докором промовила пані. — А ти не хотів? А ти не возив її до нього в гості, не заохочував її кокетувати його, не задурював їй голову його титулом, і зв'язками, й протекціями? Ей, Антоне, Антоне! Досить і тобі, що поміг утопити одну доньку, а ще й другу хочеш?

І вона нечутно почала плакати, затуливши лице хустиною. Пан Субота знов почав сердито ходити по покою, а потім зупинився перед капітаном, що ні в сих ні в тих сидів і як свідок сеї фамілійної сцени і тільки над тим і думав, як вибратися з цього дому.

— Вибачайте, пане капітане, — мовив пан до нього, — і що заставили вас слухати сеї прикрої розмови. Отак нам не щастить з нашими дітьми! Син-одинак уже був на університеті і згинув у поєдинку. Дочка одна бідує за графом, а друга — чуєте самі — наважилася йти замуж за мужика, підданого... Ну, чи чув хто таке? Адже се такий скандал, що я й подумати ясно про нього боюся. А тут ще й жінка... ну, скажіть мені ви, чоловік честі, що мені тут робити і як поступити?

Капітан помовчав хвилю, морщаючи свої густі брови, а потім сказав:

— Не легко мені радити в такій важкій справі. Тай відки я приходжу до того? Що найбільше хіба міг би сказати: обоє молоді подобаються мені. Дум'яка знаю досить добре і маю переконання, що він чоловік чесний і з характером. Що скаже, на тім стоятиме. А свою дочку ви ліпше знаєте, то вам і легше зміркувати, чи вволити її волю, чи ні.

— Так то так, ліпше знаєте! — сумовито мовив пан Субота. — Нібито чоловік може знати жіночу натуру! Сьогодні сього хоче, а завтра давай їй чогось іншого. Захотілося — запрягайте, відхотілося — розпрягайте! Та тьфу на неї! Захотіла за хлопа, то нехай собі йде, а я за дочку не хочу її знати. Агов, люди, свати, ходіть ближче!

Так він крикнув, відчинивши двері від передпокою, де ждали досі свати й Кость Дум'як. Вони ввійшли і стали мовчки біля порога.

— Ну, наважився ти на мене, — промовив пан до Дум'яка, — то нехай буде по-твойому. Збаламутив ти мою дитину, бери ж її собі, нехай вона тебе баламутить. Я від себе не дам тобі за нею нічого, і ти підпишися мені тут, що нічого не жадаєш.

— І овшім, — мовив Дум'як.

— Так само й вона нехай мені підпише, що зрікається всього за себе і за свої діти.

— Се вже як вона схоче, — завважив Дум'як, коли тим часом пан Субота розсівся біля стола і важким почерком почав на аркуші стемпльового паперу польськими буквами (по-руськи він не вмів писати) і з усякими обов'язковими каракулями: «Intercyza czyli mimowolna zgoda przedślubna między Panem Antonim Swobodą i jego żoną, Emilią, z jednej, a Kościem Dumiakiem i Haliną, moją córką a jego oblubienicą, z drugiej strony. Stała zgoda wbrew mojej woli i bez mego błogosławieństwa, nie chcąc jednak iść wbrew woli

córki i jej matki zgadzam się na to, żeby moja córka Halina została żoną wyż wyrażonego pracowitego Kościa Dumiaka i to pod następującymi warunkami:

Primo: Wyż wyrażony Kość Dumiak bierze ją bez mego błogosławieństwa i sam swoim kosztem sprawia jej wesele, o czym ja, jej ojciec, i wiedzieć nie chcę i na takowe wesele zaproszonym być nie chcę i uczestniczyć w niem nie myślę.

Secundo: Wyż wyrażony Kość Dumiak podpisuje się na tym dokumencie i zeznaje wobec świadków wiarygodnych, że ani sam, ani imieniem swej żony, ani imieniem swych spadkobierców nie będzie sobie rościł żadnej pretensji do mego majątku albo do jakiegokolwiek bądź jego części ani dla siebie, ani dla swoich spadkobierców.

T e r t i o: Z bolem serca ojcowskiego zezwalając na ten ślub żądam zarazem, żeby ani moja córka ani mój przyszły zięć nie przyznawali się do żadnego pokrewieństwa ze mną i z moją rodziną i z tego tytułu nie podnosili żadnych pretensyj ani prośb, ani poгро́zek, lecz uważali siebie sami i byli uważani ogólnie za obcych mi i zupełnie obojętnych.

Na tych warunkach stając i od nich nie odstępую podpisuję się ręką własną Antoni Swoboda»*.

* Інтерциза або мимовільна згода передшлюбна між пано́м Анто́ном Свободо́ю і його́ жінко́ю Емілією, з одної, і Костем Дум'яком і Галиною, моєю дочкою, а його́ наречено́ю, з другої сторони. Сталася згода проти моєї волі і без мого благословенства, але, не бажаючи йти проти волі дочки і її матері, погоджуюся на те, щоб моя дочка Галина стала жінкою вищеназваного працювито́го Костя́ Дум'яка, і то на таких умовах:

Перше: Вищеназваний Кость Дум'як бере її без мого благословенства і сам на свій кошт справляє весілля, про що я, її батько, і знати не хочу і на це весілля не хочу бути запрошеним і бути присутнім на ньому не думаю.

Друге: Вищеназваний Кость Дум'як підписується на цьому документі і свідчить у присутності вірогідних свідків, що ані сам, ні іме-

Отсей документ написавши, він посипав його піском, ще раз прочитав потиху, поправив два-три блуди — бо писарство не було його ремесло, — а потім прочитав його наголос усім присутнім. Капітан усміхався, пані Емілія раз по разу здвигала раменами, але мовчала, тільки мужики слухали з набожним виразом на лицах, немов якого божого слова.

— Ну, що ж, Костю, підпишешся під сею інтерцизою?

— запитав пан.

— І овшім, коли пан-дідич підпишуть, то й я підпишу.

— А ви, свати?

— Та ми що? Хіба то наше діло підписувати чужі ерцетизни? — відповів Яць Коваль.

— То лише як свідки, Ковалю, як свідки, що ви були при тім, — заспокоїв його Дум'як, і свати згодилися підписати. Так само згодився й капітан, усе посміхаючися в вус. У жінки пан Субота навіть не питав, чи вона підпише, а зараз же покликав Галю, прочитав ще й їй свою інтерцизу і пресерйозно запитав, чи підпишеться під нею на знак своєї згоди.

— Я, таточку... — почала було Галя, та тут перебила її мати.

— Галюню, не підписуй нічого! Адже бачиш сама, що се все дурниця. Татко пописав таке, що ні в дрова, ні в тріски.

нем своєї жінки, ні іменем своїх спадкоємців не буде мати ніяких претензій до мого майна ані до будь-якої його частини ані для себе, ані для своїх спадкоємців.

Трете: З бодем батьківського серця погоджуючись на цей шлюб, одночасно вимагаю, щоб ні моя дочка, ні мій майбутній зять не признавалися до жодної спорідненості зо мною і з моєю ріднею і з цієї причини не чинити жодних претензій, ні просьб, ні погроз, але самі себе вважали і всіма вважалися за чужих мені й цілком сторонніх.

На цих умовах стоячи і від них не відступаючись, підписуюсь власною рукою Антоній Субота. (польськ.)

Най собі підписує він і хто ще хоче, най підписує й Кость, а ти до того руки не прикладай. А ти, дитино, не бійся того, що там татко городить у своїй ображеній амбіції. Доки я живу, доти ти — моя дочка, байдуже на те, з ким зв'яже тебе доля. А по моїй смерті моя часть — твоя, і ти не маєш чого журитися татковими погрозами. Ходи сюди, дитино! Ходи й ти, Костю. Я вас благословлю щирим, не амбітним серцем, і я певна, що й бог вас благословить!

Пан Субота при тих несподіваних словах своєї жінки став мов громом поразений, далі, отямившись, плюнув сердито, забурчав щось крізь зуби і вийшов з покою. Всі аж легше відітхнули по його відході, і скромна церемонія тих незвичайних заручин відбулася без нього.

V

У суботу Кость Дум'як з Яцем Ковалем і другим своїм сватом пішов до отця Квінтіліана, щоб дати на заповіді. Про те, щоб просити батька нареченої, не було що й говорити; наречена мала прийти просто до панотця, ніби на візит, бо звичайного товариського життя між двором і о. Квінтіліаном задля браку в нього жіноцтва не було.

О. Квінтіліан знав уже від самого пана, яка йому трапилася причина з Дум'яком; пан з немалим жалем і обуренням оповідав йому, як Дум'як розкохав його дочку і не посоромився прийти з мужиками і формально сватати її для себе. Панотець зразу не хотів вірити, щоб се було можливе в його парафії, а прочитавши панську «інтерцизу», аж за голову вхопився з неpritворного обурення.

— Як же се можливо? — кричав він. — Адже се розбій на гладкій дорозі! Адже ті хлопці формально силують вельможного пана, силою відбирають вам єдину дитину! Я, яко духовний, не можу на се дозволити, мушу спротивитися сьому всею своєю повагою. Ні, то нечувана хлоп-

ська безличність! Такого ще не бувало і не буде ніколи. Я ні за що в світі не дам їм шлюбу.

— Гей, якби-то було можна хоч церковною повагою розбити той шлюб, — зіючи, мовив пан, — то се було б дуже добре. Але боюся, щоб з того не вийшло ще гірше.

— А то що може гірше вийти?

— Що підуть жити без шлюбу, на віру.

— О, я того не стерплю, — крикнув завзято о. Квінтіліан і вдарив кулаком по столі. — Такої паскуди в моїй парафії не було й не буде. Я їх жандармами розгоню.

— Ну, отче, того не робите, — відповів спровола пан Субота, — раз тому, що вона все-таки моя донька і я кривдити її не дам, а друге тому, що й жандарм на ваше слово не піде робити безправства.

О. Квінтіліан почервонів, як буряк.

— Га, коли пан-дідич так кажуть... і самі того хочуть... У мене в селі скоро трафиться такий соблазн, то я зараз шепну жандармові, і той як напишних розгонить. А коли вам се не на руку, то я...

Він аж задихався з несподіваного зворушення. Річ, зразу байдужа для нього, тепер набирала в його очах канонічної ваги. Він чув себе в праві не толерувати в своїй парафії нешлюбного подружжя. Се його душпастирський обов'язок, і від того він не відступить.

— Ну, ну, єгомость, — мовив, удобрухуючи його, дідич, — се ви вже говоріть кому іншому. Я ж тут знаю ціле село і добре знаю, що тут кільканадцять пар живуть отак без шлюбу, і ви зовсім спокійно толеруєте їх, лише під тим услів'ям, щоб вам раз на тиждень робили панщину. Ви думаєте, що я сліпий і нічого не бачу? Такий ви каноніст, як я канонік. Ні вже, ви мені з такими дурницями не виїздіть, а говоріть поважно: чи не можна би вам вплинути спокій-

ним, духовним поученням на того Дум'яка і на мою дочку, щоб вони покинули свої наміри і не робили скандалу? Ось що би для мене було важно і ось чого я в вас хотів просити.

А там уже що буде далі, як вам не вдасться, то про се ще буде час подумати.

О. Квінтіліан при тій пановій бесіді зразу страшенно розсердився, але нарешті пом'як, бачачи, що пан не має наміру робити йому клопоти та тяганини за безправні жадання панщини від селян. Він простягнув своє лице вниз, так що воно сильно видовжилося, мов у чоловіка, близького до безнадійності, і сказав, розводячи руками:

— Пан-дідич мають рацію, — неморальності не викорениш жандармами. Та й що з того вийде? А щодо моїх упімнень... ну, спробую ще, але не роблю собі ніякої надії. Щодо панни Галі, то, певно, се панночка з добрим вихованням, і на неї я надіюся мати вплив. Але з тим Дум'яком, недовірком і анархістом, я ледве чи договорюся до чого. Се поганий чоловік, правдива зараза цілої громади. Тут би радше пан-дідич могли допомогти.

— А то як? — запитав пан Субота.

— А просто так: прискаржити його в циркулі, що бунтує нарід, намовляє до непослуху властям, ну, там... виступає против релігії і церкви... не шанує зверхності, то, може б, його як прикоротили або просто до криміналу замкнули. І пан би збулися клопоту, і я також.

— Вже то я, — в задумі мовив пан, — пару разів говорив з паном циркулярним старостою про того Дум'яка, як про неспокійного духа, але що староста, знаєте, німець, держиться того закону, як вош кожуха, все мені відповідає: «Herr Schlachziz, gegen Geister haben wir keine Paragraphen*». Покажіть мені його злі вчинки, то я зараз

* Пане шляхтич, проти духів ми не маємо жодних параграфів (нім.)

цапну його, як і всякого іншого злочинця, а неспокійний дух — was ist daran juridisch?»* І я не міг йому сказати нічого, бо що ж можу йому закинути? Ви кажете: бунтує. Добре, давайте свідків, де, коли й на що бунтує? А так, на голе слово, то йому нічого не вдіємо. Якби-то по-давнішому, то можна би сказати, що вони нині всі, від малого до великого, бунтують, ну, але уряд видить усе те і не бачить у тім нічого небезпечного. А що ж нам робити? Як собі дати раду з тим хлопством?

— Я все своє, — відповів на се душпастир. — Як не можна правим, то треба йти лівим. Заваджає вам Дум'як, баламутить вам дочку, — найміть собі охочих, а такі все найдуться, пересядуть його десь уночі, поламають руки-ноги, розчереплять голову, і тоді відхочеться йому і бунтувати в селі, і женитися з двірською панною. Се у нас найліпший спосіб на такого неспокійного духа. Пан Субота аж жахнувся, слухаючи сеї приятельської ради, вицідженої так спокійно, таким дружелюбним тоном. «Ну, попик! Ну, душпастир! — мигнуло йому в голові. — Мало чим гірші перед півстоліттям банди опришків організували та й самі на розбій ходили. Отакому звір не свою душу, а своє тіло, та й бувай здоров!» А потім промовив:

— Ні вже, отче, я іншої віри і на такі способи не подамся. А як ви не маєте інших способів на навертання грішників, то на такі способи я не бажаю вам успіху. Легко б я й сам міг опинитися під обухом, а в такому порядку чоловік ніколи не був би певний свого життя.

— Та я по щирості... так, по-сусідськи, — задроботів о. Квінтіліан, присуваючися до дідича і силкуючися взяти його руку, яку сей шарпнув геть від нього. — Пане-дідичу,

* Що тут є юридичного? (нім.)

се ж я не зі злої волі... Знаєте, між людьми всяке буває, не раз годі інакше. А втім, я ж нічого так лихого нехотів.

Та дідич не говорив далі нічого, але, взявши капелюх, вийшов із попівського салону, не здоровкаючися і не подаючи господареві руки. Сей своїм звичаєм почав бігати по кімнаті, цмокаючи, спльовуючи та ляскаючи себе долонею по чолі:

— Ото з мене дурень! — говорив сам до себе. — Ото я з великої щирості показав себе пану в гарнім світлі! Ну, нема що сказати, в гарнім! Тепер він піде скрізь голосити, що руські попи — донощики та гайдамаки, без сорому і сумління. Ну, та, на щастя, при тім не було свідків, усьому можна заперечити. І все те задля дурного Дум'яка та його глупого сватання! А нехай собі бере тоту двірську телицю, буде мати з неї потіху. Що то мене обходить? Коли-бо ні! Така вже свинська натура: аби лише прислужитися пану! Ей, Квінтіліане, не раз ти вже на тих прислугах попівся, а нині найгірше. Дай собі з тим спокій, бо справді і люди

тебе зненавидять, і пан гордуватиме тобою. Адже ти бачив, не хотів тобі руки подати, пішов, не прощавшися. Ну, се була хвиля подразнення; надіюся, що його сердитість швидко мине. Треба справді по змозі прислужитися йому. Доберу добрих способів, аби розмовитися з тим Дум'яком і виложити йому на розум, щоб не робив дурниць з тою панною. А там уже побачимо.

Отак був о. Квінтіліан приготований на прихід Дум'яка. Сходячи до передпокою, де по звичаю чекали селяни, що приходили до панотця за ділом, він удав здивованого, побачивши тут Дум'яка з його сватами.

— Ой, ти тут, Костю! А ти чого до мене?

Дум'як підійшов, поцілував його в руку і промовив:

— Хочу дати на заповіді.

- Женишся?
- Так, єгомость.
- А з ким, рад би я знати?
- Та єгомость знають її: Галя Суботівна.
- Що, що, що? Галя... яка Галя?
- Нашого вельможного дідича донька.
- Ти що, здурів? Що ти говориш?
- Що єгомость чують.
- Як то, вона, панянка, мала б іти за тебе, простого хлопа?
- Що ж, єгомость, що кому судилося, те й буде.
- Ні, се не може бути. І вона годиться на се?
- Зараз тут прийде, можуть єгомость саму запитати.
- Запитаю, запитаю. А її родичі?
- Мати благословила нас.
- А батько?
- Згодився, хоч і не благословив. Що ж, його річ.
- Без батькового благословенства? Чи чував хто таке? Се ж не може бути! Я не маю права шлюбу дати.
- То вже як єгомостева воля. А я чув, що часом дають шлюб і таким паннам, що без батькової і матеріної волі втекли з дому. От у нашого сусіднього дідича Коритовського таке було. Та єгомость се ліпше знають.
- Що мене те обходить! То вони собі в латинським обряді, їм усе вільно. А нам, у наших святім гречесько-кафтоличеськім, не вільно.
- Могли б мені єгомость показати той припис, аби я переконався, що справді не вільно?
- О. Квінтіліан наморщив брови.
- Е, буду я тобі показувати свої приписи, то ти захочеш бути мудріший від мене! Раз тобі кажу, що без батькового благословенства не можна дати шлюбу, та й годі.

— То єгомость не приймете від мене на оповіді?

— З таким браком не можу. Як батько не благословить — ні, не йде.

— Добре. Піду зараз до пана старости і запитаю, чи справді є такий припис?

— Що? До пана старости? — скрикнув уже сердито о. Квінтіліан. — Дам я тобі старосту! Що має пан староста мені до розказу в такій церковній річі, як шлюб? Вільно мені дати, а вільно й не дати.

— Ні, єгомость, — відповів спокійно Дум'як, — говоріть се кому дурнішому. Вам не вільно не дати, коли нема ніякої канонічної перешкоди. А щоб дізнатися, чи нема такої перешкоди, на те й голосяться оповіді. І я прошу оголосити їх, а там уже побачимо, чи хто зголоситься з перешкодою.

— Е, мудрагель ти, як бачу! Вже як троха світла лизнув, то гадаєш, що все знаєш і можеш кожному диктувати: так роби або не так роби! А то, синку, так не йде! Ти знаєш своє, а я знаю своє і мушу свого держатися.

— Та що ж, навіть як є канонічна перешкода, — перебив йому Дум'як, — то й тут є способи, подають до консисторії або й до самого Рима та й виєднують дозвіл на шлюб. А за таку перешкоду, як батькове неблагословенство, то я ще й не чув. Прошу єгомостя не робити собі з мною жартів і прийняти на оповіді та й оголосити завтра першу оповідь.

— Го, го, так тобі спішно! — усміхаючися, мовив о. Квінтіліан. — Та, певно, панна гарна і посажна.

— Я жадного посагу не жадаю від пана-діди́ча, — перервав йому знов Дум'як.

— Он як! Чи бачив хто таке! Панну бере, а посагу не жадає! Панна і віно — голе коліно! Ха, ха, ха!

— То, єгомостику, так, — відповів на се Кость. — Я хоч не багач, а маю настільно, що при своїй праці вигодую й маму-вдову, і жінку з дітьми, як які бог дасть. Багатства не бажаю, праці не боюся, а коли бог послав мені таку душу, що мене любить і мені припала до вподоби, то гріх би був, якби я розлучався з нею. Що їй там дадуть чи батько, чи мати, то не моє діло, то її власне, на то я не числю і в то не втручаюся. Її річ мати діло зі своєю родиною, а моя річ дбати за неї відповідно до свого стану.

— І ти думаєш, що вона, двірська панна, буде відповідна до твого хлопського стану?

— Думаю, єгомость, що буде. Ви ж знаєте, я її ще маленькою вибавив і виносив на своїх руках, коли служив у дворі. Їх було дві сестри. Старша, тепер пані графиня, та була вроджена пані, горда, недотика, остра на слово; а ся молодша, то відразу видно було, що проста, щира, гадав би хто — хлопська дитина. Старша, бувало, дивиться спокійно, як б'ють людей на панщині, забивають у колодки та морять голодом, — се було для неї щось таке, що так і має бути й не може бути інакше. А отся молодша, то при таких пригодах ховалася геть і плакала, а дивитися на людські муки не могла ніколи. Та й відмалку була в домі якось так як наймичка. Старша строїться, на фортеп'яні грає, виспівує по-французьки, а молодша все більше в кухні та в челядній, з дівчатами жартує та співає, та й робить з ними все що треба, всякого покривдженого та зневаженого потішить, запоможе, а не раз і випросить від кари. Таку вже їй бог ласкаву душу дав. І все собі скромна, тиха, трудяща, а оте двірське життя вважала собі за божий допуст, а не за жадне добро. Все її в село тягло, до хлопської роботи; все надіялася, що панщина ось-ось скінчиться і що в селах почнеться нове, свободніше життя. Вона з тим і вчилася,

аби колись бути корисною на селі, вчилася такого, чого ніякі панни не вчать. От за все те я й полюбив її, як свою душу, і чую, що без неї не міг би й жити на світі. А за що вона мене полюбила, то хіба бог знає. Я з нею ніколи й не говорив про се, та мені й байдуже. Любов — се божий дар; кому дасться, бери її не оглядаючи, жий нею, як чистим повітрям та сонячним світлом. Отаке й моє, єгомось.

О. Квінтіліан не без внутрішнього зворушення слухав отсих простих, а так глибоких висловів хлопської душі. У нього самого тьохнуло серце; він пригадав собі свою молодість, зразу заглушену шкільними науками, потім зманирановану церемоніями та всякими забобонами, за якими засихає всяке щире та просте чуття, а нарешті прибиту стараннями за хліб, за наживу, де першою жертвою падала, звичайно, любов, а на перший план виступав класовий чи власний інтерес. І він по скінченні семінарії «з фамілійних обрахунків» оженився з панною «деканівною», значно старшою від нього, яка в додатку показалася дав-

но вже не панною, жив з нею, як з ворогом у одній хаті, тим більше що вона була безплідна, нарікав, що, не будь юна, він був би висвятився в цілібаті і був би тепер єпископом, а коли вмерла, забравши двадцять літ його життя, поховав її без жалю, як ненависну заваду. І кілько-то їх подібних буває між його собратами! Живуть і або заглухнуть зовсім у буденних клопотах, або каються та сердяться весь вік на себе, на жінок, на все оточення, шукають чогось і не знаходять нічого, ані спокою, ані задоволення. І він завидував тому мужикові, якого життя складається так просто й натурально, хоч при тім так виїмково й цікаво. Він подобрів і почав збирати метрики й прилади до писання, коли нараз пригадав собі, що властиво нема ще панни молодії, без якої не можна писати протоколу.

— Ну, а де ж твоя панна? — запитав він, та Кость, не відповідаючи, побіг до кухні, де вже добру хвилю сиділа Галя і розмовляла щось зі старою Климентовою. По хвилі вона ввійшла до попівської канцелярії. Була в панськім, хоч зовсім простенькім убранні, трохи зарум'янена, але без змішання і заклопотання. О. Квінтіліан уклонився їй чемно, просив сідати, а обертаючися до Дум'яка та його сватів, сказав коротко:

— Вийдіть і заждіть на ганку. Кость Дум'як вагався якусь хвилю.

— Ну, чому ж не йдеш? — гримнув о. Квінтіліан. — Не бійся, я ж тобі панну не вкушу, будеш її мати цілу!

Дум'як щез за дверима.

О. Квінтіліан обернувся до панночки з чутливим батьківським видом і, усівши на широкім кріслі напротив неї, довгу хвилю глядів їй в очі та хитав головою.

— Панно Галю, — обізвався нарешті, — і що се ви робите? Як молода пташка, вилітає з теплого гнізда, та й куди, на яке? Чи вам батьківська хата збридла, материнська рука не мила, панування надоїло, що ви отак легко-мисно хочете покинути своє місце, свій стан, своє ім'я і спуститися до хлопського стану? Чи ви обдумали, що се значить і яка тяжка се для вас переміна? Чи ви знаєте становище жінки в хлопській хаті і в хлопській родині і ті тягарі та невидги, які доводиться нести тій жінці? Все життя в тяжкій праці, в гризоті, без відповідного товариства, на людській обмові, а ще коли трапиться муж п'яниця та збиточник — подумайте лише, чи то для вас доля? Ваш батько противний вашому подружжю з тим чоловіком і просив мене, щоб і я сказав вам своє слово. Отже, щодо самого Костя — не буду вам на нього говорити ніщо негоже, але скажу лиш одно: ви замало знаєте його, занадто до-

віряєте його словам. Се чоловік неспокійний і несталий, натура бунтівнича, не дійдете ви з ним до добра. А його мати — масна на язик, солодка на словах, але чи ви знаєте, що в ній кипить? Боюся, що то вона вчарувала вас, аби вас притягти до свого сина, аби він був на все село один, аби його слава йшла, що має таку жінку, якої жаден хлоп не сміє бажати собі. Подумайте, панно Галю, і про те, що вам доведеться зійти з батьківського двора сюди, в село, в сю сільську темноту, де клубиться віковична ненависть до панів, де не знайдете ані потіхи, ані поради і самі стратите свою силу, коли захочете помагати їм. Хто їм допоможе, коли вони привикли споконвіку до свого скотячого стану і не бажають собі нічого ліпшого. Мені аж серце крається на саму думку, що така гарна, розумна і людяна панна хоче втопити себе в такій баюрі.

Панна Галя поблідла трохи при тих словах панотця, але швидко заспокоїлася і, всміхаючися, відповіла:

— Помиляєтеся, панотченьку. Я дуже добре обдумала своє положення і бачу, що так, як я рішила, буде найліпше. Мене справді не тягне до панства, мені всміхається життя, заповнене працею і осяяне любов'ю, і я даремно шукала такого життя між людьми мого стану. Не буду вам говорити, що я знайшла там, де зверхній блиск закривав брак серця і брак характеру, де часто за великою панською фумою сиділа брудна спекуляція на мій скромний посаг. Я мала перед собою живий приклад моєї сестри, ясновельможної графині, що з болем серця носить свою графську корону і від першої хвили свого подружжя мусила покинути думку про всяке щастя. Те, що ви говорите про темноту хлопського стану і про положення жінки в хлопській хаті, се у вас — вірте мені, панотченьку, — чисте непорозуміння. Ви зі свого становища дивитеся згори на тих простих людей і не

привикли заглядати в їх серця, а з другого боку, ви зовсім не маєте змоги заглядати в серце тих людей, яких уважаєте вищою верствою і в яких бачите лише зверхній блиск та панську гордість і недоступність. Якби ви пожили в їх сфері так близько, як я, пізнали справжні уподобання та привички тих людей, то ви, певно, змінили би свій погляд і признали мені рацію, що не хочу доконувати своє життя в їх сфері. А щодо Костя й його матері, то тут я скажу вам лиш одно: знаю їх обоє від маленької дитини. Дум'ячиха виплекала мене своїм молоком, вибавила мене дитиною і обік моєї бідної хорої мами була мені другою матір'ю. А Кость — він вам не подобається саме за те, що відрізняє його від пересічного типу мужиків. Він, як на свій стан, досить освічений, бувалий у світі, гордий і самостійний, сильної волі і смілий у своїх словах і вчинках, і я не можу бажати собі кращого чоловіка. Певна річ, усяке замужжя — лотерія, як для жінки, так і для чоловіка. Всі надії на щастя спільного пожиття можуть розбитися, всі ілюзії розвіятися. Та хіба і в нашім, панськім стані воно інакше буває? Навпаки, для дівчини тут безмірно трудніше пізнати жениха, його характер і норови перед шлюбом, значить, вона далеко більше йде на непевне, ніж я в отьому випадку, де мені судилося відмалечку пізнати дуже добре свого жениха й його матір. Що вам сказати більше? Я йду на сей шлях без вагання, за благословенством моєї мами, а що таточко противиться, се певно болить мене, але я маю надію, що він швидко подобріє і зрозуміє мене, а хоч би й ні, то для його задоволення не можу жертвувати свого серця і свого життя.

О. Квінтіліан слухав тих слів з повагою, яка личила до сеї хвили, а коли Галя скінчила, він сказав до неї:

— Що ж, ваша воля. Вам з ним жити, а не мені, ані вашому батькові, то вам і рішатися. Я сказав вам усе, що

було моїм душпастирським обов'язком і про що просив мене ваш батько. Можливо, що й ви маєте рацію, та я ще раз остерігаю вас: обдумайте добре свій незвичайний поступок, щоб потім не жалували його по невчасі.

— Що ж, на те божа воля. Я не кривлю душею і надіюся, що все буде добре. А що вже нам бог дасть, те сам він знає, а ми не можемо знати. Аби лише простою дорогою і по щирості, то вже надіюсь, що якось трафимо до нього.

— Ха, ха, ха! — засміявся о. Квінтіліан. — Що я мав би вам сказати таке духовне упізнання, то ви мені говорите. Гарно, гарної. Вам би, здається, краще попадею бути, ніж простою Дум'ячихою. Ну, як собі знаєте. Кличте Костя, приступимо до списання протоколу.

Галя поклікала Костя, о. Квінтіліан списав, що було треба, Дум'як заплатив, що належалось за оголошення оповідей, і всі розійшлися задоволені. Тільки о. Квінтіліан по їх відході довго ходив по канцелярії, завзято пакав люльку, всміхався сам до себе, то знов морщив чоло і спльовував, а нарешті буркнув рішучо:

— Ну, нехай собі, про мене! Яке мені діло! Та все-таки сей Кость мені не подобається, дуже не подобається!

VI

А за три неділі, при остатній оповіді, був шлюб Костя з Галею і весілля на славу. Стара Дум'ячиха уперве тепер почула себе матір'ю і головою широкої родини і виступила в повній своїй повазі, усвяченій віковими звичаями, щоб звеличити шлюб своєї єдиної дитини. Із глибини своєї скрині вона видобула спорий рукавець зі срібними таліарами з погруддям Марії-Терези — скарб, що перейшов до неї від її баби і про який досі не знав ніхто, навіть її син. Вона сипнула тими грішми на єдине в її житті свято. Зарізали три вепрі й три ялівки, купили три бочки пива і боч-

ку горівки, нарізали дробу, спросили свояків, і знайомих, і сусідів з трьох сіл, не виключаючи й дальших.

А в суботу по півдні заройлося Дум'ячишине подвір'я від дівчат, і парубків, і свашок у святочних строях. Починався весільний обряд вінкоплетинами й печенням короваю. За величезним столом, на якому насипана була ціла купа зеленого барвінку, позасідали свахи; стара Дум'ячиха виступила на лаву і серед загальної тиші розпочала обряд піснею:

Ізійди, боже, до нас,
Бо тепер гаразд у нас!
І ти, божая мати,
Зійди до нас до хати
Віночки увивати,
Кохання парувати.

На сей заспів відповів згідними притишеними голосами хор свашок:

Ой ізлинули три ангелоньки з неба,
Ой сіли, впали у Костенька на дворі,
А із дворонька у мальовані сіни,
А із сінечок у пахучі покої,
А у покоях на тисовії столи,
Взяли в ручечки барвінкові пучечки,
Позолотили зеленії листочки.
Позолотили та й нам благословили,
Аби ми з ними сих віночків довили.

А тут, мов рій бджілок, забриніли голоси дівчат, Галиних дружок:

Збірная днинонька субота,
Збирала Галюня подружки;
Засадилася їх за столи,
Завдала вона їм роботу:

Зелений барвінок складати,
Шлюбнії віночки звивати.
«Співайте, подружки, не сидіть,
На мене ся, молоденьку, не дивіть,
Бо в мене туженька немала:
Від рідної неньки відстала».

Повіяло якимось дивним духом по хаті; навіть найстарші свахи втирали сльози, навіть запечені пекарки, що пріли біля печі, плакали та хлипали, як малі діти, а дівчата-співачки затулювали хусточками заплакані очі.

Та ось сцена змінюється. Вінки доплетено, позолочено і повішено під образами, а свахи-пекарки несуть на руках діжу з короваєвим тістом і ставлять на столі. Як тиха річка, бринить спів свашок:

Короваєве тісто їхало через місто,
Білим черевом грало,
Роди-народи скликало.
«Гей, роди, близькі й далекі,
Та й ви, сусіди близенькі,
Сходіться в нашу хату
Пишний коровай місити,
У бога щастя просити».

І старосвітські обряди йдуть своєю чергою: коровай місять, ліплять, саджають, підгнічують у печі, все з піснями, з примовинами, усталеними старим звичаєм. Свахи-пекарки беруться за руки і співають перед піччю:

А вже ж ми заробили:
Коровай посадили,
Соломою підгнітили
І задом, і передом, —
Дайте ж нам горівки з медом!

Весільний староста, що по всадженні короваю в піч, при якому він мав довшу промову, засів на своїм старостинським місці за столом під образами і під шлюбними вінками, кричить на все горло:

— Дружбо-о-о!

— Ставлюся на розказ пана старости! — кричить і собі ж червоний від біганини, рослий і звинний та, як пава, вбраний парубок, що служить Костеві за дружбу і має сповняти всі накази старости.

— Дружбо-о-о! — кричить ще раз староста, немов не бачачи дружби, що стоїть перед столом із шапкою в руці. — Доходить мене чутка, що комусь кривда тутка. Свахи своє діло зробили, коровай нам всадили, соломою підгнітили задом і передом і хочуть горівки з медом. Ти хіба не чуєш? Чом сього діла не пильнуєш?

— Готов служити, пане старосто! — різким виголосом відповідає дружба, по-козацьки обертається на одній нозі впівокруг і щезає серед весільної юрби, щоб за хви-

лину явитися з писаною плескатою пляшкою, повного червоного напою — розігрітої з медом горівки, і з срібною чаркою в другій. Він передає одну й другу в руки старості, мовлячи:

— Благословіть, пане старосто!

— Най бог благословить! — відповідає староста, приймає до руки пляшку, до другої чарку, наливає повну і, пригубивши її, енергичним рухом випрескує всю решту догори на стелю, відки густий червоний напитек, як краплі крові, капає на стіл і на скупчених біля нього гостей.

— Як сей солодкий напитек капає на нас із стелі, — говорить староста, — так нехай ласка божя капає на сей дім, на його господарів і на ту молоду пару, що завтра має стати до шлюбу святого. Віват!

— Віват! — гуде окрик, аж хата трясеться і вікна дзеленькочуть. Староста тим часом спокійно наливає другу чарку, випиває її і передає в руки свого сусіда. Іде частування. Свахи, чекаючи своєї черги, співають:

Із стріхи горіхи летіли,
А свахи горівки схотіли.
Та вже ж нам староста догодить,
Що нас та горівка доходить.

А вже в сінях загудів сердито бас, задзвеніли цимбали, заплакали три скрипки і загуркав бубен. Молодіж рушила на ті голоси, як бджоли до меду: сіни наповнилися живими квітами, парубками й дівчатами; лиця у них розгоралися якимось дивним огнем, у очах запалювалися іскри, всі молоді тіла мимоволі порушувалися якимось таємним ритмом. Природа подала свій голос, тиснучи парубків до дівчат і дівчат до парубків. Почулися співи, зразу невинні, весняні, наївні, майже дитячі:

Ой то в мене дівчинонька, ой то в мене душка,
Як червона гарасівка коло капелюшка.

— Дружбо-о-о! — гуде з хати голос старости.

— Ставлюся на розказ пана старости! — кричить дружба, покидаючи свою танечницю і протискаючися до хати.

— Додай охоти молодіжі до танцю! Частуй вареною! Але пам'ятай, нині без сороміцьких. І без пиятики. До перших когутів, довше не позволяю.

— Слухаю, пане старосто, — мовив дружба і потонув у юрбі.

Пішли танці і співи. Співали лише парубки. Чарки ходили по руках, пляшки з горілкою треба було наповнювати раз по разу, бо стиск, і сперте повітря, і шалені скоки, і гарячі почуття будили спрагу. Врешті, всі зажадали пива

для охолоди; співи свах при жіночій столі тільки десь-колись вчувалися з гамору танечників, як тихий бренькіт мушок серед ревучої бурі.

До півночі хата немов підіймалася в повітря на крилах пісень. Тоді почала тут і там позивати втома. Іскри в очах гасли, лиця блідли, попід очима виступали сині насмуги. Та музика не втихала, свавільні тони так і дригали в ногах, помости грали від тупотіння і короткі гарячі співанки вилися над юрбою, як ластівки над буйною нивою.

— Дружбо-о-о! — залунав із хати голос старости. Дружба, задиханий, заточуючися мов п'яний, ставився перед столом.

— А що я тобі велів? — гукнув староста грізно.

— Забув, пане старосто.

— А бачиш, дівкам голови закручуєш, та й сам закрутився. Не тямиш про перші півні?

— Тямлю, пане старосто.

— А не чув півня?

— Не чув, пане старосто.

— Ну, певно, ти би тепер і гармати не чув, якби тобі над вухом вистрілила. Іди ж і зараз зупини музику. Годі танцювати! Кожний додому, і ти зараз лягай і спи, бо в тебе завтра тяжка служба. Зрозумів?

— Зрозумів, пане старосто! — сказав дружба, цілуючи його в руку, обернувся і вийшов із хати. За мінуту всі гуки та звуки затихли, юрба без гомону розійшлася, кому куди слід, і Дум'ячишина оселя задрімала.

А другого дня, в неділю, скоро засвітало, вже староста і дружба були на ногах, уже почали з'їжджатися бояри на конях, в червоних шапках, при пістолетах. Стара Дум'ячиха, почастивавши їх як належало, стала виряджати їх до двора по молоду. Староста й Кость Дум'як на вороних

конях, уквітчаних і перев'язаних червоними попругами, станули на чолі походу; дружби на так само оздоблених конях кінчили поїзд, і він рушив з подвір'я парами-парами, поки не простягся на шляху довгою різноцвітною та переважно червоною гадюкою. За ними плила тужлива пісня свашок:

Ой, полем, полем, виноградом
Їхали бояри, а все рядом,
А старостонька все передом;
Під ним ся коничок розбута,
Сваненьці виноград поламав.
Уставай, сваненько, раненько,
Підливай виноград частенько,
Аби той виноград зелен був,
Аби наш староста весел був.

Виїхавши за село, всі бояри на команду старости як один вистрілили з пістолетів, закричали «віват» і чвалом пустилися до двора. Не минула година, а вже, погостившись в дворі (пан Субота на той день навмисно виїхав до Самбора), вертали з панною молодю і попростували до церкви, де вже ждали свахи молодого.

Всі вистояли цілу службу божу, на якій мусила ще бути оголошена третя оповідь. По службі були ще якісь хрестини, і тільки відправивши їх, о. Квінтіліан дав шлюб Костеві й Галі. Він обмежився на саму урядову формальність, не обертався до молодих ні з якою промовою і не побажав їм нічого доброго, — видно було, що його моментальний добрий настрій до них уже минувся, і він бачив у молодій парі лише своїх нових парафіян, неподібних до всіх інших, що не захочуть кланятися і коритися йому і можуть причинити йому немало різних клопотів.

По шлюбі весільний поїзд зараз рушив до Дум'ячишиного дому. Галя в панськім весільнім строю, в білій сукні,

з білим вельоном і з золоченим вінцем на волоссі, йшла поруч свого мужа, що таким же золоченим вінцем на кучмі виблискував до сонця. Зараз за брамою кладовища заграли музики, заладкали свахи:

Дякуймо попонькови,
Як своєму батенькови,
Що не довго забавив,
Швиденько нас відправив.

Вхід до матиного двора відбувся знов з усіма звичайними церемоніями. Свахи, ставши біля входу, співали:

Відчиняй, мати, ліску,
Веде ти син невістку,
До хати помічницю,
До праці робітницю,
Для сина принадоньку,
Для тебе розрадоньку.

Дум'ячиха вийшла їм назустріч у кожусі, виверненім догори вовною, і, з великої сівні зачираючи пригорщами овес, обсіяла ним насамперед обоє молодих, що стояли перед нею, а потім бояр, дружок і весь весільний похід. Знов заграли музики, заладкали свахи, а Дум'ячиха, забуваючи інші, звичаєм усвячені, обряди, скинула з себе сівню і кожух і з голосним радісним риданням кинулась до Галі, почала цілувати й пестити її, приговорюючи:

— Моя дитина, моя! Від моєї груді, моїм молоком виплекана, моїми руками виколисана, моїми молитвами мені й мойому синові дарована. Тепер, боже, хоч бери мене зараз зо світу! Я щаслива, що дожила сеї хвили привітати таку невісточку на своїм подвір'ю!

Голосні окрики: «Віват!», і вистріли з пістолетів, і голоси музики покрили її слова. Юрба валила в подвір'я, кричачи та співаючи, а попереду Кость і Галя, а за ними мати й староста, а за ними дружби й дружки в вінках, і

биндах, і шовкових хустках. Перед сінешнім порогом нове вітання, нові співи; свахи затягли:

Радуйся, матінко!
Ведем ти дитятонько,
Як одно, так друге,
Тепер твої обоє.

Знов Дум'ячиха без пам'яті цілує невістку й сина, знов грімкі вівати й окрики весільної дружини, трелі скрипок і гуркотіння бубна, і хата, й сіни, й усе подвір'я заповнилися народом, веселим, крикливим, щасливим уже тим, що бачив радість довкола себе і міг любитися щастям молодії пари й її матері.

Нарешті втишилися, всіх гостей порозсаджували поза столи в хаті, і в сінях, і на подвір'ї. Почався епічний, весільний обід, що тривав аж до заходу сонця, з горівками, пивами й медами, з музиками й співами, з піснями до кожної страви, з похвалами і придирадками. На першу страву подали борщ, який свахи привітали піснею на похвалу борщу:

Уже нам дають борщу,
А я чола не морщу,
Бо борщ — найстарша страва
І господині слава.

Надійшла капуста, та при ній хори жіночі розділилися надвоє; одні величали капусту:

Капуста на грядці сиділа,
На пісному рости не хтіла;
Капусту кухарка вносила,
А вна солонини просила.
Капуста і жінка до власти
Усе потребує омасти.

А другий хор, при другому столі, ніби кепкував із капусти, приспівуючи:

Візьміть собі капустицю у станов,
А нам дайте курочку з шафраном!

Подано в здоровенних мисах яловичий росіл і до нього пампушки, і знов залунала пісня з усіх столів:

Ой що ж нам дають? Юшечки,
Самі нам ідуть в душечки.
А й ще нам дають пампушки,
Що самі просяться в душки.

Все те швидко щезає зі столів, бо гості таки добре пропостилися в часі церковної відправи. Та ось здорові парубки несуть удвійку до кожного стола величезні чвертки телячої та свинячої печені. Поки весільні кравці пораються біля них, краючи соковите м'ясо на рівні шматки та роздаючи його за чергою між гостей при столах, свахи співають:

Ой що ж нам дали? Печені!
Ой то ж нам були перчені.
Чи з перцем, чи не з перцем,
Але з ласкавим серцем.

Рівночасно з печенею дружби обносять у глиняних кухлях та склянках пиво: всякий випиває кухоль одним духом і подає його знов дружбі, який зараз же наповняє його знов. Свахи співають похвалу пива:

Ой хміль в бочці грає,
Білу піну пускає,
І шумить, і клекоче,
В горло литися хоче.
Пиво ж наше, пиво,
Виробляєш ти диво,
Не даєш нам журиться,
Як нам з лобів куриться.

Ті ще не скінчили, а вже при іншим столі зачали похвалу горілки:

Горівка не дівка,
Не шанує поділка,
Огнем у крови грає,
Дуріє і співає.
Горілочко годна,
Вип'ю тебе до дна,
То стане від тебе, парухи,
Світ, як банька, люди, як мухи.

По печені йдуть іще печені кури, надівані яблуками, які стрічає співана похвала:

Сидить кокошка в садку,
Будуть курчата в статку;
А кокош сидить на вишні,
Йому кокошка на мисли.

Та ось нарешті обід кінчиться. Розносять ще медяники та горіхи, а свахи й тих присмаків не лишають без похвали:

Солодкий медяник, солодкий,
Так, як час утіхи короткий.
Поки його згадувать мусиш,
Не один твердий горіх розкусиш.
Обід скінчився; свахи заспівали:
Встаньмо, бояре, встаньмо,
Честь богу, хвалу даймо!
На самий перед Господу богу,
Господареви, Господиноньці,
Всій челядоньці
За краснії вжитки.
Ой що ж нам були за вжитки?
Були наїдки й напитки.
Ой то нам були борщове,
Що аж гнулися столове,
Ой то нам були печені,
Ой то нам були перчені,
Ой то нам були юшечки,
Сами нам ішли в душечки,
Ой то нам була капуста,
Сама нам шла до густа.

Всі повставали за столами. Староста перехрестився, провів молитву «Царю небесний», яку всі повторили за ним, а потім почав весільне дякування:

— Панове бояри, дружбове і дружки, свахи й сватове, гості близькі й далекі, свояки й сусіди. Благословив нас бог сей акт весільний щасливо розпочати і щасливо докінчити. Дякуємо небесному богу за його ласку, а що ми тут крапель іспили і кришок хліба покришили, най то бог нашій господині і її синові, пану молодому, стократно надгородить. А я вам, панове, дякую, що-сьте мене яко старосту сього весільного акту поважали і по моему на-

казу поступали. Та й ще вам одно скажу: є тут межі нами зіронька ясна, дівчина красна, що нас усіх тут принадила не лише своєю красою, але також своєю добротою. З панського гнізда пташка, вона наш простий стан полюбила і під хлопською стріхою собі гніздо звилла. Дай же їй боже вік довгий і пожиття щасливе, аби горя не знала і у всіх добрі тривала! Пане молодий, а покажи нам свою любу, що її привів із шлюбу!

Галя, що досі сиділа за столом обік Костя, тулячися до нього і дуже мало що їла й пила, якось немов жахнулася при тих словах. Та Кость знав, до чого воно йдеться. Він швидко встав, обое з Галею вони вийшли з-за стола, і він, підложивши їй під ноги свою могутню долоню, підняв її вгору, як малу дитину; вона випрямилася сміло і окинула очима всіх гостей, і разом із сотки уст загриміли радісні окрики:

— Віват! Віват! Най нам жиє наша нова пані, нам рівна і нам прихильна. Многая літа!

Дум'як обносив її по хаті, по сінях і по оборі, і скрізь люди тислися до неї і цілували її руки та ноги. А коли нарешті Кость поставив її на землю і з нею разом пройшов знов у сіни, а з сіней до хати, свахи обернулися до його матері з піснею:

Радуйся, матінко, радуйся,
В червоні чобітки обуйся!
Візьми вороги під ноги,
Аби твої діти здорови.

Всю ніч іще йшла гульня, грали музики, ходили кухлі пива і чарки горілки з рук до рук, велася гучна забава. Галя сиділа серед свашок і слухала їх пісень та оповідань,

та з-посеред молодезі частіше й частіше лунали сороміцькі пісні, безсоромні, смілі, пластичні і оригінальні, та при тім наївні і чисті в своїй натуральності, як твори Сапфони й Арістофана. Атмосфера ставала душною, Галя чимраз палкіше поглядала на Костя і нарешті молодят зі співами, й вівканням, і прикладками, й плесканням у долоні, і з вистрілами пістолетів завели до комори і лишили самих.

VII

Минав рік за роком, а по селах ще стояв «великий шум». Пани присмирніли і по короткій політичній гулятиці 1848—49 поприсідали в домах. «Панів тиснуть, а мужикам легше», — говорили селяни, що без глибшого розуміння речі хвалили собі часи реакції по 1848 році, поки події, вже з другої половини 50-их років, не переконали їх, яка передчасна і марна була їх радість. До того по недавніх тісних роках се була пора надзвичайних урожаїв.

«Родить, як на збитки», — говорили мужики. Досить було як-будь роздряпати землю, як-будь уткнути в неї якесь насіння, все росло, розвивалося і приносило несподівані та нечувані давніше плоди. І се завершило людям у головах, думали, що все так буде і так має бути, прикладалися до праці якнайменше, а шуміли по коршмах, нахвалялися, що ось то ми, нам бог дає, і хто против нас? Але лихо не спало і чатувало на них іспідтиха та, як прийшла його пора, дало себе взнаки, як і слід лихові.

І в Грушатичах ішло так само, як по інших селах. У полі робили мало й ліниво, зате по коршмах сиділи день у день, особливо старші, батьки родин, пили й роздебендували про політику, снуючи фантастичні плани та бавлячися сплетнями. Цікавилися такими справами, як любощі молодого цісаря з якоюсь жидівкою, як тим, чи швидко

Польща буде, яку обіцяв відбудувати французький Наполеон, як тим, чи швидко москаль турка за море вижене. Все се були «казети» усні, а що діялося в краю, на що заносилося в краєвім і державнім правительстві, про се до селян не доходили ніякі вісті. Досить, що двори присмирніли і не докучали селянам, а іноді й запобігали їх ласки, щоб мати дешевого робітника; про важні аграрні справи, що викльовувалися тоді в краєвій адміністрації, не писали ніякі газети під тиском безглуздої цензури, не говорено ні на яких вічах і зборах, бо се були тоді нечувані у нас речі; все робилося секретно, тихо, канцелярійним способом, а губернатор Голуховський, австрієць до дна душі, душачи всякі прояви крикливого польського патріотизму, рівночасно працював усильно над тим, щоб із середніх і вищих верстов галицько-польської суспільності виробити те, чого Польща відвіку не мала — вишколену, покірну наказам і натякам згори і віддану одному ділу бюрократію.

По селах де-де почали прориватися різні місцеві конфлікти. В Грушатичах прийшло до передирок між громадами й попом. Дум'як і його невеличка компанія порушили думку заведення тверезості в селі, почали збирати людей біля церкви по службі божій і впоминати їх, щоб здержалися від п'янства і запомагання орендарів. Та люди сміялися з тих промов, кепкували з Дум'яка та Яця Коваля, а деякі попівські підлизні заскаржили їх перед о. Квінтіліаном, що мішаються в проповідницьке діло. О. Квінтіліан одної неділі прийшов і сам послухати Дум'якової проповіді, а чуючи, що він замість простого збриджування людям горівки і поклику на образу божу звертає увагу людей на такі речі, як приспорування доходу панам через підпирання їх пропінації, збіднювання селянства та оглупіння п'яниць, заборонив йому говорити в такім дусі, твердячи, що

се вже не свята, богоугодна тверезість, против якої й він не має нічого, але «політика» — того слова тоді, попікши-ся на «мартовій гарячці» 1848р., всі галицькі інтелігенти дуже боялися — і простий бунт. Дум'як спротивився тому.

— Як же, єгомость, бачите самі, що нарід допивається до згуби. Думаю, що се ваша річ остерігати і навіть примусити його, аби отямився.

— Моя або не моя — гордо відповів о. Квінтіліан. — А тобі зась! Вже я їм, п'яницям, не стілько говорив, та хіба вони послухають?

— Приводіть до присяги на тверезість, — мовив Дум'як.

— Ага, мудрий ти, а блазень при тім! — крикнув о. Квінтіліан, впадаючи в роздразнення. — Ти знаєш, чим то пахне? Нехай лише пан комісар і пан староста довідаються, що тут у мене пощось ведуть людей до присяги в церкві, то зараз скажуть, що то русини бунтуються, святять ножі, аби різати панів і цісарських урядників. Ну, мався б я спишна, якби був такий дурень і послухав твоєї ради. Чекали б мене кайдани, тюрма, суди та каземати. От якого ти мені добра бажаєш!

— Опам'ятайтеся, єгомость, — добродушно всміхачись, мовив Дум'як, — хіба ж то яка політика, коли ви будете на проповідях упоминати до тверезості, а тих, що хочуть заректися сеї погані, будете доводити до того, аби добровільно заприсягли свою обіцянку в церкві? Чи може вам хто за се якесь зле слово сказати? Я думаю, що не може.

— А я думаю, що ти дурень і для того таке говориш. Коршма — се часть панського маєтку і пропінація — часть панського доходу та й цісарського скарбу. Хто хоче урвати доходів панам і цісаревому скарбові, той най ви-

ступає против горівки. Я сього не вчиню і жадному з моїх парафіян не позволю.

— А я вам покажу, що вас ще примусять заприсягати людей від горівки, — уперто промовив Дум'як.

О. Квінтіліан визвірився на нього.

— Що, покажеш? Ти, смаркачу, мені, старому, будеш показувати? Цікавий я знати, як ти мені покажеш?

— Найпростішим способом, — спокійно відповів Дум'як. — Напишу до консисторії в Перемишлі жалобу на вас, що в селі люди п'яничать, а деякі раді би перестати та домагаються присяги, а ви не хочете приймати. Ану, чи вам не накажуть?

— Хто мені таку річ сміє наказати? — кричав о. Квінтіліан. — Консисторія не посміє, бо не має до того права. Се значить уменшувати державний дохід, чи розумієш ти се?

— А п'янство вдсятеро більше вменшує державний дохід, бо нищить і маєток селян, і ще й до того самих робить туманами та хирляками, нездібними до праці і до військової служби. Отже, я вам покажу, що моя рація, а не ваша!

Отак повсталася перша Дум'якова супліка до перемишльської консисторії з жалобами на о. Квінтіліана. Вона була держана в дуже поміркованім тоні, доказувала шкідливість п'янства і доконечність того, щоб духовенство виступило против сеї пошесті, й кінчилася реєстриком тих селян, що готові були заприсягти в церкві на тверезість, але о. Квінтіліан вилаяв їх прилюдно і не допустив до присяги. В консисторії був тоді канонік Лев Кордасевич, який ще з давніших літ мав якісь контри з о. Квінтіліаном. Він звернув увагу на Дум'якову супліку, взяв її за притоку до видання першої куренди до духовенства, якою звернено його увагу на п'янство народу і поручено йому дбати

всякими способами про отверження селянства, особливо способом доводження людей до добровільної присяги на тверезість у церкві.

О. Квінтіліан разом із сею курендою дістав від консисторії упімнення, аби, «залишаючи свій дотеперішній і консисторії добре відомий звичай грубіянського і згїрдного поводження з селянами, по-батьківськи занявся їх поученням і наводив їх на добру дорогу, а не відганяв від святої присяги на тверезість». Рівночасно Дум'як дістав від о. Кордасевича власноручний лист, у яким хвалено його ревність у вірі і дбайливість про отверження народу і передано йому пастирське благословенство від єпископа на дальше ведення розпочатого діла.

З сими письмами вийшла забавна історія, що причинилася до більшого заострення відносин між о. Квінтіліаном і грушатицькою громадою. Одержавши куренду, написану як би навмисне наперекір його поглядам, висловленим у розмові з Дум'яком, і прочитавши упімнення, писане власноручно о. Кордасевичем, він закипів страшенним гнівом і постановив собі не відчитувати сеї куренди в церкві і не згадувати про неї зовсім, бо вона буцімто прислана для відомості самих духовних, а не для загалу вірних, а зате в найближчій проповіді виляяти свою злість на тих, кого він вважав своїми ворогами.

І справді, найближчої неділі, прочитавши євангеліє і нав'язуючи до тих слів, що праведники будуть терпіти гоненія і переслідування так, як терпів їх Христос, він виголосив таке поучення:

— Чули-сьте, християни, слова святого євангелія, а чи знаєте, до кого вони відносяться? Отже, знайте, що вони в нинішню днину відносяться до мене, вашого душпасти-

ря. Чи мало я труджуся для вашого спасенія, чи мало проповідую вам боже слово, чи мало упоминаю вас, аби-сьте не були злодіями, лінюхами, клеветниками, обжирцями та п'яницями, аби-сьте були людьми, а не свиньми, а ви ані вухом не ведете на мої науки, ані оком не кинете на ті стежки, які вам показую, і, як ті свині в калюжі, так ви вперто бродите в своїх гріхах. Чи я тому винен, що мої слова відскакують від вас, як горох від стіни? Ні, я тому не винен; видно, сам пан-біг оглушив і затвердив вас на мої слова, як того єгипетського фараона, аби не пускав жидів із неволі. Але я вам кажу: прийдуть на вас кари, так, як на фараона язви єгипетські. Прийдуть незабаром, бо ви, не вменшуючи своїх гріхів, ще побільшаєте їх. Задля вас піднялися против мене два Іюди Іскаріотські, два гонителі і клеветники, один — той Корда в Перемишлі, що його всі знаєте, а другий — між вами, стоїть ось тут і дивиться на мене, а ім'я йому — Манта!

І він при тім пальцем показав на Дум'яка, що стояв у першій ряді господарів.

— Оті два клеветники взялися їсти мої печінки, пити мою кров і рвати моє серце. Вони набріхують на мене і самі ж судять мене. Манта мантить, і бреше, і крутить усе на своє, а Корда кордить, і душить, і знущається по своїй уподобі. Манта підлещується, а Корда ригає злобою і ненавистю. Се ті дві гадини, що завзялися зігнати мене зо світу. Але бог не допустить, щоб вони доконали свого діла. Ще я домолюся на них і на всіх вас божої кари, і язви єгипетської, і покаяння і нині, і присно, і вівіки віков. Амінь.

Усі вірні перехрестилися з привички при тих словах, а о. Квінтіліан ще раз злобно окинув їх оком, обернувся від них і пішов у вівтар служити далі службу божу.

Селяни не дуже здивувалися таким закінченням проповіді; для них се не була ніяка новина, що їх панотець ганьбить їх поіменно на проповідях, показує на них пальцями та прикладає до них погані або й соромні прозвища. Так само не була для них повістю лайка на Корду, себто на о. Кордасевича, який був парохом у Грушатичах перед о. Квінтіліаном і полишив по собі добру пам'ять у селі. Дивно було людям лиш одно — за що се їх парох так люто накинувся на Корду й Манту і чому якраз злучив їх обох до купи як своїх гонителів.

По богослуженню, вийшовши з церкви, всі люди, великі й малі, стовпилися на цвинтарі, обступивши Дум'яка. Гули запитання: «Що таке сталося? Чого він накинувся на вас? Яку нову пакість зробив йому Корда?» Дум'як мусив пояснити.

— Бачите, панове громадо, то так було. Нас кількох захотіло було присягти в церкві від горівки, щоб не пити її хто рік, хто три роки, хто десять, а хто й довіку. Панотець не радив нам присягати, бо присяга страшна річ, «а я, мовляв, знаю вас, п'яниць і брехунів, що ви й пану-богу присяги не додержите. Ідіть геть і не пийте, коли не хочете, а божого імені не покликайте даремно». Я написав про се до консисторії і просив пояснити нам, темним і безрадним людям, чи наші духовні мають навчати нас на праву дорогу і відводити від п'янства, чи, може, мусять мовчати про се тому, що отверезіння народу підкопало би панську пропінацію і вменшило би доходи цісарського скарбу. Отже, консисторія видала до всіх парафій письмо, яким велить парохам остро й пильно виступати против п'янства і приводити людей до присяги на тверезість, а отець Кордасевич написав до мене ось який лист.

І Дум'як прочитав усій громаді лист каноніка і любленого нею колишнього пароха. У многих закрутилися в очах сльози, почувилися голоси:

— Ось правдивий батько народу, що бажає нам добра, не так, як наш панотець!

О. Квінтіліан, стоячи край дверей церкви під притвором, був свідком усеї тої події, але, зціпивши зуби, мовчав, почувуючи, мабуть, що поступив собі сьогодні не зовсім тактовно. Проте, коли люди розійшлися, він, замикаючи церков, буркотав сердито сам до себе:

— От іще гадина! От іще анархіст! Ось як він під мене підкопується! Але чекай, я тобі не таке покажу! Будеш ти мене тямити!

Дум'як нічого не знав про панотцеву погрозу, ані про те, чим панотець думав «заїхати» його. Він тої ж неділі написав лист до о. Кордасевича, в яким, подякувавши за його батьківське писання і піднісши, що слова його листу зворушили декого з його бувших парафіян до сліз, оповів подрібно зміст проповіді о. Квінтіліана. Розуміється, о. Кордасевич із цього приватного листу не робив ніякого вжитку і в листі до Дум'яка упімнув його, аби не ширив ніяких некорисних вістей на свого панотця, всіляких кривд, чи то своїх, чи громадських, допоминався в законній дорозі, а упімнення і докори, що тикалися питань честі і сумління, приймав мовчки й без образи, хоч би вони були й несправедливі. «Бог, що бачить усі серця й душі, один знатиме, яка ціна таких упімнень і докорів, а нам не личить входити в те. Наша річ пильнувати, аби наші людські, тілесні справи не терпіли шкоди, а вже бог один нехай осудить, кому честь, а кому нечесть». Проте, одначе, о. Квінтіліан по якімось часі одержав знов *ad personam**

* Персонально (лат.)

запитання, чому не оголосив народів консисторської куренди против п'янства, та й сим разом ані на запитання консисторії не відповів нічого, ані куренди народів не оголосив, знаючи, що нічого прикрішого за се йому не може бути.

Але на Дум'яка він лагодив іншу «кавзу», якої в селі ніхто не сподівався. В старих церковних актах він знайшов, між іншим, протокол оглядин грушатицької церкви й парафіяльних будинків та ґрунтів, списаних Атанасієм Шадурським ще десь коло 1760 року, і, вчитуючися в той, як йому здавалося, важний урядовий документ, переконався, що в р. 1700 парафіяльні ґрунти були далеко більші, як тепер, і що особливо та посілість, на якій тепер сидів і господарював Кость Дум'як, перед 100 літами належала до парафіяльних ґрунтів.

— Чи бач, чорти, яку часть мого ґрунту захопили!

— кричав о. Квінтіліан, аж підскакуючи з радості на своїм кріслі, що здужав знайти таку цінну знахідку. — Чекай же ти, безбожнику, ти, Манто, з твоїм наостреним розумом! Я тебе навчу, почому локоть борщу. Я тебе нажену зо шумами з того ґрунту, який твій батько чи дід захопив безправно.

І при найближчій нагоді він у Самборі удався до одного старого адвоката, що пам'ятав іще польське право, і, показуючи йому свій документ, запитав його, чи і що можна би на його основі зробити його ненависному ворогові.

Адвокат, по-тодішньому, *rap komornik*, прочитав документ і сказав, що сам собою він не дає ніякої підстави до цивільного процесу за «узурп», тобто за самовільне відчуження церковного добра від його правного властителя, але велить догадуватися, що такий узурп був dokonаний колись у пізнішім часі.

— Шукайте, отче, інших документів, перегляньте старі й нові інвентарії, які там ґрунти записано на церкву, а які досі лишилися при ній, віднайдіть, хто й коли допустився того узурпа, а тоді побачимо, що можна з того зробити.

І о. Квінтіліан кинувся ритися у своїх парафіяльних і в двірських домінікальних паперах, зібрав цілу купу шлюбних «інтерциз» та спадкових актів, різних актів процесових, різних цесій та резолюцій, що сяк або так доторкалися церковних ґрунтів у Грушатичах, і цілий оберемок сього добра завіз своєму «коморникові». Коморник, старий процесович, що рад був усякій нагоді зідрати з клієнта, почав прочитувати ті акти, вишукувати в урядових архівах нові акти, резолюції та інвентарії і по кілька місячним порпанню потішив о. Квінтіліана радісною новиною:

— Єсть! Ваша правда! На парафіяльних ґрунтах у Грушатичах зроблено нечуваний узурп. Подавайте о реституцію! Я певний, що по ваших боці стане дирекція релігійного фонду і ви виграєте справу.

Ся відомість наповнила його нечуваною радістю. Він оголосив свою кривду селянам на проповіді і зажадав від них, а особисто від Дум'яка, аби вступився йому з ґрунту, що колись належав до церкви. Даремне Дум'як і різні старі люди толкували панотцеві, що Дум'яки в польських часах були попи і, попуючи, сиділи на своїм родовім ґрунті, а як перестали попувати, то й ґрунт їх лишився при їх роді. О. Квінтіліан не хотів тому йняти віри і подав подання до дирекції релігійного фонду у Львові про реституцію значного ґрунту, що був колись церковний, а тепер знаходиться в приватних руках. Там, мабуть, не знайшовши ніяких актів про сей ґрунт, написали йому загально, що

нехай починає процес перед цивільною властю, а дирекція релігійного фонду подасть про се свій голос по вислуханню обох сторін.

О. Квінтіліан був на вершині радості. Тепер він покаже Дум'якові, покаже цілій громаді, що значить парафіяльна власть у селі. Не чекаючи процесу і його вислідів, він був такий певний своєї перемоги, що тої ж неділі оголосив громаді на проповіді, що нині гордяки будуть присмирнені і неправдою загарбоване ними церковне добро буде їм відібране. Перестане Манта мантити і Корда крутити. Покажеться, чия кривда, а чия правда. Вся громада має ставитися на спорнім ґрунті, аби його перемерити і по-доброму звернути панотцеві, коли не хочуть чекати на себе, окрім урядової екезекуції, ще й наглої божої кари за церковну кривду.

Люди слухали того поучення, як якоїсь бесіди божевільного; вони тихо зітхали і хитали головами, коли о. Квінтіліан, з дивним завзяттям і не перебираючи в словах, клеймив та ганьбив своїх нібито противників і просив на них кари божої. Нарешті, скінчивши, він велів із церкви йти на спірне поле. Нова думка опанувала його. «Силували ви мене, аби я вас запрягнув від горівки. Добре! Але я вам тепер присягну, котре моє поле! Побачу, чи ви повірите на мою присягу».

Селяни ще дужче хитали головами на таку процедуру і були певні, що їх панотець ізсунувся з глузду. Та проте пішли за ним на пригірок за церквою, поки не стали на межі теперішнього церковного ґрунту.

— Отсе моє! — кричав о. Квінтіліан, весь розпалений від церковного ґрунту, від скорого ходу під гору та від сонячної спеки. — Отсе моє, чуєте?

— Чуємо, чуємо! — сказали люди. — Всі знаємо, що се ваше.

— Але й отсе моє! — крикнув ще дужче о. Квінтіліан і, вхопивши довгу жердку, почав мірити сумежну ниву півперек від своєї межі.

— Один сажень! Другий сажень! Третій сажень! Четвертий сажень! П'ятий сажень!

— То все моє! — крикнув Дум'як.

— Брешеш, вороже! Се все моє! Ось поти моє! Присягаю господу богу, що моє!

І сильним розмахом жердки він устроїв її острим кінцем у землю. І нараз обома руками вхопився тої жердки, почервонів страшенно, захитався на ногах якусь хвилину, а потім разом із жердкою повалився на землю, ледве раз дригнувши ногами. Умер від удару апоплексії.

Люди поставали довкола його трупа, почали хреститися та шептати молитви, а дехто не міг удержатися, щоб не кинути на нього докірливе слово:

— Так то так, панотче! Побила тебе самого твоя фальшива присяга.

Кілька неділь по його похороні прийшла до громади резолюція з цивільного суду, що розпочатий покійним священиком против неї процес за зворот нібито церковних ґрунтів, нібито безправно відчужених від церкви, складається до актів задля повної безпідставності.

VIII

Над'їхала осінь, вельможна пані, багата хазяйка. За нею тягнуться непереглядні стада волів, табуни коней, ряди возів, навантажених сіном, снопами та мішками. Над ними стоїть курява, за ними простягається земля, вислена, сіра і сонна.

Махнула осінь на ліси — і вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими красками, зашуміли глибоким та важким стогоном, тугою за минулимлітом.

Махнула в повітря, і воно заповнилося роями ластівок, ключами журавлів, стадами диких гусей та інших пташок, що тихо, мов осінні мряки, тягли на південь.

Махнула на ріки, і риба почала ховатися в найглибші місця та печери для зимівлі.

Махнула на села, і вони здулися скиртами та повними оборогами, оживилися отарами овець та чередами скоту, що досі кочували по високих полонинах, а тепер вертали на зимівлю.

Небо ще чисте і безхмарне, але звільна блідне, а поля під ним жовкнуть, сіріють під стернями, чорніють під парами, шелестять тугою по пережитих хвилях літніх радощів.

Сади, ще недавно обтяжені плодами, звільна позбавляються їх, осипаються з листя і доливають і свій шум до широкого моря меланхолії, що розлилося над усею країною.

Тільки люди не чують тої меланхолії. Вони бадьорі, ситі і горді щасливо перебутою працею, обсмалені літніми спеками та повні гордощів і самозадоволення на вид тих багатих скарбів, видертих із рук природи.

Квилять скрипки, дзвенять колокілля, гудуть баси, земля стугонить під важким, тактованим гупанням сільських танцюр, що вибивають гопака на токах або на подвір'ях.

Чути веселі вигуки, срібні реготи дівчат та шепоти лицання, — починається той новий великий шум ситого і п'яного життя, так характерний для нашого села. З ранку до вечора скрізь біля хат теркочуть терлиці, немов сваряться зуб за зуб.

А широким полем, безлюдною дорогою сунеться і теркоче маленький візок, запряжений одним маленьким

конем, а сидження в тому візку займає один чоловік — пан не пан, але й не селянин, ніби урядовець, як видно по мундурі, але й не урядовець, бо той мундур не має ніякої виразної форми, радше якась недоладна імітація, ніж дійсний урядовий стрій.

Він їде згорбившись, невеличкий та сухорлявий, мов купка нещастя на своїм мізернім возику. На голові в нього білий, а властиво від старості брудно-сірий циліндер, під ним острій, лисячий ніс, неначе вітрить дорогу, цапина борідка, немов опирається на груди, рука механічно раз по разу махає батіжком над шкапиною, ані разу не вдаряючи її, уста так само раз по разу цмокають, а очі шниряють по опустілих полях і лісах, числять отари овець і череди худоби, що сям і там здоровенними латками сунеться по стернях та толоках, а лице його помітно жовкне і стягається, заострюється на сей вид.

Правдиво осіння фізіономія.

А за ним і біля нього, як далеко оком кинеш, снується бабське літо та виблискує до сонця своїми срібними нитками; се його мрії, його завидючі думи, що сіткою снуються по тих благословенних полях, се ті малесенькі павучки, що й тут шукають собі здобичі.

Ось перед ним село, і він ще дужче кулить свою фігуру, в'їздячи в громадську лісу, немовби чуючи тут якийсь ворожий дух для себе.

Його очі, мов руді миші, бистро забігають на кожде подвір'я, слідять за кожним рухом на вулиці, але лице набирає при тім якогось труп'ячого виразу, воно робиться немов дерев'яне, байдужне і безучасне, тільки інколи якийсь зловбий холодний усміх розтягне його бліді, безкровні губи.

Та ось на вулицю вибігли діти, ціла юрба, і, побачивши незвичайну появу, раптом закричали в один голос:

— Біда їде! Гей, гей, біда їде!

Сей крик немов оживлює тихе село.

Тут і там скриплять двері і відчиняються хвіртки з подвір'я на вулицю, з вікон і з-поза плотів висуваються людські лиця і зараз покриваються тінню якоїсь непривичної для них суворості. Але ніхто не вітає панка на возику, не відповідає на його поздоровлення, лише ненастанний дитський крик в'ється довкола нього, мов рій чмелів, і супроводить його аж до другої громадської ліси, де кінчиться село. І супроводить далі, в опустілі поля й толоки, і ще й до лісу біжить луна та перекидається зичними окликами:

— Біда їде! Гей, там біда їде! А потім злобні співи:

Гей, там на горбочку
Їхав дідько в черепочку,
А ми його не пізнали
Та й шапочки поздіймали.

А старші люди, поважні газди плюють на сліди його коліс на вуличній куряві та приговорюють:

— Щоб ти карк зламав! Щоб ти не дочекав більше їздити сюди!

А проминувши непривітне село, їздець скручує на міст і звільна підіймається на своїй біді на високе узгір'я, на якого краю червоніється панський двір. Не перший раз він тут гостює, та сьогодні має надію довести своє діло до ладу.

Пан Субота з жінкою сидить на ганку та любить цілим озерцем астрів, та мальв, та георгіній, та безсмертників і інших осінніх цвітів, що густо обсіли грядки перед

ганком. Побачивши комісара Годієру на його візку, він простягає против нього руку і вітає його кивками простертої вверх долоні. А комісар усміхається своїм дерев'яним обличчям, махає своїм циліндром і, ще глибше похилившись, в'їжджає на панське подвір'я аж до возівні, тут у вільнім куточку ставить свою біду, випрягає з неї свого коника, прив'язує його до плота і кидає йому жменю сіна з-під свого сидження, а сам, б'ючи себе долонями по відсиджених та болючих колінах, з тим самим безпредметовим усміхом іде до двора. Ніхто не виходить стрічати його, навіть пес, прип'ятий біля буди, не встає зі свого леговища, а, побачивши його, вишкірює зуби, гарчить якомсь нерадо і потім знов закладає свою кудлату голову під задню лапу і, звинувивши обарінком, спить далі там, де перестав перед хвилиною.

Пан Субота стрітив його в передпокої, засукуючи руки.

— А, пан комісар, пан комісар! Усе на ногах, усе на возику! Що ж вас сим разом приводить до мене? Чи все та сама стара турбота?

— Все та сама! — мовив комісар, стискаючи обі долоні пана Суботи. — Вона не дає мені спокою. Не можу витримати, дивлячися на те, що тут діється. Ясновельможний пане, ви не повинні сього довше терпіти, не повинні під загрозою власної руїни.

— Що ж таке страшне у мене діється? — з комічним переляком запитав пан Субота.

— Повне безправ'я. Повна девестація вашого добра. На власні очі бачу! В лісі скрізь тільки й чуєш цюкання та скрип селянських возів, по стернях скрізь селянська худоба, толочить нові засіви, засуває рови. Невже ж можна так легковажити собі власне добро?

— А що ж я на се пораджу? — відповів добродушно пан Субота. — Сервітути за ними, то вони в праві. А шкоди та девестації такої страшної, як ви кажете, вони мені не роблять. Адже все робиться під доглядом моїх людей і під моїм власним. Ліс вичищують із сухарнику та вітрових зломів, на полях селянська худоба полишає більше гною, ніж робить шкоди.

— Патріархалізм, вельможний пане, старий, перестарілий патріархалізм. Пора нині на нові погляди. На комунізмі з хлопами не зайдете далеко, і чим більше їх, тим більша буде ваша кривда. Нині основний закон: що моє, того не даєш! Тільки на такій основі можлива раціональна господарка!

— Ну, ну, пане комісарє, — мовив пан Субота, силоміць сядячи його на софі і сам сідаючи біля нього, — не таке то все страшне, як вам видається. Певна річ, сервітути нам не вигідні і спиняють подекуди раціональну господарку. Та тут же один сам для себе не порадить нічого. Треба чекати законної розв'язки діла.

— Чекати! Вам аби лише чекати! То ваш рай, то ваша надія — чекати, — впадаючи в запал та аж захлипуючися, говорив комісар. — А того не бачите, що біда не чекає. Надієтесь на урядову акцію, так, якби уряд був святий. А чи ви знаєте, що значна часть урядників-німців тягне за селянами і лагодяться титулом отсих сервітутів обдерти вас із половини вашої батьківщини? Чи знаєте, яким духом віє против вас у найвищих сферах? Адже там ви все ще *unzuverlässig**, а то й *reichsfeindlich***, адже там багато високих голов про те тільки й думає, щоб вам укоротити руки на користь хлопства не з іншого, як тільки з полі-

* Неблагонадійний (нім.)

** Ворожий державі (нім.)

тичного приводу. А ви сидите собі, спустивши руки, та й граєте ідилію з селянами, що тільки й чигають на те, аби вас пустити з торбами. Не бійтеся, вони мають добрий нюх, та й не бракує таких, що їм нашіптують до вух диявольські ради. А се непереливки, ходить о грубі міліони, ходить, можна сказати, о ваше життя або смерть.

Комісар аж задихався і урвав свою промову. Його худі груди заходили і спирали йому дух у горлі, а лице набігло кров'ю. Пан дивився на нього якось милосердно, мов на хору людину, хоч не можна сказати, що комісарові слова не трапляли йому до серця і не відживлювали там старих, панщизняних поглядів на відносини до селян.

— Але ж, пане комісаре! — аж крикнув пан Субота, обіймаючи його за плечі. — Хто ж вигадав договорюватися до такої сердитості! Заспокійтеся! Я не позволяю вам так говорити, а то боюся за ваше здоров'я. Ще світ не кінчиться, ще маємо час обдумати і оборудувати всякі справи. Ходіть лучше на гумно, відхлипайтеся троха і відпочиньте, тоді й можемо поговорити спокійніше.

— Я спокійний! О, я дуже спокійний, — відповів усміхаючися пан комісар. — Але в мене буриться кров, коли бачу, як самотнє ядро галицької цивілізації отак безрадно і без ініціативи здається на ласку долі, на добру волю тої мужицької черняви, що рада би втопити його в ложці води. Я не можу мовчати, мене серце болить.

— Ну, годі ж бо, годі, — вчитькував його пан Субота і таки підвів його з місця та потяг із собою на гумно. Він добре знав, що обурення пана комісара в значній мірі нещире, що він грає комедію і б'є на ефект, не маючи ніякої підстави так дуже розбиватися за поправу долі дідичів, а коли на хвилю вид знесилля і вичерпання у комісара збудив його людське співчуття, то се ще не значило, щоб пан

Субота справді повірив у всі його перспективи. Він занадто добре знав сього пташка.

Пан комісар Годієра не був властиво ніяким комісаром. Колись за панщини він був мандатором, потім перейшов у службу до політичної власті, але не міг добитися до якоїсь поважнішої урядової посади, займав становище зразу діетарія, потім канцеліста при старостві, з вовчим апетитом вітрячи всякі можливі сліди, як би добитися ліпшого хліба. Перелом у аграрних і політичних відносинах Галичини давав таким людям багате жниво. В р. 1848 пан Годієра був урядовим агентом-провокатором, який дурих шляхту і заохочував її до повстання, а рівночасно нашіптував селянам проти шляхти і готовив до кровавої контрреволюції в разі шляхетського бунту. Тепер він, не покидаючи свого півофіціального становища при старостві, зробився нараз опікуном і протектором поміщиків у їх боротьбі за знесення сервітутів і надіявся в замішаннях, які правдоподібно виплинуть із того спору, спекти й свою печеню. В його інтересі було перти до щораз більшого заострення відносин між селянами і дідичами. Чи одна, чи друга сторона переступить межі легальності, йому все одно всміхається користь. Він заохочував селян до процесів з панами за неправно повідбирані в часі панщини рустикальні ґрунти і рівночасно видавав себе за чоловіка, притьмом занятого обороною панських інтересів у великім сервітутівім спорі.

З такою метою він отес вже два роки об'їздив увесь округ, село від села, двір за двором, і скрізь засівав зерно взаїмного недовір'я, що й без того сходило буйно на ґрунті, управленім панщиною. Він вияснював хлопам їх кривди і пер їх до довгих та безплідних процесів, вияснював панам небезпеку, яка і їм грозить від селян, і силкувався

зорганізувати з них тиху спілку для оборони їх власних інтересів. Сю оборону він розумів, очевидно, так, щоб пани силою спеціальних фондів підпирали свої інтереси, купуючи собі прихильників у нижчих і вищих бюрократичних сферах.

Особливо загарливо він обробляв пана Суботу, бачачи в нім чоловіка розумного і поміркованого в своїх відносинах до селян і надіючися, що коли сей виступить крутіше, то за ним підуть інші пани, і справа швидше дійде до якогось рішення. Він раз у раз «отвирав йому очі» на безвихідність положення панів серед хлопської маси, на небезпеку проволоки та задавнення хлопських претензій, на можливість корисного для панів полагодження сеї многоважної справи, що має першорядне значіння в цілм розвою краєвих відносин. Він усе товк своє, мулив і мулив, як тиха вода, з одного боку, полошив свого слухача страшними вістями про урядові заходи коло щедрого наділення селян панським добром, а з другого боку, манив його блискучими перспективами швидкої і дешевої побіди.

— Ну, ні — скрикнув пан Годієра, вернувшись другого дня зі своєї екскурсії по селі. — Того не можна витримати, що тут діється! Се нечувані речі. До якої скількості дерева вони мають право? Загляньте в інвентарі. Прошу заглянути! Три, чотири фіри, так чи ні? А вони понабирали по двадцять, по тридцять! Цілі гори дров навалили коло кожної хати. І ясний пан терплять се! Ні, зовсім не розумію і дивитися не можу. Адже се виразне: мане текель фарес написане на стінах вашого дому, а ви не вмієте прочитати. І терпите всі надужиття. Жаль мені Вас, ясний пане! І шкода моїх рад. *Wem nicht zu raten, dem ist nicht zu helfen!** Бувайте здорові!

* Кому нічого порадити, тому нічим і допомогти! (нім.)

Пан Субота всміхнувся якось холодно і поклав Годієрі обі руки на плечі.

— Горячо купаний пан комісар, горячо купаний! Сядьте відхлипайтеся. Наші інвентарі не знають такого виміру дерева, як вам здається, а кажуть «на міру потреби». Селяни не вивозять ані одної гілки, не огляненої моїми людьми.

— Чужими очима дивитися — то чужими руками робити! — зовсім сердито гаркнув пан Годієра.

— Я й сам переконався, щовони вірно сповняють мої інструкції, і ви не маєте підстави докоряти мені чужими очима. Цікавий я, як би ви поступили на моїм місці.

— О, я би швидко зробив з усім тим взірцевий порядок. Я б завів таку машину, щоби фест скрипіла і діло робила. Я вже всьому придивився і все обміркував. Представте собі...

— Слухайте, пане Годієра, — мовив йому пан Субота болючим, жалісним тоном, — у мене тепер на голові стільки клопоту і власної родинної гризоти, що не маю сили представити собі що-будь інше. І мушу виїхати на якийсь час, може, на пару неділь. Приймете на той час заряд маєтку? Я не раз уже лишав його на економа, ну, але сим разом зроблю виїмок для вас. Тільки глядіть мені, не наробіть скрипу в своїй машині! Не гарячіться, аби не довести до якої біди. З нашим мужиком треба обережно і тактовно, і я боюся, що вам не стане терпцю й такту. А проте таки зроблю те, чого вам, як бачу, дуже хочеться.

Годієра аж засяв від сих слів, аж випростувався, немов виріс о три п'яді. Він усміхнувся широко і запитав:

— Вельможний пан жартують?

— Ні, не жартую, а правду кажу. Ви так навертіли мені в голові своїми докорами, що я не бачу іншого виходу поз-

бутися вас, як отаку пробу. Робіть як знаєте і що знаєте, а там побачимо. Мені голова тріскає від іншої гризоти, а ви причепилися до мене, як п'явка. Ну, пробуйте, як вам удасться.

Годієра зачав ще щось говорити, що виглядало знов-таки на опозицію, та пан Субота заткав собі вуха і крикнув знетерпливений:

— Ані слова більше! Не хочу слухати нічого. Буде вже того балакання. Що сказалося, на тім я стою.

І, не прощаючися з Годієрою, вийшов до свого покою і замкнув за собою двері.

IX

Пан Субота ходить по своїм замкненім покою, як медвідь по клітці. Він почуває тісноту, а боїться вільного простору. Його голова тріскає, а думки мутяться. Нарешті сідає біля свого бюрка, на якому лежить розпростертий, дрібнесенькою, перловою каліграфією писаний і декуди з виразними слідами сліз лист його дочки-графині.

Діставши той лист перед кількома днями, він успів прочитати його вже з десять разів, а ще й досі він дивився на нього, як на тяжкого ворога, як на їдовиту гадюку, покриту перловою лускою. Він чув за кожним позирком на лист, як та гадюка запускає свої зуби в його серце; його руки хололи при його дотику, а перлові букви скакали перед очима. А проте якась фатальна сила ще раз і ще раз тягла його наново читати той лист, труїти себе і доводити до одуру його змістом. А проте лист був написаний просто, щиро, без сліду фальшивої риторики, без тіні прудерії, як і слід замужній, високоморальній і освіченій дочці писати до батька.

«Дорогий мій батечку!

Досі, за цілих п'ять літ мого замужнього життя моя переписка з тобою обмежалася на звичайних чемних фразах і обміні звісток про буденні домашні події. Те, що було властиво змістом мого п'ятилітнього, можу сміло сказати, мого пекельного (се слово підкреслюю) життя, лишилося для тебе зовсім чужим і невідомим, або, оскільки можу догадуватися з листів мами, в найзагальніших, неозначених контурах, без деталей, яких ніхто не знає, крім мене — і мого мужа.

Я в тебе вдалася. Я горда і не легко зігнуся. Я таїла свою муку в серці і хіба пару разів за весь той страшний [час], вона вибризувала кривавими слізьми перед моєю мамочкою. Але всієї моєї недоли, всього того, що я пережила й перетерпіла, вона також не знає, і дай боже, щоб не дізналася ніколи, бо її чиста, ангельська душа, певно, розірвала би пута її слабого тіла.

Тобі першому признаюся, перед тобою сповідаюся, як перед конфесіоналом власного сумління.

Ти добре знаєш усю історію мого першого пізнання і моїх передшлюбних зносин з графом. Ти сам уважав графа по першій, випадковій познайомленні з ним (потім я дізналася, що він, зваблений розголомом моєї нещасної краси, сам шукав нагоди познайомитися з тобою) за ідеал мужчини, за чоловіка, покликаного вже самою природою до якихось великих діл. Геркулічна постать, мужеська краса і вихованням здобута грація та легкість рухів, значна освіта і скінчена досконалість товариських форм у високім стилі — все те подобалося тобі і чарувало мою дівочу уяву, ще доки я й на очі не бачила його.

Він написав лист до тебе, де зложив поклін мені, хоч і незнайомій йому. Він приїхав, і я почула зразу якийсь холодний жах перед його силою, його красою і його могут-

ньою волею. Він говорив, як самовладний князь, снував широкі плани, був високогуманний у розумінні людських відносин і вилітав душею далеко поза тісні межі наших галицьких пересудів. З тремтінням усеї моєї істоти я слухала його розмову, а хоча щодо товариських звичок і я не чула себе нижчою від нього, але все-таки говорити з ним сам на сам, поводитися з ним, як з рівним собі, я була б ні за що не насмілилась. Заімпонував мені незвичайно, як ніхто ще з людей, знайомих мені від молодих літ.

І раптом, несподівано скоїлося наше весілля. Немов снігова лавина впала на мою голову в шаленім розгоні. Я весь той час жила в ненастаннім одурі, ошоломлена, не здібна ні думати, ні відчувати ясно. Я крутилася, немов золота мушка, в шаленім вихровім вирі, не бачила і не розуміла нічогісінько з того, що діялося довкола мене, і отямилася уперве аж на шлюбнім коверці під дотиком графської руки.

Друге пробудження, страшне і жорстоке понад усяку силу людського вислову, в якому я побачила себе відразу скиненою в безповоротну безодню, — се було моє пробудження на шлюбній постелі.

Се прийшло так нагло, в такій нечувано дикій, варварській формі...

Моя рука й досі дрожить і не хоче писати далі, але чаша моїх терпінь занадто повна, моє сумління занадто глибоко розворушене, щоб я могла мовчати...

[Хто не переживав з ним таких інтимних моментів, які довелося переживати мені від сеї першої шлюбної ночі, той не потрапить зрозуміти трагізму мого положення.

Коли тої першої ночі ми уперве лишилися самі, ми ще якийсь час розмовляли зовсім прилично, перебирали свої шлюбні вражіння, обмінювалися характеристиками

шлюбних гостей, сценами з обіду, з балу і вечері. Він був більш оповідачем, я більше слухачкою, яка задовольнялася тим, що потверджувала його влучні вислови, приймала їх солодким усміхом або короткими словами признання.

Потім він присунувся до мене ближче, обняв мене за стан, перший раз — їй-богу, таточку, перший раз! — поцілував мене в уста і почав говорити якісь пестощі, почав шептати щось мені до вуха, просити, щоб я роздягалася, що пора спати. Я не отягалася, не прочуваючи нічого злого, і перемінила свій шлюбний стрій на легкий спальний костюм.

Побачивши мене в тім костюмі, сам уже в самій сорочці і штанах раптом кинувся на мене, як дикий звір, і вхопив мене в свої обійми. В одній хвили на мені не стало мого костюма, а на нім сорочки і штанів — і що явилось передо мною? Ні, ні, мушу! Ти мій батько, ти маєш право, маєш обов'язок послухати все до слова.

У нього, як висловлювалися старі поляки, *rudendum equinum* нечуваних розмірів. Про щось подібне я й сном не снила і слухом не чувала. Хвилинку він стояв передо мною, немов готуючися до нового скоку. Його ніздрі роздувалися, як у расового коня, груди дихали важко і уривано, очі горіли диким огнем пристрасті, руки тремтіли і корчилися під дотиком мого теплого тіла. В тій хвили він ухопив мене, як перце, на руки і, смокчучи завзято мої уста, ніс, очі і лиця, поклав мене горілиць на подушках. І тут почалося щось нечуване, страшне, болюче, чого більшої половини я не чула, попавши майже від першої хвили в стан повного зомління. Я зомліла в тій хвили, коли в своїй матиці почула страшенний тиск, немовби шкіра тріскала і кістки розсувалися, і рівночасно його очі впивалися в мене з виразом звірячої кровожадності, і його зуби скре-

готали і вишкірялися, мов у вовка, і його руки стискали мої ребра, мов здоровенні гадюки.

Я не тямлю, що було далі. Він мучився зо мною ще довго, може, годину або, може, й дві, та я лежала зомліла, як труп, і не відчувала нічого, безпам'ятна, розбита. Він не то цілував, не то гриз мене, торгав за коси, душив мої груди, щипав моє тіло, що рано було повне синців, навіть дряпав нігтями, мов ошалілий, — не знаю, чи щоб розбудити мене, чи догоджаючи своїй дикій жадобі.

Другого дня я прокинулася в своїм нічному костюмі, який не знати хто й коли надяг на мене. Я лежала в тяжкій гарячці, вся опухла і щільно обвита мокрими рушниками та простиралами. В спальні не було нікого, крім старого лікаря. Мій муж виїхав з кількома товаришами на лови в сусідство; казали, що верне не швидше як за тиждень, з надією, що застане мене здоровою і веселенькою.

— Що се сталося ясновельможній пані графіні? — запитав лікар, — жид із поблизького повітового містечка, — запитав таким противним, пискливим і злобно-опікунським тоном, що я за весь час порання над моїми ранами й болями не випустила до нього ані одного тону, ані одного слова. При допомозі служниць він обертав мене на різні боки, зав'язував і розв'язував бандажі, пензлю...]

А мій муж гуляв поза домом. Час від часу прислав післанців, щоб довідатися, чи я вже здорова, прислав мені коротенькі листки з поклонами і поздоровленнями, але про поворот ані слова. Нарешті, коли по трьох тижнях лежання і гарячування я встала, бліда і змарніла, як після найтяжчої недуги, приїхав і він. Веселий, рожевий, мов Аполлон уранці, він уже на подвір'ї дав себе чути розказами, які видавав службі, гавканнями псів, що позбігалися до нього і підскакували та, скомлячи з радості, лизали

йому руки. Він швидко вбіг до мого покою і ахнув, побачивши мене.

— Ах, вибачай, моє серце! Я й не знав, що ти тут! Але як же ти виглядаєш!

Я вжила всіх сил своєї душі, щоб усміхнутися до нього, і подала йому руку. Він узяв її в свою гарячу долоню і зараз випустив: моя рука була холодна і майже безкровна.

Кілька тижнів ми мали спокій; граф зрештою проводив той час переважно за домом, у гостях, на полюваннях або їхав до міста і гуляв там по-своєму. А моя душа мучилася невимовним смутком, і я силкувалася тільки не-настанною працею в кухні та при господарстві вбивати невеселі думки, що, мов докучливі мухи, роями обсідали мою голову. Що зо мною буде? Як мені жити з таким чоловіком? Чи відразу забиратися і вертати до родичів, чи йти в світ за очі і шукати собі власного хліба? Я не мала до кого сказати ані одного щирого слова, бо бачила й відчувала се від першої хвили, що весь двір, від малого до великого, жиє, мов під обухом, під непереможним впливом панової волі, що кожде моє слово, кождий жест вони передадуть йому. Я тремтіла сама перед собою, бо чула, що й мої думки, мов підстрілені птахи, падають додола під його переможним впливом.

Почалося для мене важке і нерадісне життя в родинному ярмі. Крім принагідних нападів мігрені та інших жіночих хороб, не могла я нічого видумати. Та видно, що й сам він зрозумів мої зусилля, а може, збридив собі мене, бо минулої осені, користаючи з незвичайного врожаю пшениці в наших сторонах і з добрих цін на неї, виїхав до Парижа. Там він гуляв кілька місяців і відтам привіз собі чесну компанію, трьох кокоток, для яких вибудував пишну віллу в нашій повітовій місті. Ся вілла, положена в гар-

нім саду, хоч раз у раз щільно замкнена, здобула собі вже голосну славу в цілім повіті як місце, де майже щоночі під проводом мого графа відбуваються оргії з його вибраних приятелів і тих французьких дам, оргії, яких мерзоти не беруся описувати, хоч мій граф кожного дня забавляє мене їх гумористичними описами. Се остатня фаза нашої супружчої любові, бо поза сим куди вже далі?

А поза тим одна моя просьба до вас, дорогий таточку! Приїдьте до мене! Ви ж, певно, вже обробилися в полі, а коли й ні, то ваш від'їзд на кілька тижнів, може, лиш на кілька днів, буде для мене великою потіхою і піддержить мене в моїм бездоннім горі. Я ж за сі літа так рідко бачила вас, а тепер мені здається, що на ваш приїзд моя єдина, остатня надія, що ваша присутність верне мені давню силу волі, давню енергію і охоту до життя. Приїдьте, таточку, якнайшвидше! В моїй хорій душі клубляться шалені помисли, плани і бажання, я ходжу мов у тумані і не можу ні на що рішитися. Ваш приїзд буде для мене правдивим сходом сонця. Ваша дочка Женя».

Пан Субота справді виїхав не гаючись. В тих часах у Галичині ще не було залізниць, хіба з Кракова до Відня. Доводилось їхати чвіркою, значну часть дороги подільськими шляхами, які найменший осінній дощик перемінював на бездонні і невилазні баюри, де бричка цілими годинами сунулася по колодки в густім болоті, а коні, бродячи в ньому по коліна, що десять хвиль ставали та відсапували. Цілих десять день довелося пану Суботі їхати отак із Грушатич до графського села, ночувати в огидних жидівських коршмах, мокнути й мерзнути по дорозі. Він проклинав свою їзду, але серце, вражене до глибини листом його дочки, з болючою нетерплячкою рвалося до неї і не давало йому думати про невігоди сеї подорожі.

Розуміється, що він насамперед заїхав до повітового міста, в якому мали відбуватися оргії його зятя й його компанії. В готелі, в якому він зупинився, знайшовся зараз службовий жидок кельнер, що згодився за невеликий тринкельд оповісти йому всі секрети «французької вілли». Він постановив собі особисто зложити візиту своєму зятеві в такій інтимній обстанові, і для того він просив увесь готельний персонал і його завідателя таїти кілька днів його приїзду, а сам замовив собі слюсаря, щоб зробив йому ключ до брами, яка вела до французької вілли. В часі найближчої оргії він опівночі тихенько підїхав до вілли, отворив браму і подався пішки на подвір'я. Тут його обскочили графські гайдуки, узброєні в револьвери, та він зараз зацитькав їх не лише своїм револьвером, але своєю повагою, як батько графині, і здобув собі вхід до вілли.

В якому стані застав там чесне товариство, сього він ніколи не оповідав нікому. Зрештою, пробув там дуже коротко: явився в отворених дверях, як дух Банка, зложив короткими словами свою велику пошану ясновельможному пану графу і всій його так чесній компанії і, замкнувши за собою двері, лишив їх усіх їх дальшій забаві, а сам як стій опівночі рушив до села, де жила його дочка.

Та оскільки візита в французькій віллі дала повну сатисфакцію його зацікавленню і переконала його, що дочка в своїм листі говорила повну правду, остільки його прибуття до графського палацу і сама поява дочки значно розчарували його. Палац був значно занедбаний і обшарпаний, — видно, що дуже слабо дбали про його удержання. Натомість дочка замість трагічного настрою вибігла назустріч батькові весела, щебетлива, як пташка, в повнім розцвіті своєї краси, немовби на її душі не було ніякої трагедії.

Женя привітала батька весело, впровадила до своїх покоїв, розпорядилась у кухні та в пивниці, заглянула й до стайні, де вже стояла батькова четверня, а потім мов на крилах влетіла до покою, де сидів батько і переглядав малюнки.

— Спасибі вам, таточку, що приїхали! — заговорила вона своїм чистим голосом, мов у срібний дзвінок задзвонила. — Та я не чекала вашого приїзду і тим часом погодилася з мужем.

— Ти з ним? — протяжно і недовірливо запитав пан Субота.

— Так. З ким же іншим мені й годитися?

— Але ж він так страшно знущався над тобою!

— Що було, те минуло, — щебетала пані Женя, мов непам'ятлива пташка. — Він тепер поправився.

— Ха, ха, ха! — у весь голос зареготався пан Субота.

— Поправився! Бачив я вчора на власні очі, як він поправився! Нівроку йому!

— Що, — скрикнула пані Женя ще веселіше, — ви були, може, в французькій віллі?

— Авжеж був. І підробленим ключем браму відчинив, і від гайдуків револьвером боронився, та проте застав їх усіх серед найкращої забави. Тьфу на їх голови! Досить було одної хвилини, щоб оглянути їх усіх у найінтимніших позах, і відвернутися, і плюнути з обридження. Та я не плюнув, а привітав пана графа, я віддалився, не ждучи навіть їх відповіді.

Женя розреготалася своєю чергою.

— Що ж, се нічого не вадить, що бачили на власні очі. Я не бачила ніколи, але наслухалася від нього доволі. Та все се швидко зміниться. Зрештою я вдячна тим дамам і посилаю їм навіть живність із свого дому. Мені се нічо-

го не коштує, а вони, таточку, увільнили мене від найтяжчої панщини, яку я переносила в своїм житті.

Батько слухав сих слів, щораз більше чудуючися. Він похитав головою і озвався:

— Не розумію тебе, Женю! Раз ти гірко нарікаєш на свою долю, на своє пониження, на його знущання над твоєю честю і твоїм тілом, раптом годишся на все, що він робить, і мало не похваляєш тих огидливих його оргій у французькій віллі.

— Нічого того, таточку, я не похваляю, нічого, пританеного мені ним, я не забула. Але в моїм важкім становищі мусить настати якась зміна, і для того я на якийсь час заключаю перемир'я зі своїми ворогами.

— І для того відкидаєш набік усі чесні традиції, які ти винесла з батьківського дому, і стаєш по стороні сього смердючого болота? — з гірким докором мовив батько.

— Перетерпівши стільки, як я перетерпіла, страшиш і охоту до самого життя, не то до всяких традицій. Тепер мені пристрасно, до фізичного болю, [хочеться] вирватися з того болота, в яке мене, між іншим, ввіпхнула і ваша воля, таточку мій любий! Я вам не докоряю за се і ніколи не докоряла; ви ж бажали мені добра, не лиха. Але частина, маленька частина одвічальності за те, що сталося, спадає й на вас. Ви занедбали мене в ті хвили, коли я найбільше потребувала потіхи й піддержки в моїм гіркім стані, то хоч тепер не мішайте мені моїх планів. Я вас попросила до себе і прошу й тепер, побудьте у нас кілька неділь, поки ми обробимося і виберемося в дорогу, нашу першу, справді шлюбну подорож.

— Го, го, го, аж так тонко співаєш! — скрикнув до решти зафресований пан Субота. — Шлюбна подорож! Куди ж ви їдете і хто з вас їде?

— Всі їдемо, я і він. І, певне, забере з собою своїх дему-азельок. Чому би мав не брати? А мені до них байдуже.

Я буду з ними ввічлива по дорозі про людське око, хоч ненавиджу їх і бриджуся ними всіми силами душі. Але сим разом ходить мені о комедію, що має відігратися на трагічній тлі. Не догадуйтеся нічого, таточку, і не розпитуйте мене ні про що. Все те ще в початках, не в'яжеться одно з одним, ще не більше ніж дикі концепти, що блискають у моїй бідній голові, як блискавки в чорній хмарі, але я надіюся, що таки по тій бурі засяє денне світло і я таки вийду на кращу дорогу. А там уже побачимо! Побачимо! Побачимо!

І вона, як сорока, на одній нозі поскакала до кухні, приспівуючи своє останнє «побачимо», а батько сидів на софі, битий важкими думами, і буркотів сердито:

— Говори ж ти з жінками! Зрозумій їх логіку, не говорю вже психіку! Чи вона божевільна, чи справді лише легкодух, чи, може, задумує щось дуже мудре, но жіноцьке мудре, таке, як Гордіїв вузол, що йому ні початку, ні кінця не знайдеш? І я скажу після тої її промови: «Побачимо, побачимо, побачимо!» Бо більше ніщо й сказати.

Х

Поки там пан Субота сидів серед широких подільських ланів і нудився — граф за той час рідко коли був дома, а про Суботову візиту у французькій віллі навіть не згадував, немов і ніде нічого не бувало. Поки в графськім палаці йшли пиняві приготування до заграничної подорожі, в Грушатичах кипіло і клекотіло, як у кітлі. Пан Годієра почав підводити свою машину. Зразу йшло все дуже добре. Він засів до писання і писав невтомно «реляції», себто попросту доноси на всіх і вся, що крутилося довкола нього. Насамперед написав

донос про свою хазяйку паню Суботову, у якої відкрив любов до селян, потурання їх забаганкам і часті сходи її з селянами в домі її зятя та довгі розмови при замкнених дверях та заслонених вікнах. Потім написав донос на всю двірську службу, починаючи від економа і кінчаючи псаром і конюхом, що крадуть панське добро, не пильнують діла, волочаться за сільськими дівками і у всьому потурають селянам та за хабарі дозволяють їм розкрадати панське добро. Розуміється, що, ходячи день у день по селі і угризаючися з селянами за всяку дрібницю, кожного дня приносив нові матеріали для своїх реляцій. Обмалював і Дум'яка, і вїйта, і всіх присяжних; допікали йому особливо сільські баби своїми кпинами та вигадками, і він совісно подавав про все те реляції і висилав до циркулу. Там урядники аж боки зривали зо сміху, читаючи ті його реляції, подиктовані злобою і проняті тим юмором тісних умів, що вважають себе неначе центром людськості і не відчувають своєї смішності.

Та від реляцій він швидко перейшов до виконання своїх намірів і тут наткнувся на таку впертість, апатію та нехіть людей, що не раз аж пінився зо злості. Він велів побережникам не пускати нікого в ліс, та бачачи, що вони й вусом не ведуть у той бік, почав сам бігати в ліс і виганяти селян, що чи то збирали сухарину, ламали сухе гілля, викопували пні, чи то й так рубали здорове дерево. Поки натрафляв на старих, незасібних баб або піших селян, що на плечах носили в'язанки дров, поти його крикам і лайкам удавалося витурювати їх із лісу; але такі, що їхали з возами і рубали дерево, визначене їм побережниками чи то за гроші, чи за роботу, не слухали його, кпили собі з нього або й відгрожувалися.

— Лиш би бучка взяти та хом'янути біду раз по пиці, аби не кричала! — буркоче чоловік, рубаячи дерево, поки пан комісар, розсерджений, скаче довкола нього, та верещить, та лає на чім світ стоїть. Так само було і в полі, з якого він велів щодня зганяти всю селянську худобу і кожного дня пополудні знов бачив, що вона любісінько пасеться на тих самих панських стернях. Його злість була невичерпна, його очі бачили, що всі кепкують собі з нього і ніхто й не думає слухати його, а він у всім вітрив або інтригу пані Суботової, або економа, або Дум'яка та його жінки, і сердився, і кляв, і лаявся все в тій надії, що прислужується пану Суботі і його господарським інтересам.

Нарешті пані Суботовій стало того забагато, і вона вимовила йому місце в своїм дворі, думаючи, що він уступиться зовсім і поїде собі геть. Та не на такого наскочила! Годієра наробив вереску на весь двір, покликався на дану ясным паном повновласть і грозив урядовою екзекуцією свого права. Тоді вже економ своєю власною властю велів запакувати всі його манатки на його двоколісну, запрягти його шкап'я і разом з тим добром відвезти його в село. Знов крики і протести Годієри, нові реляції до циркулярного старости «на власні руки» пана старости і з власних рук старости білетик: «Якого дідька ви причепилися до Грушатич і грушатицького двора? Зараз вертайте до міста і зложіть мені усну реляцію!»

Пан Годієра, одержавши сей білетик, аж сам не знав, як висловити свою втіху. Пан крайсгауптман сам особисто пише йому, жадає від нього усної реляції про грушатицькі відносини! Тепер він догодить усім своїм ворогам! Тепер він покаже їм свою силу!

І, не гаючись, він поїхав, пробувши всього два дні у грушатицького орендаря, бо з селян ніхто не хотів пусти-

ти його навіть на подвір'я, не то що до хати. Він їхав, як на празник, підспівуючи і не кваплячись, і знов водив лисячими очима по селянських полях, і панських ланах, і лісах, плював і сердився, де що робилося не по його вподобі, і снував нові плани, як би позаводити тут нові порядки.

Його візита у циркулярного старости випала, на жаль, дуже не по його думці. Староста не допустив його до слова, а вичитав йому ostrу нагану за його влізливість і його дволичність, з якою він підбунтовує панів против селян, а селян против панів. «Я міг би зараз веліти арештувати вас і передержати в арешті до слідства, але не роблю сього тому, що ви робили се з великої злості і глупоти, але не зі злої волі. Тепер бережіться. Я не входжу в те, чи і яку маєте повновласть від пана Суботи, — може, се лише панський жарт на те, аби вас спекатися; але то вам кажу: не докучайте мені своїми дурацькими реляціями і ведіться так, аби я більше нічого не чув про вас!» На тім він і махнув йому рукою на знак, що може йти собі геть.

Годієра ще отягався, видобував якісь папери із свого бездонного шкіряного портфеля, та староста крикнув на возного:

— Вивести того пана!

По таких соромнім прогнанні пан Годієра під впливом своєї лютості подумав собі: «Або — або! *Flectere si nequeo superos, Acherona movebo!*»* Не хоче мене пан, я обернуся до хлопів. Побачимо, як він се стравить.

І він велів везти себе до Грушатич, до коршми, де й заквартирувався на пару день, хоч і як жид не рад був сим разом своєму гостеві. Жид догадувався, що пан комісар не добром дише против двора, і боявся нажити через нього й на свою голову клопоту, але, подумавши докладніше,

* Коли не можу вблагати виніх (богів), поруу Ахеронт! (*лат.*)

станув на тім, що в разі якоїсь немилої дворові акції можна буде відразу позбутися комісара, досить одного слова. Другого дня, схопившись дуже вчасно зі сну, Годієра пішов у село, щоб застати господарів іще дома. Одного за одним він пробував настроїти против двора. Були такі, що, слухаючи його доказів, чухалися в потилицю і говорили: «Що ж, як люди, так і я. Може би, то й добре було на громаду, якби там сталося, як ви радите, але я сам тому не голова. Скликайте громаду!» Але деяким Годієрові думки зовсім не подобалися, вони бачили в них наклонювання до безправства і грабежу і або наділяли Годієру кпинами, або проганяли й грозили жандармами. Найцікавіша була розмова з Дум'яком.

— І чого ви, пане, причепилися до нашого села, як лист до мокрого? Що вам за охота пхати свої пальці між наші двері?

— Мене сам пан Субота просив. Мені повновласть дав. Погляньте, ось вона!

— Вже я дивився на неї, але знаю й її історію. Пан заппив собі з вас, аби позбутися вашої настирливості, а вам здається, що він справді потребує вашої поради й помочі. А я кажу все своє, що краще би вам забиратися до міста і покинути нас, щоб, буває, часом...

— Що, що? — перебив його Годієра таким різким окриком, як піяння когута. — Ви страшите мене? Го, го, ваших погроз я не боюся, від усякого нападу потрафлю оборонитися, а урядова одвічальність — се також моє діло: я й перед властями зумію оправдатися.

— Про вашу вмілість у тім напрямі я переконаний, але все-таки рад би знати, до чого ви хочете довести нас?

— До вашого добра, — живо заговорив Годієра. — Всі давні ліси й толоки, описані ще в йосифінській метриці,

мусять бути вам звернені. Всі пізніші пустки, загарбані панами й заінвентовані Гауером на панську власність, будуть вам віддані. Чого ж вам більше треба? Панського ви не жадаєте, але того, що вам правно належиться, маєте право домагатися правною або й неправною дорогою. Се вам моя думка. Хто швидше візьметься до сього діла, той легше зможе дійти до своєї мети, бо потім готово бути запізно, коли рушаться інші села. А вони, певно, рушаться, бо по цілім краю селяни аж пищать на свої кривди від панів.

— Наші люди не пищать, — мовив Дум'як.

— Не слухайте того. Всі, особливо бідніші, дуже б раді, але не мають відваги починати. Ви могли б додати їм такої відваги.

— Відки ж я до того приходжу? — здивувався Дум'як.

— Вам справа ясна, то ви й заохочуйте до неї людей. А я хіба мушу вірити вам на слово, а сам того не знаю докладно.

— Ну, добре, — мовив Годієра, — то скличмо громаду, поговоримо про се з громадою,

— Із тим до мене не удавайтеся, бо відки я до того приходжу? Я не вїт і не жадна старшина в громаді, хто піде за моїм голосом! Ідіть до вїта!

На сьому розмова й скінчилася. Годієра пішов до вїта і доти благував йому про свою комісарську повагу, поки вїт не обіцяв йому вислати присяжного по хатах, щоб кликали господарів на суботу вечір у коршму, «без примусу, а хто цікавий послухати пана комісара».

Таких цікавих не так на комісара, як на саму коршму, знайшлося немало. В суботу вечір народ щільно заповнив усю коршму, і всі сїни, і прилежний ванькир, із якого двері вели до головного коршемного поміщення; прийшов і вїт і вся громадська старшина, прийшов і Дум'як. На ко-

місара прийшлося досить довго ждати. Він попередньої ночі бачив погані сни, весь день йому було зовсім ніяково на душі, голови не брався ніякий концепт тої промови, яку він мусив сказати до народу, та й сам той народ видався йому тепер якоюсь темною, важкою силою, а зовсім не соломою, здатною до швидкого підпалу. Та він нарешті таки наважився і ввійшов якось поквапно, мов додаючи собі відваги, до коршми. Люди розступилися якось ліниво перед ним, даючи йому дорогу до стола. Він «на потуху», як жартував дехто з селян, випив чарку горілки і, виступивши на ослін та опершись о стіну, почав балакати.

Бесідник він був неособливий і невправний. Підносячи голос, замість дійсного пафосу робився пискливим і комічним, часто зупинявся, шукаючи слів, — одним словом, не робив на селян ніякого вражіння.

— Аби ви знали, хто я такий, — так розпочав він свою промову, — то мушу сказати вам дещо про свій рід і походження. Знаєте недалеко від Галичини край Чехію і його головні ріки Влтаву та Лабу і його міста Прагу та Болеслав? Отам жив мій рід, славні ритіржі на Болеславі. Вони були учасниками чеської слави, боролися в усіх битвах, до яких виступало чеське військо, а в кровавій битві на Білій горі сміло пролили свою кров за чеську справу. По тій битві ті члени нашого роду, що ще лишилися живі, мусили тікати з рідного краю.

— А коли тото було? — запитав хтось із натовпу селян.

— О, то було давно, ще 1622 року, буде тому 250 літ.

— Ще лиш буде, а досі лише 234, — підхопив Дум'як, що встиг у однім моменті обчислити дійсну різницю.

Почувся голосний регіт зібраного люду, і Годієра поглянув на Дум'яка таким оком, як на свого смертельно-

го ворога. Дум'як завважив се добре, але сидів спокійно при столі та слухав дальшої промови.

Годієра почав далі довго і нудно оповідати про пригоди та переходи чеських емігрантів і дотяг нарешті до того, що його ближчі предки розбрелись по світі, деякі, покинувши свою чеську віру, вернули назад до Чехії, інші пішли в службу ворогів і винародовилися.

— Гарна родина, нема що сказати! — буркнув під ву-
сом Дум'як, і знов із грудей селян, стовплених в ожиданні чогось цікавого, вибух голосний регіт.

— Ну, чого смієтеся? — розсердився пан Годієра. — Тут не сміятися, тут плакати треба над тими, котрих тяжкий утиск позбавив усього найсвятішого кожному чоловікові. А ваша доля краща? Ви менше витерпіли від польської самовлади?

— Але ми нікуди не тікали і своєї мови ані віри не за-
тратили! — гордо крикнув Дум'як. — Як же ви рівняєте себе з нами?

Комісар не знав, що відповісти на се, а сміхи і кпини селян дратували його щораз дужче. І він почав далі досить уже нескладно плести про свого батька, що був цісарським урядником і за надужиття своєї власті був прогнаний з уряду, бідував довгі літа страшенно, поки через протекцію якогось можливого пана йому не призначено урядового становища в свіжо набутій Галичині.

Люди нетерпеливо слухали сеї бесіди, а дехто почав переривати її окриками:

— Що нас то обходить? Пощо все те говорите? Ми вже знаємо тих славних чеських урядників. Говоріть до річі, що маєте нам сказати. Нам ніколи слухати ваших байок.

Комісар знов розсердився, особливо роздув його злість вислов про байки.

— Що там за байки! Хто може тут говорити про байки? Я вам говорю про те, чим моє серце наболіло, а ви то вважаєте за байки!

— Овва! Наболіло! А по вас і не пізнати того! — весело закинув Дум'як, і знов загальний регіт наповнив усю коршму. — Ану, скажіть нам тепер про себе, най знаємо, що ви за птиця!

Комісар ще дужче змішався, немов і не надіявся такого питання. Він знов глянув на Дум'яка тим оком, що на пса, і, перескакуючи на комічно-плаксивий тон, почав жалуватися на свою долю.

— Що ж я вам скажу про себе? Било мене нещастя весь вік. Мене вигнали зі школи...

— Га, га, га! — реготалися люди. — А за що?

— Дурний був, не хотів учитися, — проплакав Годієра.

— Га, га, га! Дурний був, дурний і остався, — гукнув Дум'як, і новий регіт заповнив коршму.

— Потім я вступив до уряду і почав дослугуватися...

— Вислугуватися, не дослугуватися, — поправив його Дум'як. І додав, устаючи з місця: — Знаємо, знаємо, як вислугувалися різним урядникам, починаючи від пана старости, а кінчачи остатнім возним та гайдуком. Як ви в процесах фальшували свідоцтва, крали ферлядунки, аби покривджена сторона не стала на термін, як ви для урядників достарчали кухарок і мамок, які паскудства ви робили з жидами і ссали кров із селян, що приходили до вас за порадою і підмогою. Знаємо се все, і не потребуєте нам про се оповідати нічого, бо хіба набрешете, а правди не скажете.

Комісар скрутився, мов ужалений гадюкою, і крикнув:

— Силою свого уряду арештую вас, Костю Дум'яку!

Буду з вами мати справу в суді.

— Овва, арештуєш! А на якій підставі?

— Бо ви ображаєте мене. Я маю право арештувати вас і зараз відставити до суду. Я урядовий комісар.

— Брешеш! — ревнув із усеї груді Дум'як. — Який ти комісар? Старостинська драпічка, що стратила вже ласку у старости. Я не боюся твоїх дурацьких погроз, а на суд я позиваю тебе. Я тобі докажу, як ти бунтуєш панів проти хлопів, а хлопів проти панів. Я тобі викажу перед судом і перед усім світом, що ти не комісар, а хіба світова курва!

— Га! — скрикнув Годієра своїм пискливим криком, немов хтось вбив йому шило в задницю, і, зірвавшись зі свого місця, прискочив до Дум'яка і плюнув йому в лице.

Всі ахнули, та Дум'як, що сів був під час своєї промови, не рухаючися з місця відхаркнув і плюнув також йому в самі очі.

— Так? — запищав комісар, обтираючися хусткою. — То ти, хаме, смієш плювати на мене? Так от же тобі за се!

І він, ще раз підскачавши, вдарив Дум'яка в лице.

Та тут сталося щось дивне, хоч зовсім натуральне. Дум'як, зблід моментально, як труп, піднявся з сидження, замахнув своєю велетенською долонею і, придержавши лівою рукою Годієру, що вже пустився був тікати, мов довбнею вдарив його в голову. Годієра ані разу не пікнув. Його руки й ноги затрепалися судорожно, з горла видобулося кілька разів важке хлипання, немов утопаючого, що ловить повітря, і він покотився на землю. Згас, як задута свічка.

Вся коршма ахнула. Те, що сталося на їх очах, було таке нагле, незвичайне, а при тім таке натуральне, як якась елементарна поява, вроді громового удару. Ніхто не ворухнувся в першій хвилі. Сам Дум'як остовпілими очи-

ма дивився на остатні корчові рухи своєї жертви, а потім, успокоївшись, плюнув і знов сів за столом на своїм місці.

Перший отямився вїйт. Приступив до комісара, по-смотрив йому руку, прислухався до груді, похитав головою і сказав:

— Небіжчик.

Ніхто з селян не сказав звичайного в таких разях

«Царство йому небесне». Всі з жахом дивилися на теплого ще трупа. А вїйт, обертаючися до Дум'яка, промовив:

— Ну, Костю, а що з тобою буде?

— Маю в бозі надію, що нічого не буде. Моя душа чиста. Ви бачили і чули все, беру вас за свідків. А завтра відвеземо трупа до міста; я ставлюся до суду. Добраніч вам усім.

І з тими словами він узяв свою шапку і вийшов із коршми.

XI

Наблизилося велике, рокове свято Різдво. Зима приїхала на білих коні і покрила поля білою наміткою. В лісах закрипіли конарі під ваготою снігу, ріки задубіли під її острим подихом, медведі ссали лапи в своїх гаврах і дрімали зимовим сном, а люди гріли своє тіло овечими, лисячими або вовчими шубами.

Село виглядало як громада круглих снігових могил, між якими вилися вузьенькі рівчачки — се стежки, прокопані від хати до хати, і один ширший довгий ярочок — се дорога, прокопана в сажневім снігу здовж села аж до ріки. Під тою важкою білою покрівлею сумирно спало село, мов під пуховою периною, тільки замість дійсного сну там ішла ненастанна, тиха домашня робота: стукали ціпи по токах, молотячи збіжжя, дзвонили молоти в

громадській кузні, фуркотали веретена по хатах і лилися пісні, туркотіли голоси казок та загадок по запічках. Хіба що сама природа, щоб не надто вже глухо дрімати, будила свою музику, сердитий «стоковий» вітер, що, вибігаючи з далеких рівнин Сибіру, різав, мов ножем, своїм грізним подихом, свистав, вив і гудів своїми крильми, ламав дерева в лісі і, здіймаючи безмежні снігові хмари на полях, котив їх, як обложні машини, на села. Та все те не лякало людей. Вони затирали жилясті руки та, здивавши один одного, знай примовляли:

— Гій, мороз, мороз! Боже його примнож!

— А ще й вітрець — божа сила! — додавав звичайно другий.

В сам день святого вечора вітер утих, небо вияснилося, а хоч мороз потис іще дужче, та проте люди бадьорилися і дивилися якомсь привітніше на світ, як звичайно. Хоч то день робучий, та проте сьогодні ждала їх не зовсім звичайна робота. Майже половина села, мужчин і жінок, вибиралася до міста, де на сей день була визначена судова розправа против Костя Дум'яка. Від самого ранку перед хатами стояли сани, устелені соломою та навантажені в'язанками сіна, а в хатах горів огонь, а над стріхами здіймалися довгі та високі стовпи блакитного диму. Ледве ще сонце обізрілося гаразд, почали на подвір'ях фиркати коні, запряжені до саней, ждучи дороги, а в хатах хазяїни їли наборзі гарячий борщ з бобом або фасолею, брали за пазуху по півбохонця хліба, по жмільці солі та по дві головці часнику і, попрощавшись з ріднею, сідали на сани. Декого не хотіла жінка пустити самого, то й мостилася за ним назаді; більша часть спрягалася для сеї їзди з двох або й трьох хат; їхали й такі, що не мали свого тягла, а присідалися на чужих санях, так що на кождих

було четверо душ. Двадцятаро саней одні за другими вирушили гуськом у дорогу, мов шнур журавлів потягся по білім, снігами завіянім полі, на яким учора до пізньої ночі прокопувано дорогу аж до Нестанич, біля яких ішов уже цісарський гостинець.

А Кость Дум'як стрітив сей ранок у слідчім арешті, в якому пробув отсе вже два місяці від свого арештування. Він був блідий і стомлений довгим примусовим супокоем та браком руху, та проте не падав духом. З ним поводитися в суді досить чемно, дали йому казню з тих порядніших, у які не саджено злодіїв та грабівників, йому позволено мати свою постіль і кожної неділі бачитися з матір'ю й жінкою, які ніколи не занедбували користати з сеї ласки. Отак минули йому сі два місяці, і він, хоч сумний та пригноблений своїм положенням, усе-таки не нарікав на нього і спокійно ждав розправи.

Розправа була над сподівання коротка. Прокуратор виголосив свій акт оскарження по-німецьки, спокійно і безсторонньо, виясняючи всі моменти сього незвичайного діла. Судді-німці вели, одначе, розправу по-руськи, випитали зразу самого Дум'яка, потім пана Суботу в справі його повновласті, даної Годієрі, потім економа і кількох двораків у справі поводження Годієри в дворі, а нарешті селян з війтом і присяжними на чолі в справі остатньої фатальної пригоди в коршмі. О четвертій годині розправа скінчилася короткою, більше формальною, ніж річевою промовою прокуратора, і трибунал пішов «на уступ», а по чверті години голова трибуналу виніс і оголосив присуд, яким признано Костя Дум'яка винуватим у вбійстві «приватного урядника Антона Годієри», але, з огляду на провокацію покійника і на ціле його несумлінне поводження з селянами і дідичами, далі з огляду, що сам Дум'як відразу

признався до своєї вини, як також з огляду на його двомісячний слідчий арешт, йому даровано решту кари і кошти процесу. Присуд був, як на ті жорстокі часи реакції, коли про суди присяжних не було ще й думки в Галичині, а трибунали судили тяжчих провинників дуже часто по вказівках політичної власті, дуже лагідний і гуманний, і не диво, що селяни, що на судовім подвір'ї терпеливо на морозі чекали кінця розправи, при появі свobodного Дум'яка вибухли мимовільними окриками:

— Жива правда в бога! Най живе наш Кость Дум'як! Най живе цісарський трибунал, що не боїться судити по справедливості!

І великою валкою, з Дум'яком посередині, вони посунули з судового подвір'я, місячи ногами посірілий від їх чобіт сніг. Та ось на самій брамі їх перестрів пан Субота, що ждав тут зі своєю каритою, запряженою в чотири огнисті коні. Він поздоровив громаду свідків, а потім, обертаючися до Дум'яка, обняв його і поцілувався з ним і голосом, душенням сльозами, промовив:

— Ну, Костю! Досі я вважав тебе анархістом і бунтівником, але тепер бачу, що помилявся. Ти чесний чоловік і варт бути моїм зятем. Ходи сідай зо мною в мою кариту, і бо й так, бачу, твої сани не виїхали по тебе! А вас, панове свідки, прошу завтра всіх до себе в гостину. Попробуємо відновити стару приязнь на новій основі.

Селяни дружно закричали: — Віват наш пан Субота! Віват! Най живе! — хоч переважно слабо розуміли, що се має бути та стара дружба на новій основі. По-своєму зрозумів її Дум'як як мимовільний вислов радісного зворушення свого тестя і, горячо стискаючи його руку в своїй долоні, пішов з ним до карити, яка зараз же рушила з місця.

І знов довгим журавлиним ключем потяглися селянські сани з міста. І знов не було в них ані сміхів, ані співів — раз, що се святий вечір, а друге, що й нагода була поважна. Темніло небо, а потім звільна прояснювалося зорями, коли вони вернули до свого села. Тут, перед громадською лісою, на них ждала велика юрба народу, що виринула сюди, чекаючи їх повороту, а при їх наближенні вибухли всі дружним окриком:

— Христос раждається! Славіте!

Пан хотів везти Костя до себе на вечерю, але сей випросився: йому любіше буде провести сей святий вечір у власній хаті, з жінкою, і матір'ю, й дітьми. І пан-тесть зуважив просьбі зятя-мужика.

А по селі, по якій годині тиші, коли йшла рокова, церемоніальна вечеря з примівками і обрядами по старому звичаю, з дідухом і кутею, почалися веселі колядкові співи про те, як бог родився і всі святі раду радили, яке б йому ім'я дати, а пречиста не згодилася ані на Петра, ані на Павла, тільки на «самого Суса Христа», або про те, як бог з ангелами міряв небо й землю. Вони лунали аж до півночі під зоряним, тихим небом.

ХІІ

Вже й північ минула, а пана Суботи сон не брався. Привітавшись з жінкою і заспокоївши її щодо долі молодшої дочки Галі та її дітей (вона мала троє, два хлопчики і одну дівчинку), він в часі скромної вечері під боком жінки якось ступнево сумнів, нарешті стратив апетит і, поклавши жінку в її ліжко та заслонивши його фіранками, сам пішов до свого покою і тут знов почув у душі якусь дивну тривогу, що гнала сон від його очей. Не роздягаючися, він пустився знов ходити туди й сюди по покою, мов кінь у кираті. Його думки, як сполошені птахи, літали і, бачи-

лось, раз по разу билися о якісь чорні хмари. Тут Кость Дум'як уявляється йому ворогом, та його лице міняється напруго і з-за здорових вусів Дум'якових до нього всміхається противне, цапине лице Годієри. Нова хмара виринає праворуч — се громада, нібито збунтована проти нього темними духами, і тут же зліворуч проблискує непевне, але якесь радісне світло, мов запевнення, що з громадою таки буде можливе краще життя, коли темні духи розвіються парою. Та чимраз частіше з-поза тих понурих уяв виринали в його душі щось інше, мов безмежна панорама якогось чужого, далекого, сонцем залитого і пахощами надиханого краю. А по тім краю, мов богиня по раю, ходить якась жіноча постать, осяяна рожевим блиском, заслонена золотим, ледве прозірчастим серпанком, ходить тихо і звільна поводить руками, простягає їх до нього, до свого батька, кличе його щосили, але йому ледве чути, ледве бринять відгуки її слів:

— Таточку! Я гину! Мене кусає ненаситна і кровожадна гадюка, захована в фалдах мого пурпурового плаща. Таточку, злети зі свого ложа, лети до мене, рятуй мене! А коли його душу шарпає розпука і він рад би злетіти соколом до неї, то чує, що його немов приковано до землі, немов тоненьким та міцним ланцюгом присилено до точеного та політурованого сідала. Він б'є себе в лице руками, мов ув'язнений сокіл трепле крилами і кричить усім своїм нутром, усею глибиною наболілої душі:

— Доню моя! Золота моя! Озовися мені! Скажи, напиши словечко, куди ти літаєш, на яким місці тужиш і плачеш, від чого гинеш? О, я знаю, від чого! Але ж ти перед виїздом потішала себе, що все ще буде гаразд, що ти поєдналася з ним. Де ж ти тепер, голубко моя? Чому від твого виїзду ти не подала мені ані чуточки про себе, не написа-

ла ані слівця, не переказала хоч би шумним вітром, не передала хоч малою пташиною? І чом такі страшні почуття мучать мене? Що ти давно вже згубила і пропала, що твій кат посміявся над тобою і пхнув тебе в синє море, в якому ти надіялася знайти собі лік та освіження? Чи, може, він замкнув тебе у відлюднім монастирі, замурував у за-пустілім замку, запродав якійсь нечистій силі? Чи, може, ще гірше, на вино, на карти та на своїх кокоток пропустив усе своє й твоє добро і покинув тебе десь у багатолюдному непривітному місті або де в селі серед жорстоких та за-ланних людей? Голубко моя срібнопера! Озовися до мене хоч крізь сон, нехай знаю, де тебе шукати! Нічого не пожа-люю, ані грошей, ані всього маєтку, ані свого здоров'я, щоб тільки ти до мене вернула. О, я дурень, що пустив тебе з ним у дорогу! О, я старий, безтямний, безмізкий дурень! Нехай би граф сам собі їхав зі своїми метресами, нехай би й голову собі зламав або зійшов на жебрака, — але я, пощо я пустив із ним свою дитину? Видно, бог мене хотів покарати і відняв мені розум, заглушив моє батьківське серце і воно дало мені розстатися з нею, мов на одну дни-ну задля якоїсь любої візити у сусідстві. А тепер ось тобі, старий дурню! Тепер жалуй, і плач, і хоч по стінах дерися, ніщо вже не допоможе.

На пана Суботу від самого початку острої зими часто находили такі випадки смутку й меланхолії, але ще ні-коли вони не були такі сильні і болючі, як сьогодні, сеї зо-ряної, а так зловіщо тихої і глухої ночі. Він похилив чоло на стіл і важко розплакався, а виплакавшись і обтерши хусткою мокрі очі, немов рішившись на щось страшне і неминуче, підійшов до вікна, відчинив його, неважаючи на тріскучий мороз, і вихилився з нього горішньою частю тіла надвір.

На нього вдарило морозом, але він не чув його дотику на своїм горючій лиці. Він вухом ловив бездонну тишу, поринав у ній, як нурок у морській безодні, та не мав надії ані дна дістати, ані назад вернутися. Отак немов одубів на довгі мінuti.

Але слухай! Що се? Чи тиша різдвянської ночі прокидається зі сну? Чи то в ній починає чутно битися її таємне серце?

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Зразу неясно, мов крізь сон, доноситься до слуху пана Суботи. «Що се таке?» — повторяє він безтямними (устами).

«Се в тебе самого так серце б'ється», — шепче йому якась неміла думка. Та він прислухається ліпше, — ні, неправда! Його серце б'ється якось ліниво, звільна, мов обезсилене болем, а те, там, у бездонній глибині різдвянської тиші, стукає цупко, швидко, тричвірковим тактом:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук! Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Що се може бути? Стукіт робиться чимраз виразніший, але темпо його все рівне й однакове, як стукіт доброго годинника. Все ближче! Все ближче! Пан Субота знов вихиляється з вікна. Його зір панує згори над широким простором дороги, що веде з міста до Грушатич. Дорога лежить мов довга, проста борозна на білому полі, але вона спить глибоким сном, на ній не видно ані мушечки живої. Стукіт виходить не з сеї дороги, а немов із глибокого нутра землі де почало битися якесь шалене серце. Але пан Субота не може відірвати очей від снігової борозни за селом, стоїть біля вікна, заперши в собі дух, і дивиться, і слухає, дивиться надслухуючи. Тук, тук, тук...

Але що се? На білій дорозі виринуло раптом немов кроваве око. Одно-одніське, кроваво-червоне. Виринуло

і стоїть собі, ані не ворухнеться. Немов лежить на голім гладкім снігу і жевріє. І від нього, так, виразно від нього, йде дужче, щораз дужче стукання:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

У пана Суботи щось починає запирати дух у груді, корчити пальці на руках... Він, сам не знаючи, що робить, ховає руки в кишенях штанів, але ані на крок не відступається від розчиненого вікна, ані на мент не зводить свого зору з того кровавого ока, що жевріє там, на снігу, облитім зоряним світлом.

Око не ворухиться з місця, але росте, швидко росте, двоїться. Тепер уже виразніше видно: се не одно око, але якась темна тінь щохвиля заслоняє одно око, а друге жевріє раз у раз. І тук, тук, тук. — Що се за стукання? Перед кровавим оком видно не одну темну тінь, а дві. А за тими двома тінями виринає нараз більша, ширша, якась безформна і чорна тінь.

Пан з жахом відвертає очі й лице від сього привида. Пізнав, що се таке! Се смерть його їде до нього своєю бричкою і своїми демонськими кіньми з кровавими очима. Була хвиля, і в ньому душа стала ледовою, і ні за що в світі він не обернувся б і не глянув би на той демонський привид. Але той чар тривав лише пару хвиль. Збираючи докупи всі сили своєї душі, пан ще раз поглянув у вікно. Що за диво! Дорога лежала пустісінька, на ній не було ані демонічних коней, ані їх кровавих очей, ані великої чорної маси за ними. Було тихо, пусто і мертво. І стуку не чути, нічого.

Але пан іще не може відвернути очей [від] вікна. Дивиться, вдивляється в найдальші кінці дороги, де вона, безслідно зливається з тьмавим небом, — не видно нічо-

го. Та нараз щось немов торкнуло його: поглянь ближче! І він глянув, і з його груді вирвався ледве чутний окрик безмежного жаху:

— А!

Йому закрутилася голова, духу в груді раптом не стало, волосся притьмом пішло вгору.

Се була хвиля омертвіння.

Потім насилу розтулює очі і дивиться.

По замерзлій дорозі, що від грушатицького моста сірою ниткою, скісно завішеною в повітрі, на білім сніговім тлі сунеться щось велике, чорне. Бричка з якимось тягарем. Коні чорні, як кати, ступають повагом по м'якім снігу і без найменшого стуку. Плинуть радше, ніж ступають. А з-понад їх голов у зоряний простір вистирчає голова візника, голова пана Годієри з широким ротом, хижацьким, заостреним носом і з острою, козячою бородою. Він сидить недвижно на своїм сидженні, його хребет згорбився, одною рукою держить кінські віжки, а другою, опертою ліктем на коліні, нерухомою, держить батіг і мірно, щохвиля, в рівних відступах часу помахує ним над кінськими головами. Бричка також не туркоче, пливе, як човен, сніговим морем до двора, просто звільна під гору, все ближче, ближче... Пан не чує нічого, тільки впирає всю свою душу в світ зір. Він не чує нічого, лише бачить, як перед бричкою нечутно, без найменшого скрипу і брязкоту відчиняється важка, грубими штабами окована брама, як бричка сунеться подвір'ям, ближче, щораз ближче до двора і — раптом щезає під замком. Пан механічно, безтямно відступається від вікна, не зачиняючи його, обертається лицем до дверей, а вухами силкується ловити хоч би найменший шелест, не мовлячи вже про стук кроків.

Не чує нічого.

Нараз так само безголосно відчиняються двері його покою, входить висока чорна постать з чорним непрозорим серпанком на лиці — і кидається до нього.

— Ах! — скрикує пан, мов від передсмертного болю.

— Ах! — скрикує рівночасно чорна постать. І обоє разом падуть майже нечутно, мов зів'яле листя на м'який ковер, яким вистелений покій.

А з сіней заглядає до покою глупо всміхнена, з ципиною бородою морда візника, що приніс куферок чорної дами, одинокий її пакунок. Побачивши пана й чорну даму зомлілих, без руху, простягнених на коврї, він не злякався, здвигнув плечима, а побачивши відчинене вікно, обережно обійшов їх обоє, щільно замкнув і зариглював вікно, вернувся до дверей, пождав хвилю, чи не прийде хто, а бачачи, що ніхто не приходить, тихо, як дух, потону в пїтьмі, що стояла в сінях, вийшов на подвір'я, і за хвилю знов чулося ритмічне тук, тук, тук його екіпажа.

XIII

А другого дня велично зійшло сонце, радісно роз'яснилося небо, тріумфом задзвонили дзвони по церквах на знак і на честь великого свята. Лише в Суботовім дворі було тихо. Пана і графиню, яких служниця застала вранці в тїм самім місці, де вчора попадали — він знеможений наглим зворушенням, а вона виснажена довгою дорогою саньми на морозі, — попереносили слуги на ліжка і понакривали щільно, позатоплювали в печах і ходили на пальцях, щоб не збудити їх. Вони не чули різдвяних дзвонів, що з супротивного горба знай розливалися радісним рокотом, не бачили величного світила, що обливало все небо зразу царським пурпуром, потім литим сріблом, а нарешті щирим золотом. Вони спали аж до восьмої години. А коли графиня прокинулася і побачила нахилене

над собою, все ще тривожне і затурбоване лице батька, то поперед усього зареготалася, як срібний дзвіночок, потім голими руками обхопила батькову шию, пригнула його голову до себе і цілувала палко, пристрасно, а потім випурхнула з ліжка і скрикнула:

— Таточку, я свободна, свободна, свободна!

— Від чого свободна, дитино моя?

— Не від чого, питай, а від кого. Від нього, могого мужа і ката.

— Де ж він подівся?

— Лишився в Венеції.

— І пустив тебе додому?

— Пустив, таточку, бо мусив.

— Ти узискала розвід?

— Узискала? Нас розвело море, оте чудове, сапфірове венецьке море.

— Не розумію, що хочеш сказати сим, моя дитино.

— О, тут секрет, мій великий секрет! — мовила вона і сама жажнулася, скочила до дверей, глянула, чи не підслухує хто, а потім, обнявши знов батька за шию і притулившись до нього, шепнула йому до вуха:

— Я вбила його!

Пан Субота весь закаменів і мимовільним рухом руки відсунув її від себе.

— Ти... вбила... його? — простогнав він, ледве переводячи дух.

— Так, таточку! Але лише морально. Адже бачиш, що я свободна, що мене пустили, не арештували. Я чиста перед світом, а на сумлінні... на сумлінні, там, у темній, найтемнішій закутині, маленька плямка. Вона не болить, не мучить мене; вона лише частина відплати за те, що я витерпіла від нього.

— Говори ясніше, Женю, говори ясніше, а то я нічого-сінько не розумію! — все ще з виразом страшного затурбування говорив батько.

— Ох, се ціла історія, чисто як із італійської новели з часів ренесансу, фантастична, а проте й сьогодні можлива і дійсно правдива. Се можливе лише в Італії, тій дійсній країні чудес.

— Говори про себе, доню, а не про Італію, — шептав батько, палений цікавістю і нетерплячкою. Та вона верзла далі своє, як розпещена дитина.

— Не говорити про Італію! — скрикнула зі святим обуренням і сплеснула в долоні. — Як же я можу не говорити, коли Італія дала мені найкраще, найцінніше з усього, що я коли-будь дістала від кого, крім тебе, таточку, розуміється, крім тебе. Італія віддала мені свободу. Її чудова дочка, королева моря і перлина землі, Венеція, взяла мене за руку і, як малу, заблукану дитину, вивела на вільний світ!

— Говори ясніше, Женю, говори ясніше, бо мені в голові мутиться.

— Не бійтеся, таточку, я зараз скажу вам усе, як перед богом, по щирій правді. Ви бачили, в якій настрої ми виїхали з Відня. Я докладала всіх сил своєї душі, щоб видаватися веселою і щасливою, але тільки бог один бачив, як тяжко мені було на серці... Ми приїхали до Венеції в часі найкращого осіннього сезону, і мій муж кинувся з цілим запалом своєї натури в вир тих забав і розкошів, які дає Венеція, між іншим, і на веслярський спорт, у якому він швидко збирав заслужені тріумфи. Він познайомився з найкращим на всю Венецію гондольєром, і оба вони в пурпуровій, золоченій гондолі доказували правдивих чудес у своїх фантастичних моряцьких костюмах. Він швид-

ко зжився з гондольєром, та й сьому самому не треба було довго часу, щоб наскрізь пізнати польського графа і його уподобання. Він пізнав його французьких товаришок, з якими граф проводив увесь час, вільний від спорту, а на решті прийшов і до мене.

Не забуду до смерті сеї пам'ятної сцени.

Він ввійшов з глибоким поклоном, як жебрак, станув біля дверей і хвилину міряв мене своїми огністими очима. Потім перший промовив:

— «Signora*, позвольте сказати вам слово».

— «Кажі».

— «Ви терпите багато. Ви годні не такого щастя».

— «А тобі яке діло?» — відрубала я.

— «Я, Signora, бідний, un povero Veneziano**. У мене жінка й діти. Гарна жінка. Ах, як я люблю її! Гарні діти, і я готов віддати своє життя, щоб забезпечити їх життя. А мій заробок мізерний. Я не можу дивитися на їхубожество».

— «Що ж мені до того?» — сказала я.

— «Вам, Signora, нічого до того, лише мені. Що варто моє життя при моїй бідності? Але ви можете допомогти мені. Не мені, але моїй родині. Будьте великодушні!»

Я дала йому тисячу лірів. Його очі блиснули огнем, але грошей не брав.

— «Мало, Signora!»

Я додала ще тисячу.

— «Мало, Signora!»

Я додала ще три, останні, які я мала.

— «Спасибі, Signora, — мовив він коротко, ховаючи гроші. — Ніхто ніколи не знатиме, відки вони. Я венеціанець, і ви не раз іще згадаєте мене. Цілую ваше серце, Signora!»

* Синьйора, пані (*італ.*)

** Бідний вдівець (*італ.*)

І, поцілувавши краєчок моєї сукні, він пішов.

— І не говорив тобі нічого більше?

— Ані слова.

— Пощо ж ти дала йому стільки грошей?

— Зі співчуття для його рідні.

— Брешеш, суко! — не міг здержати себе батько, щоб не скрикнути брутально. — Ти добре знала, до чого воно йдеться.

— Знала чи не знала, кому яке діло до того? Я дала йому щедрю милостиню і не жадала за се нічого.

— Не сказала, але серцем бажала.

— Сердечні бажання бог судить, а ви не маєте права.

Згадайте моє положення!

Батько поблід, потім помалу взяв її руку, притулив до своїх уст і сказав лагідно: — Твоя правда. Що ж було далі?

— Далі нічого не було. Найближчого вечора була чужа регата на Лідо, гондоли робили тисячні закрути і перегони, публіка плескала і кричала, далі найкраща гондола, випереджаючи всі інші, погнала на повне море і щезла в густій мряці, що білою стіною стояла на ньому. І вже не вернула. Рано на другий день знайшли гондолу, перевернену догори дном, а графа ані гондольєра ані сліду.

— То був мій розвід. Так море дало мені свободу.

По полудню, весь час аж до вечора, йшло в панським дворі велике угощення цілої грушатицької громади. Графиня й Галя, обі в однаких костюмах, usługували мужикам. А вечором у присутності привезеного з міста нотарія уложено між паном і громадою план викупу сервітутів, за які селяни одержали значний шмат лісу і толоку. Се була одна з немногих у Галичині корисних добровільних угод у тій справі. Сусідні пани ніколи не могли дарувати її Суботі.

СТАРОШОТЛАНДСЬКІ БАЛАДИ

(передмова)

Отся збірка старошотландських балад узята з німецької публікації О. Л. Б. Вольфа (O. L. B. Wolff, Halle der Völker. Sammlung vorzüglicher Volkslieder der bekanntesten Nationen, grösstenteils zum ersten Male, metrisch in das Deutsche übertragen. Erster Band. Frankfurt am Main, 1837), у якій вони поміщені в першій групі п[ід] з[аго-
ловком] Grossbritannien, ст. 3—65 і 93—99. Учений німецький, збирач і дослідник народних пісень різних народів, помістив у тій першій групі загалом 45 пісень, не розрізняючи, чи вони англійського, чи шотландського, чи ірландського походження, а також не розрізняючи епічних від ліричних. Проте перші 19 пісень тої збірки, як видно з їх змісту, майже всі шотландські й досить різко вирізняються своїм характером та поетичною вартістю від дальших, у яких треба подекуди бачити вплиди англійського духу. З тої дальшої часті я взяв іще три без сумніву шотландські, що при своїм баладовім характері мають гумористично-сатиричний зміст.

Старошотландські балади, подані тут у перекладі на нашу мову, се, без сумніву, зразки народної творчості, хоч і не в такому роді, який ми привикли бачити у нас та в інших слов'янських народів; вони витвори не селянської, навіть не міщанської, а тільки рицарської верстви. Їх героями являються майже виключно королі та лорди й члени їх родин. Можна би сю народну поезію назвати вповні аристократичною в протиставленні до демократичної народної поезії слов'янських народів. Деяку подібність до тої аристократичної поезії старих шотів можна бачити хіба в великоруських билинах, яких героями являються переважно князі та їх «богатири», та

подібність неповна вже тим, що деякі з тих богатирів, а особливо найважливіший із них Ілля Муромець, походять із селянського роду, а інші являються багатими купцями або навіть «каліками перехожими» та розбійниками. Авторами старошотландських балад треба вважати мінстрелів, людей рицарського походження, що бували звичайними гостями при пирах та забавах королів і можних лордів, мандрували від двору до двору як співаки й музиканти і правдоподібно мали свою окрему організацію та проходили певну школу, поки не ставали майстрами в своїм ремеслі.

Неважаючи на те, що майже всі старошотландські балади говорять про королів або королівських дітей, вони, проте, майже всі не і с т о р и ч н і, се значить оповідають про події загальнолюдські, яких не можна напевно приложити до жадної особи, згаданої в історії Шотландії. Одиноким виїмком можна вважати хіба гумористично-сатиричну пісню про англійського героя сера Джона Соклінга, що відноситься до подій 1693 року.

«Коли в тім році, — читаємо про се в історії Англії, — шотландські союзники (Covenants) збунтувалися й наперли на границю Англії, старалися деякі члени англійського двора і багачі приподобатися англійському королеві й виряджали для війни полки своїм коштом. Між нимивизначився особливосер Джон Соклінг, щовирядив відділ кінного війська коштом 12 000 фунтів стерлінгів (коло півмільйона корон). Ся великодушна жертва зовсім не великодушного багача викликала в англійського короля жарт, що шоти вже з огляду на багаті одяги тих рицарів будуть битися хоробро, аби дістати їх у руки. І коли дійшло до бою, держався відділ Джона Соклінга зовсім ганебно» (O. L. B. Wolff, op. cit. 256—257).

Маємо підстави вважати сю гумористично-сатиричну баладу одним із пізніших витворів шотландських мінстрелів; майже всі інші, подані в отсій збірці, належать до давніших часів, XV—XVI віків, хоча деякі з них дожили в устах шотландського народу ще до XIX віку, а може, живуть і досі.

Що поперед усього вдаряє нас у отих старошотландських баладах, се їх повна об'єктивність та безособовість, а при тім майже гарячкова драматичність оповідання, далека від того спокою та тої широкої плавності, якою визначаються не тільки старинні грецькі епопеї, але також такі твори середньовікової епіки, як старофранцузька *Chanson de Roland*, та ще пізніші юнацькі пісні болгар і сербів, та наші пісні турецького циклу, зложені майже рівночасно з отсими старошотландськими баладами в XV-XVI вв. Особливо гідна подиву композиція тих балад, у яких оповідання не починається, звичайно, викладом про початки та обставини головної події, але зовсім незаметно впадає *in médias res**, а дуже часто лишає найважливішу подробицю, вияснення конфлікту та ключ події на сам кінець. Із того погляду майже кожда наведена тут балада являється твором незрівнянного майстерства, блискавкою, що нагло освітлює найглибші тайники людської душі, найстрашніші тайни людського життя.

Розуміється, що сей малий вибір не дає поняття про багатство шотландського скарбу народної чи радше національної поезії. Вона звернула на себе увагу вчених і просвічених любителів старовини ще в початках XVIII в. і зробилася першим у Європі товчком для збирання народних пісень та переказів, що протягом XIX в.

* В саму суть (лат.)

розширилося по всьому цивілізованому світі, дало початок окремої галузі історичної науки, що зветься німецьким терміном *Volkskunde*, а англійським *Folklore* (народознавство), яка своєю чергою мала великий та добродійний вплив на такі давніші науки, як історія й міфологія, і на такі новіші, як лінгвістика й соціологія. Всі ті науки разом причинилися безмірно до розбудження, піднесення та скріплення національної свідомості та людського почуття у всіх державних і недержавних народів, до зросту їх освіти, цивілізації та свободи.

Не зайвим буде тут подати бібліографічний реєстр найдавніших публікацій шотландського та англійського духового скарбу, зложений О. Л. Б. Вольфом (ор. cit. степ. 2).

Allan Ramsey, *The Tea Table Miscellany, being a choice collection of English and Scotch Songs*, Edinburgh, 1724; п'яте видання, London, 1756.

Percy, *Reliques of Ancient English Poetry*. London, 1775, нове видання, London and Francfort, 1791, 3 томи.

Herd, *Ancient and Modern Scottish Songs, Heroic Ballads etc.* Edinburgh, 1769; нове видання, там же, 1776, у двох томах.

(Ritson), *Scottish Songs*. London, 1794, популярне видання без підпису видавця, там же, 1821, у трьох томах.

Walter Scott, *Minstrelsy of the Scottish Border*. Edinburgh, 1802; п'яте видання, там же, 1821, у трьох томах.

Jamieson, *Popular Ballads and Songs*. Edinburgh, 1806, у двох томах.

Finlay, *Scottish Historical and Romantic Ballads*.
Edinburgh, 1808, 2 томи.

Gromek, *Remains of Nithsdale and Galloway Song*, London, 1810.

B. A. Smith, *The Scottish Minstrel*. Edinburgh, 6 томів in 4—0, без означення року.

W. Mot herwell, *Minstrelsy, Ancient and Modern*. Glasgow, 1827, 4 томи.

Chambers, *The Scottish Songs*. Edinburgh, 1829, 2 томи.

При кінці XIX в. шотландські та англійські балади дочекалися монументального видання Чайда в Америці в шістьох великих томах або в 12 півтомах, у яким зведено до купи весь величезний засіб пісень та їх варіантів із усіх попередніх видань та майже до кожного номера додано багатий бібліографічний покажчик паралель та аналогій із пісенного скарбу всіх європейських народів, не виключаючи й слов'янських, у тім числі й нашого, українського. Се багатоцінне видання, в яким із особливою старанністю визискано шведські, норвезькі та інші північно-германські збірки народних пісень, являється необхідною основою для кожного вченого, що хотів би зайнятися порівняним дослідом народних пісень баладового змісту.

Д-р Іван Франко

Криворівня, д[ня] 15—16 липня 1914.

Німецький переклад О. Л. Б. Вольфа, яким я покориствувався для свого перекладу, настільки вірний з англійським оригіналом, що перекладач декуди занедбує рим[у], аби докладніше передати текст оригіналу. Ось що пише він сам про ту свою роботу в передмові, написаній у Єні зимою 1836 р.: «Від кількох літ студії над народною поезією були для мене найлюбішою розрадою серед моїх фахових занять і не раз дуже прикрих життєвих обставин. Я старався присвоїти собі з них те,

що мені особливо подобалося, і так виріс помалу цілий ряд перекладів інтересних народних пісень найрізніших народів, із якого тепер я вибрав для отсеї публікації те, що мені видалося найважливішим. При тій виборі я поперед усього й головно звертав увагу на поетичну вартість та важність пісень, потім на національні особливості або історичне значення, а нарешті, на новість їх для Німеччини. При перекладанні я дбав надто передовсім про те, аби якнай докладніше попасти в людський тон та передати по змозі якнайвільніше зміст і форму» (Op. cit. ст. V). При своїм перекладі на українську мову я, розуміється, держався тих самих наукою признаних та випробуваних поглядів, хоча декуди, в другорядних подробицях, позволяв собі трохи свободніше поводитися з текстом для ліпшого передання людського тону або для виразнішого відтінення змісту даної поезії. Де в шотландських баладах трапляються рефрени, що, звичайно, не мають ніякого значення (се відноситься до чисел III...), там я пропускав їх, аби дарма не забирати місця. В значній часті пісень я змінив також титули, кладучи в титулі основну тему замість імен власних.

І. КОРОЛІВНА СЛУГОЮ

«Навчися слати постелю, Ганнусю,
Навчися в ній спати сама,
Бо я мушу плисти за море солене,
Там десть наречена моя.

Пов'язуй, пов'язуй ті жовтії коси,
Стрічками й стяжками вберись,
Аби я тебе бачив знов молодую,
Яка ти бувала колись».

«І як же я можу бувають молодую,
Як в мене дівоцтва нема?
Коли сім синочків тобі я родила,
А осьмого ношу сама?

Найстарший синок твій, мій лорде коханий,
В уборах пишається з злата й срібла,
А другий синок твій, мій лорде коханий,
Літає на білім коні, як стріла.

А третій синочок, мій лорде коханий,
Знай черпає пиво й вино;
Четвертий синочок, мій лорде коханий,
Тобі за підчашого служить давно.

А п'ятий синочок, мій лорде коханий,
Вже вміє читать і писать,
А шостий синочок, мій лорде коханий,
Вже міг би і інших навчати.

А сьомий синочок, мій пане коханий,
На колінах у мамки сидить.
І як же мені виглядять, мов дівчина,
Як мусила я сім синів породить?

Та хто ж тобі шлюбний спече коровай,
Хто шлюбнеє пиво зварить
І хто привітає твою наречену,
Як в дім твій вона загостить?»

«У кухні поставлю я кухарів сім,
Аби мій обід був достатній усім;
Найму пекарів, щоб пекли коровай,
А пиво варить пивоварів давай!
А ти тільки мусиш вітать молоду,
Коли у свій двір я її приведу».

І він поступився на свій корабель,
Тримачтний у море повів,
І він присягнув, що мине рік і день,
Допоки він верне домів.

А як проминув рік, і день, і ще день,
Ганнуся згадала про пору,
І вийшла наверх у кімнатку свою
Поглянуть по суші й по морю.

«Ходи-но, ходи-но, найстарший мій сину!
Пливе хтось з далеких сторін.
Се, певно, вертає твій батенько милий,
Привозить вам мачуху він».

«Здійми, моя мати, ті чорнії шати,
Вберися в свій сірий халат,
А я також скину свій одяг жалібний,
І батенька підем вітатъ».

Тоді взяла хліб в одну руку Ганнуся,
А в другу руку вино,
Пішла привітати молодую пару
У пристань, де стало судно.

«Вітайте, мій лорде, вітайте, мій пане,
Вітайте у домі своїм!
Вітайте й ви, славні панове та лорди,
Що йдете відвідатъ наш дім!

Вітайте, вітайте, прекраснії леді!
Спасибі за ваші труди!
Хай буде здоров кождий пан, кожда пані,
Що вас супроводять сюди!»

«Спасибі, дівчино, спасибі кохана,
Спасибі сердечне тобі!
Коли проживу я сім літ у тім домі,
Відплачуся безпечно тобі».

Вона їм служила, вона їм годила
Вином і тим хлібом пшеничним,
Сама ж вона пила лиш воду студену,
Щоб не заразиться настроєм празничним.

Вона їм служила, вона їм годила
І хлібом, і пивом черленим,

Сама ж вона пила лиш воду студену,
Аби й своє серце заховать студеним.

А як продзвонили весільнії дзвони,
Всіх сну обняла благодать,
Ганнуся синів у постелі поклала,
Сама ж стала з жалю ридать.

«Чи маю піти до соленого моря
З рибками до дна допливать?
Чи маю піти до зеленого лісу
І з пташками в хорі співать?»
Старий чоловік, що при дверях стояв,
Оттак до Ганнусі сказав:

«Не маєш іти до соленого моря
З рибками до дна допливать;
Не маєш іти до зеленого лісу
Із пташками в хорі співать.

Лиш арфу візьми ти до рук голосную
І йди перед двері, де спить молода,
Заграй там і пісню заспівай страшную,
Хай з очей їй закапа солена вода».

І арфу у руки взяла голосную,
Пішла до дверей тих, де спить молода,
Заграла і пісню співала страшную,
Від якої йде з ока солена вода.

І мовила гарна молодая пані,
Що в шлюбному ліжку лежала:

«Здається, що чула я голос Ганнусі,
Що пісню Ганнусі пізнала!
її упровадив колись лорд шотландський, —
Щоб його лиха доля спіткала!

А хто був отець твій, дівчино? — рекла. —
А хто була мати твоя?
Була в тебе, може, кохана сестриця?
Чи брата затимила пам'ять твоя?»

«Король Генріх, то був мій любий отець,
Королева Естера була моя мати,
Князь Генріх був любий мій брат, а сестру
Фанні Флауер привикли ми звати».

«Коли король Генріх та був твій отець,
Королева Естера була твоя мати,
А князь Генріх брат твій, то ось і мене
Ти сестрицею можеш назвати.

Ходи в моє ліжко, сестрице моя!
Не зробила я кривди тобі.
Лиш один поцілуй, як ми морем плили,
З моїх уст він ухопив собі».

«Геть, геть ти від мене, моя молодая!
Геть, геть! Ти моя — не моя!
Нехай вже не плаче Ганнуса на мене!
І золота твого не хочу вже я».

«Червоного золота п'ять кораблів
Зо мною з-за моря прийшло;

Два з них хай зо мною вертають додому,
Три в тебе лишаю за вчинене зло.

А сім кораблів, повних білого срібла,
Зо мною з-за моря прийшло;
З них два хай зо мною вертають додому,
А п'ять полишаю тобі й плоду твому,
Аби тобі щастя було».

Переклад писано дня 3 липня 1914.

Уривок отсеї балади надрукував уперве Герт у своїй публікації з р. 1769; повний текст із запису з усної традиції подав Вальтер Скотт (ор. cit. 5-те вид[ання], III, 36) п[ід] з[аголовком]: Lord Thomas and Fair Annie; ще повніший текст у збірці Мотервелля послужив основою Вольфового і отсего перекладу.

II. КОХАНОК ЧИ СИН?

Чайд Норіс, непоганий собі молодець,
З вітрами летить без огляду;
В коня його срібні підкови спереду,
А золотії ззаду.

Покликав до себе Івася малого
І каже: «Не бачиш ти того, що я,
Отам, у тім замку, жиє гарна пані,
То першая любка моя.

Отсе рукавичка, — сказав він, — візьми!
Вона сірим сріблом нашита.

Скажи їй, хай прийде в зелену діброву
З Чайдом Норісом поговорити.

А ось тут і перстень, — сказав він, — візьми!
Золотий він, окрім камінця;
Скажи їй, хай прийде в зелений сей гай
Без дозволу мужа-вдівця».

«Хоч як твою волю шаную, мій пане,
Своє життя більш мені миле.
Чи ж маю йти в замок до лорда Барнарда,
Аби його жінка лишила?»

«Чи ж я не стравую тебе, — сказав Норіс, —
Чи ж я за услуги тобі не плачу?
Чого ж ти вагаєшся? Мушиш, здається,
Зробить те, чого я хочу».

А як уві[й]шов в замок лорда Барнарда
І перстень успів показати,
Згодилася зараз Барнардова леді
Чуру молодого прийняти.

«Отсе рукавичка, — сказав він, — візьміть!
Вона сірим сріблом нашита.
Вас просить Чайд Норіс в зелену діброву
Із ним поговорити.

А ось тут і перстень, — сказав він, — візьміть!
Золотий весь, окрім камінця.
Вас просить Чайд Норіс в зелену діброву
Без дозволу мужа-вдівця».

Підслухав розмову тоту лорд Барнард, —
А був він лихий чоловік.
«А щоб моя леді другого кохала,
Не буде сего ні во вік».

І взяв він на себе льняную сорочку,
Різнобарвні жіночі шати,
І поїхав як стій у зелену діброву
З Чайдом Норісом порозмовляти.

Чайд Норіс сидить на високому пні,
Починає свистати й співати.
«Ой го-я, го-я! — співа він утішно. —
Ось їде, мабуть, моя мати!»

Чайд Норіс швиденько зіскочив із пня
Помогти своїй мамі зсідати з коня.
«Ой, леле! Чого ж бо сей вид не зляка!
Та де ж моя мама грубезна така!»

Лорд Барнард добув свій малесенький меч,
Що при собі держав на коні,
І миттю зрубав йому голову з плеч,
А тіло повісив на пні.

А як до свого він замку вернув,
Застав свою жінку в журбі.
Він голову їй на коліна жбурнув.
«Отсе, леді, опука тобі!»

Вона взяла голову тую криваву,
Стала очі й лице цілувать.

«Волю з головою отсею вмирати,
Як з тобою отут панувать.

Коли в мого батька я замку жила
І ще молодою була,
Гостив у нас лорд один з півдня, й йому я
Отсього синка привела».

«Ой горе тобі, Марджерето моя!
Чому ж ти мені не сказала,
Що мала ти сина без мене? То ти
Не була б у неслав'ї вмирала».

Писано дня 5 липня 1914.

*Отся дуже розповсюджена балада була уперве
опублікована в славній збірці Персі з р[оку] 1755;
Мотервелль у своїй збірці з р[оку] 1827
подав її в чотирьох де в чому відмінних редакціях,
з яких остатня, найстарша,
послужила основою сього перекладу.*

ІІІ. ЖОРСТОКА МАТИ

Вона оперла плечі о тернину,
Вродила дитину й ще дивину.

Свій пояс дівочий вона відв'язала,
Ручки та ніжки їм докупи зв'язала.

Добула з-за пазухи ніж-кладанець,
Обом їм життю тут зробила кінець.

І ямку вкопала широку й глибоку,
Обоє поклала там боком до боку.

І камінь тяженький на них навалила,
І панною в замок вітця поспішила.

Раз ходить вона по валу згаряча,
Аж там діток двоє граються в м'яча.

«О, гарні діточки, якби я вас мала,
Я б у самі шовки вас щодня вбирала.

Я б у самі шовки вас щодня вбирала,
Я би вас щоранку в молоці купала».

«О, мамо жорстока, та ми ж твої діти,
Під камінь поклала нас сонця жадіти.

Проклята! Високі небесні палати,
Та ти їх ніколи не меш оглядати.

Проклятая мати! А пекло глибоке,
До нього ведуть тебе всі твої кроки».

*Писано дня 6 липня 1914. Оригінал отсеї балади записав
Мотервелль від одного свого приятеля,
Новішу її переробку надрукував давніше Вальтер
Скотт у своїй збірці, II, 254.*

ІV. УБИТИЙ РИЦАР І ЙОГО ВІРНА ЛЮБКА

Три круки сидять на гіллі на узбоччі
Всі три вони чорні, чорніші від ночі.

І став з них один у другого питать:
«А де нам сьогодні снідання дістать!»

«Ой, там на роздолі в зеленому полі
В житі лежить рицар, нажився доволі.

А вірнії пси при колінах лежать,
Убитого пана вони сторожать.

А соколи жваво довкола літають,
До нього ніяких хижак не пускають.

А онде надходить молода серна,
Від рицаря того вона вагітна.

Кривавую голову ось підіймає,
Червонії рани слізми обливає.

Бере його тіло на плечі собі,
Несе до глибокої ями в журбі.

Удосвіта рано його поховала,
А нім зайшло сонце, й сама там сконала.

Дай боже, щоб кождий хоробрий знайшов
Таких псів, соколів і такую любов!»

*Писано д[ня] 5 липня 1914. Отсю баладу
опублікував уперве Ріесорт у своїй збірці з р[оку] 1792,
передруковуючи її зі старого співанника.*

V. УБИТИЙ РИЦАР І НЕВІРНА ЛЮБКА

Два круки на гілці сидять на узбоччі,
Обоє чорніші від чорної ночі.
Один до другого ось як промовля:
«Де будем обідати ми сього дня?
Чи там над тим морем бурливим, соленим,
Чи тут під тим гаєм шумливим, зеленим?» —

«Над морем сидів я на білім піску,
Корабель гарний бачив неподалеку;
Роззявив я дзьоб і крильми затріпав,
Серед крику й проклять корабель той пропав.
Там трупи лежать два, три, штири, п'ять, —
Туди на обід можу щодня літать».

«А я кращий вид покажу тобі нині:
Там рицар убитий в глибокій долині.
Його кров ще свіжу на траві ми вздріли,
Меч напівдобутий, в сайдаці всі стріли,
І ніхто не зна, що там його смерть постигла,
Тільки пес його й сокіл, і вірная мила.

Із псом він на лови пішов навпрошки,
На птиць пустив сокола він із руки,
А мила із іншим у світ утекла, —
От нам і обід, де його кров текла.
Обід нам безпечний, ніхто не загляне, —
В зеленому гаю обід і сніданє.

Ти грудьми його там наїдайся досхочу,
Я клюватиму сам його синії очі;

Жовті кучері можеш ти брати —
Гніздо своє ними встилати;
Я ж з його бороди золотистий пушок
Занесу на постелю для своїх діток.

Лежить він там голий на голій дернині,
Коли буйний вітер шумить по долині;
У головах камінь, при ногах тернина, —
Так спить і не чує, як плаче дівчина;
На костях ще птиця сидить пажерна,
І брешуть лисиці, і скаче серна».

*Писано дня 6 липня 1914. Отсю баладу взято зі збірки
Мотервелля, ст. 7; подібна, менше викінчена балада
міститься в збірці Вальтера Скотта, II, 214; нею покори-
стувався Пушкін для свого переспіву п[ід] з[аголовкам]
«Шотландская песнь», який я переклав на нашу мову
у р. 1875. Пор[івняй] мою збірку віршів
«Із літ моєї молодості», Львів, 1914, ст. [66].*

VI. ШОТЛАНДСЬКА ВІДВАГА Й АНГЛІЙСЬКА ЗРУЧНІСТЬ

Джоні Скотт поїхав уранці на лови,
Поїхав у ліс без пуття;
А власна дочка ерла Персі від нього
В утробі та носить дитя.

Говорять про се в панській кухні всі слуги,
Говорять у стайні їздці,
Говорять у башті високій родина
Й сусіднії шляхтичі всі.

«А як вагітна, — мовить батько її, —
Не дай боже того діждать, —
То вкину її у глибоку тюрму,
І мусить всю правду сказать».

«А як зайшла в тяж, — мовить мати її, —
Не дай боже злої години! —
То вкину її у найглибшу тюрму,
Нехай там із голоду згине».

А Джоні гукнув на свого слугу,
Що Джермені мав на ім'я:
«Їдь в Англію гарну, нехай із тобою
Приїде кохана моя!

Ось тут тобі гарна сорочка шовкова,
Сама вишивала рубець, —
Хай їде з тобою у гай сей зелений,
Де жде її вірний її молодець!»

Поїхав слуга аж до брам ерла Персі
І в браму хотів уступить.
«А ти хто? — запитав його гордо воротар. —
Не можу тебе я впустить».

І почав слуга їздить сюди та туди
Довкола замкових стін.
Аж у одному низькому вікні
Побачив прекрасну леді він.

«Ось тут сорочка шовкова, — сказав, —
Що ви вишивали рубець.
Поїдем зо мною у гай той зелений,
Де жде вірний ваш молодець».

«Високії стіни замкові, мій хлопче,
І мури довкола міцні;
І ноги мої у кайданах важких, —
То як же ж і їхать мені?

І чорне залізо на моїх колінах,
Холодне воно, як мій жаль;
На грудях у мене не коване злото,
А тільки незламная сталь.

Якби лиш пера, та паперу й чорнила,
Та світла в оцій буцегарні,
То я б написала писаннячко довге
До Джона в Шотландії гарній».

Вона написала довгеньке писання,
Сама й притиснула печать,

Післала слугу до зеленого гаю
Коханому лист передать.

А як прочитав Джоні перший рядок,
Засміявся в утісі шаленій;
Та поки дочитав те письмо до кінця,
Облили його сльози солені.

«Я мушу до Англії їхати зараз,
Нехай мені буде, що буде,
І мушу спасать свою любу невісту,
Що недавно лежала у мене на груді».

Сказала до Джоні матуся стара, —
Була вона не без ума:
«Як в Англію їдеш, прощайся зо мною,
Бо тобі вороття вже нема».

І мовив до Джоні старенький отець,
І мовив те слово на лад:
«Як в Англію їдеш, прощайся й зо мною,
Бо вже ти не вернеш назад».

Та вуйко до Джоні сказав не таке,
Але таке вирік як слід:
«П'ятсот моїх стрільців поїде з тобою,
Як твій князівський супровід».

І як усі в сідлах сиділи вони,
То вид був прегарний на диво;
А кучері в Джоні на плечі звисали,
Як золото ясне, красиво.

А як усі рушили жваво в дорогу,
Йшли коні так пишно та строго,
І не було в Джоні в цілій тій дружині
Жонатого ані одного.

Джоні Скотт був між ними найперший муж,
Поїжджав передом він у скоці,
Його вуйко при ньому був другий муж,
Їхав обік з мечем він при боці.

У першому місті, яке проїжджав,
Велів у всі дзвони дзвонити,
А як усе місто проїхав, велів
Ще дві служби божі наймити.

У другому місті, яке проїздив.
Велів у всі труби заграти;
Почув король Генріх про се та послав
Гонців про похід розпитати.

А як причвалали до брам ерла Персі,
Стали замок кругом об'їздити,
Бачить Джоні кохану свою у вікні,
Що з плачем почала говорити:

«Позапирані брами на ретязі й замки,
Грубі ґрати на кождім вікні;
І заковані ноги мої у кайдани, —
Як же ж вийти на волю мені?

На колінах у мене важки олов'яні,
А студені вони, як мій жаль!

А на грудях у мене не коване злото,
А твердая, блискучая сталь».

А як стали вони добиваться до брам
І просили впустити по добру,
Ніхто перший не йшов, лиш ерл Персі йшов сам
Піднять ретязь важкий угору

«Чи ти, може, король із Аусберрі,
Чи іспанський король, може, сам!
Або, може, веселий шотландський лорд,
Що Мак Начтан зоветься ім'ям?»

«Ані я вам король із Аусберрі,
Ні іспанський король буду сам,
А веселий шотландський я лорд,
Джоні Скотт я зовуся ім'ям».

А як Джоні перед королем уже став,
На коліно прикляк і мовчав.
«Коли ти Джоні Скотт на ім'я, — рік король, —
А не вірить не маю я права, —
То найкращая леді при моїм дворі
Чи від тебе дитину дістала?»

«Коли має дитя, — відрік Джоні Красун, —
А се так, хай і згину, —
То наслідить воно все батьківське майно,
А її я візьму за дружину».

«Як від тебе дитя, — мовив батько її, —
А не вірить не маю я права, —

То тобі буде завтра о восьмій годині
Шибениця ласкава».

«Коли так, — відізвався Джонів вуйко нараз
На вітцеву погрозу таку, —
Поки мого сестрінка повісить велиш,
Ми поборемось тут до знаку».

«Чи знайдеться борець тут при вашім дворі,
Що до бою б став з нами втрійні?
Бо замість повиснуть, — сказав гарний Джоні, —
Волю від меча полягти, як в війні».

«Хай і так, хай і так, — обізвався король, —
До вподоби се слово мені.
Тут преславний борець при мойому дворі,
Поборітеса з ним утрійні».

До зеленого лісу роями спішать,
До зеленої там рівнини,
Королева з панями в повозах,
З королем його знатні пани,
Щоб побачить, чи будуть тікати шотландці,
Чи на місці поляжуть вони.

Вони б'ються, і Джоні там б'ється,
Мечами зі сталі твердої,
Аж червона, червона кровця там ллється
Удолину рікою рудою.

Вони б'ються, і Джоні там б'ється,
Б'ються сміло, хоробро, зухвало,

Аж зі всеї двірні короля при житті
Не один, тільки три позістало.

Почалася о восьмій уранці борня,
Протяглася по третій пів,
Як борець той над голову Джоні,
Наче ластівка, бистро злетів.

Але Джоні, стрункий, молодий боївник,
Закрутив його в кружало там,
І на вістря меча його славний борець
В один мент настромив себе сам.

«Тепер кличте попа! — гордий Джоні гукнув. —
Хай звінчає мене й мою милу!»
«Кличте ще писарів, — так промовив отець, —
Щоб придане її почислили».

«Не хочу ваших скарбів, ні ваших земель, —
Гарний Джоні йому відгукнув, —
Хочу тільки мою гарну, вірну дружину.
Що я кров'ю своєю здобув».

І взяв свою милу за білу руку,
І став з нею серед долини.
«Чи маєте більше ще англійських псів,
Щоб ми поборолися з ними?»

І до рота приставив він трубку малую,
І заграв на ній грімко, щосили:
До Шотландії їхала слава та честь,
Що англійську зручність побила.

І до рота приставив він трубку малую,
І загравав, аж лунала долина,
А луна та несла по лісах і полях:
«Їде тут Джоні Скотт і дружина!»

*Писано д[ня] 7—8 липня 1914.
Отся прекрасна, справді національна балада живе,
мабуть, і досі ще в устах шотландців; вона була
опублікована в книзі Мотервелля, ст. 204.*

VII. БРАТОВБІЙЦЯ

«Що за пляма кривава на твоїй нозі,
Сину Деві, о синочку мій?!
Що за пляма кривава на твоїй полі?
Ходи, скажи правду мені!»

«Се мойого великого сокола кров,
Моя мамо, матусю моя!
Се мойого великого сокола кров, —
Ось уся моя правда тобі».

«Соколиная кров не була так червона,
Сину Деві, синочку мій!
Соколиная кров не була так червона, —
Скажи щирую правду мені!»

«Се мойого великого гончого кров,
Моя мамо, матусю моя!
Се мойого великого гончого кров, —
Я не міг ніяк змити її».

«Песя кров не буває червона така,
Сину Деві, о синочку мій?
Песя кров не буває червона така, —
Скажи щирую правду мені!»

«Так, се мого братчика Йвасика кров,
Моя мамо, матусю моя!
Так, се мого братчика Йвасика кров, —
Ось уся тобі правда моя!»

«А за що ж там таке посварилися ви,
Сину Деві, о синочку мій?» —
«За відрубану в спорі гілляку верби,
Щоб ніколи було бути деревом їй!»

«А якою ж ти смертю хотів би вмереть,
Сину Деві, о синочку мій?» —
«Сяду я на бездонний отсей корабель
І пущуся на море як стій».

А що ж лишиш жінці, небозі твоїй,
Сину Деві, о соколику мій?» —
«Хай до смерті живе у біді та журбі!
Більш нічого не лишу я їй».

«А що ж лишиш синкові своєму одному,
Сину Деві, соколику мій?» —
«Хай блукає по світі цілому без дому,
Хай на жебри йде та на розбій!»

«А що ж лишиш ти своїй матусі старій,
Сину Деві, соколику мій?» —

«Купу дров, щоб спалили живу на ній
Тебе за вік змарнований мій!»

Писано дня 8 липня 1914.

*Оригінал поміщений уперше в збірці Мотервелля;
зближена до нього балада п[ід] з[аголовком]
The two Brothers у збірці Джемизона 58
і Мотервелля, ст. 60.*

VIII. ПОМСТА ОДУРЕНОЇ

Ерл Річард поїхав на лови у ліс,
І їхав так скоро, як кінь лише ніс,
На шиї у нього ловецька труба
І меч коло боку, й у серці журба.

А як до брам леді моєї прибув,
За перстень від дзвоника міцно торгнув.
Ніхто не явився, лиш леді сама
Браму відчиняє і його прийма.

«Вітай, ерле Річарде, — мовить вона, —
Нічліг тобі в мене готовий;
Нагріта тепленько вже піч кам'яна,
Палає світильник восковий!»

«Не злізу з коня, не ночую я в вас,
Не ввійду до твоєї кімнати;
Одна леді, гарніша від тебе сім раз,
Має нині мене дожити».

Він зігнувся зі свого сніжного коня,
Аби твар цілувати рум'яну;
А вона гострий ніж мала в своїй руці
Й задала йому в серденько рану.

«Лежи тут, ерле Річарде, — мовить вона, —
Лежи тут аж до білого рана!
Хай та леді, від мене гарніша сім раз,
Дожидає тебе, свого пана!»

Покликала своїх дівчат по одній,
А потім по дві стала звати:
«У мене тут труп у прихожій моїй, —
Десь треба його нам сховати».

Одна взяла трупа за руки обі,
А друга за ноги, а третя за чуб,
І ввергли його на подвір'ї в криницю,
Зо п'ятдесят сажнів углуб.

А пташок маленький сидів край вікна,
Почав цвіркотати-густи:
«Хапайся, хапайся, фальшивая леді!
Своїм служницям ти заплати!»

«Ходи, любий пташку, ходи тут до мене!
Що ти там на гілці співаєш?
У мене для тебе золотая клітка, —
Дістанеш, чого забажаєш».

«Сховайся, сховайся, фальшивая леді!
Не відмов своїм слугам платні!

Що ерлеві Річарду ти учинила,
Вчинила б те саме й мені».

«Якби в мене стрілка була золота
І лучок тугенький, за тее
Я встрілила б шпарко на гілку зелену
У те твоє серце гордеє».

Писано д[ня] 8 липня 1914.

*Сю незвичайно гарну баладу подав Мотервелль
із усної традиції; дві відміни, просторіші, але новіші,
помістив Вальтер Скотт у своїй збірці, II, 239 і 413.*

ІХ. МАТЕРИНЕ ПРОКЛЯТТЯ

Віллі заглянув до стайні під вечір
Поглянуть, чи коник здоров;
Зирнув потім на свою білу руку,
А з носа потекла йому кров.

«Досип, мамо, зерна мойому коневі!
Дай їсти мойому слугі,
Бо мушу під ніч їхати до Маргарети,
А ніч уже ось невдовзі».

«Не їдь, мій синочку, не їдь,
Віллі любий! Бач, вітер студений свистить,
І ніч буде темна, й пора вже спізнена,
Й далеко до неї гостить».

«Хоч ніч буде темна, як досі ніколи,
І вітер зимніший, як був коли-будь,

Я мушу бути в домі Маргосі моєї
Нім ще дві години минуть».

«А як ти поїдеш до тої Маргосі
Без дозволу мого під ніч, —
Глибока й широка вода в ріці Клайді, —
Проклін мій змете тебе пріч».

Він сів на свого коня вороного
Й поїхав, ні про що не дбав;
А поки до Клайда-ріки він доїхав,
Дув вітер холодний, свистів, не вгавав.

А як через пагірок їхав високий
І через глибоку долину,
Ревли хвилі Клайда здалека жорстокі,
В них чулось: «Загину, загину!»

Та серце гаряче і гордість незломна
Знай не допускали тривоги,
Хоч мами прокляття запором ставало
Йому на поперек дороги.

І він переплив через Клайда-ріку,
Хоч глибока й широка була,
І як перед браму Маргосі доїхав,
Давно вже година спання надійшла.

Об'їхав довкола мурований дім,
І клямку раз-два покрутив,
Та двері і вікна були скрізь заперті,
Ніхто його в дім не впустив.

«О відчини двері, Маргосю кохана,
Відчини їх своєю рукою!
Мої чоботи повні води Клайдової,
Я тут перемерзлий весь стою».

«Не можу я двері тобі відчинити,
Не можу тебе в дім пустить,
Не можу я стуку ні шуму чинити,
Бо мати моя чуйно спить».

«А як ти не можеш дверей відчинити,
Ласкаво прийняти мене,
Вкажи мені тільки надвірну комору,
Де Віллі твій на ніч засне».

«Не впускай тебе сеї ночі, мій Віллі,
Нічлігу собі тут не смотри;
Є в мене надвірна й задвірна комора,
І то не одна, але три.

Одна повна жита, друга повна сіна,
А в третій веселий приют.
Там п'ють і гуляють надобні молодці,
І відтам до ранку вони не підуть».

«Бувай же здорова, дівчино зрадлива!
Держися здорова й ціла!
За те, що до тебе під ніч я поїхав,
Матуся мене прокляла!»

І сів він на свого коня вороного,
А в серці кипів жаль і гнів;

А Клайд за той час набрав повені много
І виступив геть з берегів.

А як через пагірок їхав високий
І через глибоку долину,
Ревли хвилі Клайда здалека жорстокі,
В них чулось: «Загину! Загину!»

А як він над'їхав над Клайдову воду,
То повінь ревла залюбки,
І вітер, що люто гуляв над водою,
Батіг йому вирвав з руки.

І він над сідлом наперед похилився,
Батіг щоб спіймати на дух,
Та вітер, що люто гуляв над рікою,
Зірвав з голови капелюх.

Ще нижче з сідла наперед він зігнувся,
Аби капелюх дорогий ізловить,
Та тут його хвилі розгойдана сила —
З коня опрокинула вмить.

Якийсь браток там на березі стоя
Гукнув: «ТЬфу! Втопиться ти рад?
Ану підплини, йми за шию коня
І з води оберни з ним назад!»

«Та як же мені до коня повернути?
Та як же мені доплисти?
Догнало мене материнське прокляття
Й життя вже мені не спасти».

В тій самій годині, як Віллі втопився,
Втонув у страшній глибині,
Прокинулась люба його Маргарета
По страшному, зловіщому сні.

«Ой мамочко мила, страшне щось я снила!
Вгадай, що той сон мій значить,
Я снила, що милий до брам наших стукав
І його хтось не хтів допустить». —

«Спи тихо, спи тихо, Маргосю кохана!
Нема для тривоги причини.
Твій милий від'їхав від нашої брами
Отсе ще нема й півгодини».

Та схопилась живо з постелі Маргося
І живо дмухнула на двір;
Кричить стара мати наздогін за нею,
А буря реве, наче звір.

А як над ріку вже добігла дівчина
І в воду вступила вона,
То скрикнула: «Ой мені горе та лихо!
Яка ж тут страшна глибина!»

А як іще кроком вона поступила,
По пояс у воду зайшла
І мовить: «Пішла б я ще далі в ту воду,
Якби лиш коханця знайшла».

А як третій крок вона в воду зробила,
Була вже по шию в воді;

Там був її Віллі, і там сполучились
Обоє вони молоді.

«Без серця була твоя мати, мій Віллі,
Моя теж без серця була!
Аж тут тебе, у тім Клайдовім вирі,
Як брата сестра віднайшла».

Писано дня 9 липня 1914.

*Отся балада була поміщена уперве
в збірці Джемизона в неповнім, а потім у збірці
Мотервелля в повнім тексті.*

Х. МЕРТВІЙ КОХАНЕЦЬ

Леді Марджорія, леді Марджорія
Сидить, сукню шовкову вишиваючи,
А обік неї стоїть дух блідий,
Тяженько й часто зітхаючи.

«Чи ти отець мій, кріль, — мовить вона. —
Чи ти рідний брат мій Іван?
Або ти мій милий, Уїллем солодкий,
Приїжджий з Англії пан?»

«Я не твій отець, не король, — мовив він, —
Не Іван я, твій рідний брат,
Але я твій милий, Уїллем солодкий,
Із Англії я прилетів рад не рад».

«Приніс ти червоний кармазин мені,
Шкарлати та шати шовкові,

Чи, може, набуті від купців заморських
Клейноди дорогії?» —

«Ніяких я вам кармазинів не дам,
Ні шовків, клейнодів достарчить не в силі;
Отсе лиш одно мертвецьке полотно,
Що маю на собі в могилі!

Леді Марджоріє, леді Марджоріє,
Май милосердя наді мною,
Віддай мені присягу на вірність,
Що мене сполучила з тобою».

«Присяги на вірність тобі не віддам,
Сього я нізащо не вчиню,
Поки не дістану уст твоїх цілунку,
В обіймах твоїх не спочину».

«Цілунок уст моїх гіркий, — мовив він. —
Дихання моє тягарем затяжить,
Як уста мої раз поцілують тебе,
Не будеш довго жить.

Ось піє когут, Марджоріє, — рік він, —
Ось піє й другий раз.
Пора вже мертвому живих покидать.
Марджоріє, я йду вже від вас».

Вона йшла за ним то під гору, то в діл,
Аж на кладовище прийшли;
Ось тут відчинилась глибока могила
І Віллем заляг у землі.

«Хто ті три, любий Віллі, — сказала вона, —
Що в головах в тебе стоять?» —
«Се три панни, — сказав він, — моя Марджоріє,
Що я клявсь за жінок їх узять».

«Хто ті три, любий Віллі, — сказала вона, —
Що при боці у тебе лежать?» —
«Се трійко діточок, — мовив він, — що вони
Привели й повбивали оп'ять».

«Хто ті три, любий Віллі, — сказала вона, —
Що в ногах твоїх онде лежать?» —
«Се пекельні три пси, — мовив він, — що навіки
Мою душу повинні терзати».

Тоді білу руку вона підняла,
Його вдарила в груди як стій
І сказала: «Звертаю присягу твою.
Хай душа твоя знайде спокій!»

*Писано дня 9 липня 1914.
Оригінал сеї балади опублікований у збірці Мотервелля,
ст. 186, без подання джерела.*

XI. ЗРАДНИК ФУДРЕДЖ

Король Естер сватав її за її край.
Король Вестер за її гроші;
Король Гоноур за її миле лице,
Тіла й духу прикмети хороші.

Ледве штири місяці в подружжі жили,
Як повість голосить стара,
Коли найзнатніші члени їх двора
Бунт проти них підняли.

І кидали жереб вони між собою,
Хай той з-поміж них назначить,
Кому поміж ними суджено судьбою
Короля Гonoура убить.

Одні того хтіли, а інші не хтіли,
Та згоди не стало в них там;
Тоді поміж ними повстав зрадник Фудредж
І поклявся, що зробить се сам.

Дзвони продзвонили, службу відслужили,
І всі в дворі спати лягли,
Король Гonoур і його прекрасна дружина
Окремий покій зайняли.

Тоді зрадник Фудредж узявся до діла,
Як всіх сон глибокий обняв,
І стражник, що в сінях стояв королівських,
Від меча його перший упав.

Двадцять чотири срібних ключів
Там на гвіздку він знайшов.
Що відімкне одні двері, то замок
Замика за собою він знов.

Зі сну пробудився король і піднявся
Й пита: «А се хто загостив?

А, се ти, пане Фудредж? Чого тобі треба?
І хто тебе сюди впустив?»

«Мою потребу ти знатимеш зараз,
Поки відси мене заберуть».
І вийнявши ніж свій довжезний і острий,
Встромив королеві у грудь.

Тоді королева зіскочила з ліжка,
Коліна його обіймила:
«Не роби мені смерть, безжалісний пане!
Ніякого зла я тобі не вчинила.

Не роби мені смерті, безжалісний пане,
Поки мій не звільниться живіт,
Хай знаю, що полишив мені король Гоноур,
Дівчину чи хлопця приведу на світ».

«Як буде дівчина, — сказав зрадник Фудредж, —
Життя ми даруємо їй;
А як буде хлопець, то на шибениці
Він згинуть мусить як стій.

Не спасе його юний дитячий вік,
Ні високий, високий ваш рід;
Як тільки він вродиться, на шибениці,
Йому зараз згинуть слід».

Двадцять і чотири лицарі хоробрі
Мали сторожить королеву;
Чотири держали все при її дверях
Сторожу щонічну й щодневу.

Та як наближався уже її час,
Що мав розв'язатись живіт,
Придумала хитрість вона невелику,
Щоб освободити свій плід.

Напоїла усіх лицарів молодих,
Вина й пива дістали вони,
Аж усі стали п'яні смертельно й послули,
Немов лісові кабани.

«Тісне те віконце! Тісне те віконце!
А в мене прегрубий живіт.
О, допоможи мені, матінко божя!»
І вилізла-таки на світ.

Пішла вона вправо, пішла вона вліво,
Від міста дійшла до села,
Аж поки, нарешті, в свинюшнику теплім
Дитину-синка привела.

Дворяни знов кинули жереб між себе,
Хто б з них королеву шукав,
Впав жереб на мудрого Віллема-графа,
А сей свою жінку послав.

А як вона вздріла Віллемову жінку,
Перед нею навколішки впала.
«О, встаньте, о, встаньте, моя ясна пані!» —
Їй та мудра жінка сказала.

«Не встану, не встану, поки не дістану
Від вас такий дар, пані мила:

Заміняйте дочку свою за мого сина,
Що від короля я вродила.
Вчіть мого соколика, як доросте,
Коня досідать та ганять,
Я ж горличку вашу вчитиму за тее,
Як справно читать та писать.

Потім навчите ви соколика мого
Мечем рубать, з лука стрілять,
Я ж горличку вашу вчитиму за тее
Золотом і шовками шить-вишивать.

А як зустрінемось чи в церкві, чи в місті,
Не скажем нічого ані ви, ані я,
Лиш: «Пані, а як там живе мій соколик?» —
«Що горличка там поробляє моя?»

А як уплило много днів, много літ,
Мудрий Віллем усе обгадав,
І раз короля Гоноурова сина
З собою на лови узяв.

А коли на ловах літній день гарячий
Уже до кінця добігав.
Прийшли до одного прекрасного замку,
Що на сонячнім горбі стояв.

«О, бачиш той замок, прекрасний мій сину,
Тії вежі та башти при нім?
Якби мав те кождий, на що має право,
То він був би спадком твоїм».

«Яким же би спадком дістав я сей замок?
Мій розум сього не спійма.
Та ж замок сей — власність Фудреджа — вельможі,
А я йому жадна рідня».

«О, якби-то вбив ти зрадника Фудреджа,
Ти б правду святую зробив.
Бо знай: нім ще мати тебе породила,
Він батенька твого вбив.

О, якби убив ти зрадника Фудреджа,
Ніхто б тобі того не міг за зле взяти;
Держить твою мати він досі в неволі,
Не сміє вона в тобі сина признати».

Зацукався хлопець, мов сокіл той жвавий,
І мовив: «Ніяк не впійму того я». —
«Мій хлопче, ти син короля Гоноура,
Його ж королева — се мати твоя».

«А як же я — син короля Гоноура —
На божую матір присягу даю:
Сеї ночі ще зрадника того уб'ю я
Й увільню кохану матусю свою».

І він перевісив свій лук через груди,
Перескочив і замковий рів,
Застав зрадника Фудреджа він у кімнаті.
На привіт його не відповів.

«Нема що балакать, зраднику Фудреджу!
Лиш до сеї хвилі ти жив!»

І він проколов його серце зрадливе
І матір свою увільнив.

І надгородив теж мудрого Віллема,
Дав йому півцарства свого,
І надгородив теж донечку-горличку,
Віддав їй себе самого.

*Писано д[ня] 10 липня 1914.
Оригінал сеї балади у Вальтера Скотта, III,
в Мотервелля, ст. 131,*

XII. ЗРАДЛИВИЙ СЕР ДЖОН

Зрадливий сер Джон на зальоти подався
До гарної панни в вінці;
Майд Кольвін — так звалась та гарная леді,
Що спадок взяла по вітці.

І він залицявся до неї надворі,
Залицявся в сінях край порогу,
Аж гарная леді згодилась на теє,
З ним рушити враз у дорогу.

До скрині свого вітця поспішила,
Де всі його гроші лежали;
Червоні забрала, а білі лишила
Й побігла, де коні вже ждали.

І побігла до стайні свого вітця,
Де його коні стояли,

Найліпшого взяла, а тих пліхших лишила,
Що опущені голосно ржали.

І рушив він зараз, а з ним і вона,
Весь день їхали довгий, парний,
Аж над'їхали над широчезною воду, —
Рукав озера був самітний.

«Злізай із коня» — рік зрадливий сер Джон. —
Ось тут твоє шлюбнеє ложе!
Вже сім королівен я тут утопив,
А ти будеш восьма, небоже.

Здіймай, поздіймай свої шати шовкові!
Ось тут на тім камені стань!
Вони в тебе гарні, вони дорогії, —
Шкода їх в болотяну твань.

Здійми ще, здійми й ту сорочку льняную!
Ось тут на тім камені стань!
Вона в тебе гарна, тонка та коштовна, —
Шкода в болотяную твань».

«А ти відвернися, зрадливий сер Джоне, —
Гляди на те дерево сміло!
Адже не годиться шляхтичу дивиться
На голе жіночєє тіло».

Сер Джон обернувся щодуху в той бік, —
Було йому не по знаку;
Вона ж обняла його ззаду руками
І миттю жбурнула в ріку.

«Подай мені пальчик один, Майд Кольвіно,
А то я втоплюся як стій!
Завезу тебе я до брам твого тата
І там будеш мати спокій».

«Поплавай ще тута, зрадливий сер Джоне,
А потім спочинеш на дні.
Адже ти в тім самім холодному ложі,
Котре призначав був мені».

Тоді на батьківського сіла коня
Й пігнала, як тільки могла,
А як прибула до батьківської брами,
Вже рання зірниця зійшла.

Гарненька, маленька папуга сказала:
«Майд Кольвін, а де ж ти була?
І де дівся той твій зрадливий сер Джон,
Що з ним вчора на вандер пішла?»

Гарненька, маленька папуга у клітці
До неї раз в раз говорила:
«Сама ти без Джона вернула додому.
А що ж ти йому там зробила?

Таж він залицявся до тебе надворі,
Залицявся іще й на порозі,
Аж ти йому вволила волю паскудну.
Ну, що було в вас у дорозі?»

«Папуго маленька, та будь же ти тихо,
Не згадуй про Джонові злості!

А я тобі справлю клітку золотую
Й щаблі зі слонової кості».

Почув се король у своєму покою,
Проснувшись із раннього сна.
«Балакає щось там маленька папуга,
Чого потребує вона?»

«Закралася кицька до клітки моєї,
Та мучила довго мене,
Тому я покликала гарну Майд Кольвін,
Хай кицьку ту геть віджене».

*Писано д[ня] 10-11 липня 1914. Оригінал сеї балади з
усного переказу опублікований
у збірці Мотервелля, ст. 67.*

ХІІІ. ПРИГОДА НА ЛОВАХ

Джоні встав одного ранку маєвого
І води попросив, аби руки умить.
«Повідпинай там мої гончії пси,
Бо поїду на лови в ту мить».

Коли се почула Джонієва мати,
Почала білі руки ламать.
«Не їдь у ліс, Джоні, не їдь, любий сину,
Коли тобі мила моя благодать!

Доволі ж у тебе пшеничного хліба,
Червоного досить вина;

Пощо тобі ще дичина лісова;
Чи заєць, чи лис, чи серна?»

Та Джоні взяв лук свій роговий, тугий,
Пук стріл не забув теж узять,
Поїхав до лісу, що звався Доррісдір,
На всю дичину полювать.

А як доїхав до Меррімасса,
Де гучний клекотить водопад,
Побачив серну, що спокійно лежала
Там, де папороті стоять.

Він стрілив до неї, рванулась серна,
Та стрілка попала їй в бік;
Та Джонія псарня вмить її догнала,
Де за кручу заходить потік.

Прийнявся тут Джоні серну розбирати:
Він вийняв печінку та легкі з серни,
І став ними псів своїх він годувати,
Наче графські були се сини.

Вони так наїлись сернячого м'яса,
Нахлептались так много крови,
Що навкруг свого пана усі, мов побиті,
Поснули посеред трави.

Та ось надійшов туди дід-грибоїд —
Щоб його не минуло все зло!
Їх побачивши, він рушив у Гіслінтон,
Де сім злісних на чатах було.

«Яку, сивий діду, несеш новину,
Що тебе аж сюди приточила?» —
«Та нічого нового, — рік дід, — хіба те,
Що я бачив своїми очима.

Як ішов я через Меррімасс і туди,
Куди папоротник унизу,
Бачив я — гарний пан спав серед своїх псів,
При нім бачив я вбиту козу.

Сорочка на ньому була з полотна
Голландського, тонкого,
А кубрак поверх неї з лінкольнського був
Цвіліху не що дорогого.

Але на плащі його гудзики всі
Були із червоного злота,
А з псів, що лежали кругом коло нього,
Кожий кров мав довколо рота».

Мовив перший з тих злісних, — а був
Старшина він між ними:
«Певно се Джоні з Бредіслі, що нам
Стільки шкід наробив за дві зими».

Мовив шостий з тих злісних, а був
Він сестрінець старшого:
«Коли се Джоні з Бредіслі, то ми
Доберемся до нього».

Перша стрілка, що злісний на нього пустив,
У коліно попала його;

Сьомий злісний на теє сказав: «Не уйде
Сей раз від пірнача він мого!»

Джоні вперся плечима о грубого дуба,
А ногами о кам'яні плити;
Вбив шість злісних одного за одним,
Лише не вспів сьомого вбити.

Пірначем сей три ребра йому перебив,
Перебив у обойчику кість,
Півперек на коня він його прив'язав:
«Неси сам ти додому про смерть свою вість!» —

«Чи нема тут пташини, яку би я міг
До матусі післати,
Щоб сказала пригоду мою, хай би йшли
Сина Джоні шукати!»

Сів воробчик у матінки, сів на вікні
Та цвіркоче сумнії пісні,
А вона повторя тільки зворот один:
«Де ж так довго бариться мій син?»

Ой, узяв один палицю в руки ліскову,
І взяв другий тернову,
Пішли Джоні шукати два слуги старі
У зелену діброву.

А стара його ненька рида-примовля,
Її сльози рікою пливуть:
«Та й далась тобі, сину, та клята ловля,
Що не міг ти про неї забути.

Часто ти приносив мені до Бредіслі
Дичини чи багато, чи мало.
Та ніколи таке в Бредіслі не приніс,
Що б отак мені серденько рвало.

Та старого, лукавого діда
Смерть лихая нехай не мине!
На найвищому дереві в Меррімассі
Хай повисне за теє, що зрадив мене».

Розламали лук Джонія добрий надвоє,
Його псів повбивали,
Його тіло лежить у Доррісдірі мертве,
Його лови пропали.

Писано дня 11 липня 1914.

*Оригінал сеї балади надруковано в збірці Вальтера
Скотта, 11, 342, і повніше у Мотервелля, ст. 17,*

XIV. УБИТИЙ ЖЕНИХ

Клерк Саундерс був собі графський син
І жив на березі моря;
Маргарета була королівська дочка,
Жила в батька, не знаючи горя.

Клерк Саундерс був собі графський син
І вчився в школах много;
Маргарета була королівська дочка,
І любили вони одне одного.

Клерк Саундерс і Маргарета його
По зеленім саду походжають;
І важка та сумна була тая любов,
Що одно к одному вони нею палають.

«От так би нам нічку проспати ураз!» —
До неї Клерк Саундерс сказав.
«О ні! О ні! — Маргарета рекла. —
Допоки нас шлюб не зв'язав.

Бо могли б мої строгі в числі сім брати
З похіднями горючими в спальню ввійти,
І сказали б: «Одна лиш сестриця у нас,
А ось рицар якийсь спить із нею ураз».

«То візьми, моя люба, ось меч мій з піхви.
Розітни в дверях ретязь ним ти.
Потім можеш по правді святій присягти,
Що мене в свою спальню впустила не ти.

І візьми се хустя в обі руки свої,
Ясні очі собі зав'яжи, наче хора;
Потім можеш по правді святій присягти,
Що не бачила Саундерса ти від учора».

Була саме північна година глуха,
І обоє лежали в солодкому сні,
Коли в спальню ввійшли всі брати, у руках
Горючі держачи похідні.

Ввійшли строгі брати в числі сім,
З похідними горючими враз,

І сказали: «Одна лиш сестриця у нас,
А ось рицар якийсь спить із нею сей час».

Мовив перший із-поміж сімох тих братів:
«Маю меч, буде се смерть його».
Але другий промовив: «Вельможний отець
Має тільки його одного».

Мовив третій: «Я знаю напевно, вони
Одне одного дуже кохають».
А четвертий сказав: «В тій гарячій любові
Літ немало вони вже тривають».

Мовив п'ятий із них: «Вірну такую любов
Розлучать був би гріх неспасенний».
Мовив шостий з них: «Сонного ві сні вбивать
Був би сором огидний, мерзенний».

Але сьомий не вирік ні одного слова,
Ані звука не виявив будь-чого-будь,
Тільки витягнув з розмахом меч свій блискучий
І пробив Клерка Саундерса грудь.

Раз здригнув лиш Клерк Саундерс, але Маргарета
Обернулась в обіймах його лежачи;
І понуре мовчання до самого ранку
Залягло поміж ними вночі.

Лежали спокійно, твердим сном обняті.
Аж як почало вже світати,
Вона промовляє до нього приязно:
«Вже ранок, пора тобі встати!»

Та він лежав тихо і не ворухнувся,
Аж яснеє сонце засяло,
Тоді вона вздріла і враз обімліла,
Що життя вже у нього не стало.

Тоді ввійшов батько коханий до неї
І мовив: «Та годі ридати!
Я трупа отсього велю поховати,
І буду тебе розважати».

«Розважай собі своїх синів безсердечних,
Мене без розваги зістав,
Я знаю, не злодій, не раб, а син графа
Сю ніч у обіймах моїх ночував».

Загули над містом похоронні дзвони,
Мертве тіло спочило в могилі,
А Клерк Саундерс стоїть під вікном Маргарети
У годину досвітньої хвили.

«Чи спиш, Маргарето? — озвався він стиха.
Чи не спиш у тій ранній добі?
Віддай мені тую присягу на вірність,
Що зложив я, кохана, тобі».

«Твої присяги тобі не віддам,
Не розлучить ніяка нас сила,
Аж до спальні моєї знов ввійдеш ти сам
І докажеш, що я тобі мила».

«Похололи уста мої вже, Маргарето,
Від них запах могили несеться;

Якби рот твій солодкий я поцілував,
То й твоє життя вскорі ввірветься.

Вже відпіяли кури північну годину,
Пташки днів голосять привіт,
Тож зверни мені тую присягу на вірність,
Щоб іти я міг, де мені слід».

«Не дістанеш від мене присяги твоєї,
Не розлучить ніяка нас сила,
Хіба скажеш, що станеться з жінкою тою,
Яку смерть у положі тяжкому постигла».

«Йй у небі високім постелено ложе
У Спасителя нашого ніг. —
Воно встелене гарними цвітами й гоже,
Там подруг віднайде вона всіх.

Вже відпіяли кури північну годину,
Пташки днів голосять привіт,
Скоро ангельські співи почнуться й у небі,
І туди полетіть мені слід».

І взяла кришталевий прутичок вона,
Свою вірність у нього вложила,
І з зітханням важким через шибку вікна
Вона милому те доручила.

«Спасибі, Маргарето! Спасибі, кохана!
Спасибі від мене сердечне!
Коли ще зійдуться мертві із живими,
Прийду я до тебе безпечно».

В панчохах лише вона мур перелізла,
В самій спідниці бігла за ним,
Аж як до зеленого гаю дійшла,
Він щез перед нею, як дим.

«Чи є місце в головах у тебе, милий,
Чи, може, в ногах яке-будь?
А може, при твоєму боці, коханий?
Я рада б з тобою заснуть».

Нема в мене місця в головах, кохана,
В ногах ні при боці не знайдеться кут;
Тісне та холодне оте моє ложе,
Лиш черви голоднії тут.

Холодна земля — покривало моє,
А одіж — гниле полотно,
А як лиш роса нападе на долину,
Все робиться мокрим воно.

Та зігни обручик з березова прута,
На груди мої положи
І пролий сльозину на моїй могилі.
Спокою душі побажи.

Люба Маргарето, моя ти єдина,
Єдина, як сонце ясне!
Коли ще полюбиш ти іншого мужа,
Люби, та не так, як мене!»

Запіяв тут голосно білий когут,
Запіяв і сірий десь там край села,

Розвіявся милий, мов пара в повітрі,
Вона ж, плачучи, в дім свій пішла.

Писано д[ня] 12 липня 1914.

*Уперве друковано в збірці Вальтера Скотта, II,
у повнішій формі в збірці Мотервелля, ст. 147.*

XV. МОРСЬКА ПАННА

«Вже ніч западає, вітер завиває,
І хвилі встають, мов гірськеє ярмо;
Боюся, дівчино моя солоденька,
Що суші ми вже не вздримо».

Тоді морська панна устала й сказала
Спокійно, не кривлячи губ:
«Ніколи я, милий, тобі не казала,
Що буде на суші наш шлюб.

Ніколи від мене не чув ти, що піп нас
Ме благословить на землі,
Не чув, аби разом у земному домі
Ми спільно й спокійно жили».

«А де ж буде піп наш, дівчино солодка,
Як нам на землі не дружить?» —
«Нам море заграє, нас хвиля з'єднає.
Океан нас благословить».

«А де ж твої замки, дівчино кохана,
Коли не на тім бережку?» —

«Вони трохи далі, в водяній навалі
У скелях на жовтім піску.

Вони побудовані з суден розбитих,
З утоплених костей марних,
А в моїх лісах дичина, се ті риби,
Що в хвилях гуляють мутних.

Мій замок окружений хвилями синіми
На жовтім пісочку морським;
І цвіти цвітуть у підводних садах там,
Яких нема в світі людським.

Я дам тобі поля пустого так много
І лук там на морському дні,
Як жаден на світі тесть для зятя свого
Не дасть ані своїй рідні.

Ось скоро підійметься місяць блідий
Над сими валами гучними,
Ось тут і мій зам[ок] сто сажень під водою,
До нього, мабуть, доплили ми».

Затріщав корабель, закричав молодий,
Молода знай регоче із повних грудей.
І місяць заблимав, вони пішли вглуб,
На дні там відбувся їх шлюб.

*Писано д[ня] 12 липня 1914.
Оригінал і мелодію сеї пісні поміщено
в збірці А. Сміта, II, 145.*

XVI. ДІВЧИНА З ЛОЧРОЯНА

«О, хто вбує малесеньку ніжку мою
І хто ручку покриє мою?
І хто зашнурує шнурівку мою
Довгою льняною лентою?

О, хто розчеше жовту косу мою
Новеньким срібним гребінцем?
І поки верне лорд Грегор, хто буде
Синкові мойому вітцем?»

«Твій отець обує малу ніжку твою,
Вкриє матінка ручку твою,
Зашнурує сестриця шнурівку твою
Довгою льняною лентою.

А братик розчеше твою жовту косу
Новеньким срібним гребінцем,
А поки поверне лорд Грегор, бог буде
Синкові твому вітцем».

«Ой, справлю собі я новий корабель,
Що по морських хвилях літає,
Поплину я лорда Грегора шукать,
Бо до мене він сам не вертає».

Щоб по морських хвилях солених літять,
Корабель спорудила чудовий;
Всі вітрила були із зеленого шовку,
А всі линви були тифукові.

Ледве морем вона двадцять миль проплила.
Двадцять миль проплила і ще й три,
Як зустрілося їй розбійницьке судно
Скоре, наче буйнії вітри.

«Ти скажи нам, чи ти королева сама, —
Бо на теє воно щось похоже, —
Чи ти тая дівчина з Лочрояна Ганнуса,
Що шукать лорда Грегора може?»

«Я вам не королева, — сказала вона, —
І на неї зовсім не похожу,
Але я з Лочрояна дівчина Ганнуса,
Що шукать лорда Грегора можу».

«О, поглянь на ту гарну будівлю на морі,
Дах циною побитий;
Коли ти обпливеш її тричі довкола,
Знайдеш Грегора, що в ній укритий».

А як угледіла ту вежу величну
Та острії башти блискучі
Високо над хвилями моря шумного
На сірій кам'яній кручі,

Сказала: «Веслуйте, мої моряченьки,
Довезіть мене до тої кручі!
Там бачу я замок мого коханця
Та башти високі, блискучі».

А як надплили й тричі вкруг обплили,
Закричала, що голосу мала:

«Розприсніть, розприсніть ви чари й закляття,
Щоб милого я на свободу дістала!»

Вона взяла в руки свого синка,
До запертої брами пішла,
І стукала довго, і довго кричала,
Та відповіді там не знайшла.

«О, відчини браму, мій лорде Грегоре,
Відчини і впусти мене в хату!
Розвіва буйний вітер мої жовті коси,
По лиці мене ріже завзято».

«Геть відси, геть відси, недобрая жінко!
Прийшла ти в якійся злій волі,
І певно ти відьма, лиха чарівниця,
Дивожона з піни морської».

«Ні я тобі відьма, ані чарівниця,
Ні морська панна, о, ні!
Я твоя кохана Анна з Лочрояна.
На вірність ти клявся мені».

«А коли ти панна з Лочрояна Анна, —
Хоч тому я віри не йму, —
Скажи, який знак він тобі дав любовний,
Або ти дарувала йому?»

«Хіба ти не тямиш, мій лорде Грегоре?
Сиділи ми раз при вині;
Я перстень тобі золотий дарувала,
А ти такий сам дав мені».

«О, так і не так. Твій такий, як ти кажеш,
А мій був зовсім не такий;
Твій був із червоного щирого злата,
А мій був увесь діамантовий».

«Хіба ти не тямиш, мій лорде Грегоре,
Як зо мною ти в парку гуляв,
Як ти у сваволі без моєї волі
Дівоцтво у мене відняв?

То ж відчини двері, мій лорде Грегоре!
Накажи, нехай хто відіпре!
Твій син молодий ось у мене в руках, —
Поки сонце зійде, він умре».

«А коли ти панна з Лочрояна Анна, —
А я віри на теє не йму, —
Покажи ще більше доказів любові,
Що дав він тобі та дала ти йому».

Тоді обернулась Аннуса плечима.
«Так і будь! Нема входу мені.
Бодай би була я дитя не родила,
З яким тепер гинуть мені!

Здійміте, здійміте той мачт золочений,
Поставте той простий з сосни!
Відкиненій жінці не личить плисти так,
Як пливуть королівські сини»;

Як кури запіли і день наближався,
І сонце почало світати,

Встав з ліжка лорд Грегор після сну страшного,
Став плакати і важко ридати.

«Ой ненько, дивненький сон мені приснився, —
Бодай би се правда була!
Неначе прегарна панна з Лочрояна
Перед мою браму прийшла.

Ой ненько, дивненький сон мені приснився!
Чи більше де горе бува!
Немов то прекрасна Анна з Лочрояна
Лежить перед мною мертва».

«Чи лиш задля тої Анни з Лочрояна
Такі пусті крики твої?
Була вона сю ніч коло дверей наших,
Та я не впустила її».

«Нехай тебе тисне троякеє лихо,
Смерть нагла тебе хай зітне,
Що ти перед нею браму не втворила,
Що не розбудила мене!»

І вийшов униз він аж на берег моря,
Аж над самі хвилі шумні,
А там буйний вітер колише Аннусю
В хисткому, слабому човні.

«Гей, люба Аннусю! Гей Анночко мила!
Постій! Зачекай! Постривай!»
Та чим голосніше кричав він до неї,
Тим лютіше бив вітер у край.

«Гей люба Аннусю! Гей Анночко мила!
Скажи хоч словечко! Зажди!»
Та чим голосніше кричав він до неї,
Лютіший ставав рев води.

І буря завила, і море заграло,
І кинуло човник уплав;
Поплила Аннуса по збурханих хвилях,
А хлопчик із рук їй пропав.

Лорд Грегор на собі рве жовте волосся
І тяжко-тяженько зітхнув.
Ось перед ним тіло Аннусі мертвеє,
А хлопчик його утонув.

Ще цвіт молодості цвіте на обличчі,
Волосся, немов золоте,
Та уста рожеві, бліді та холодні,
Життя відлетіло святе.

Він вперве цілує обличчя цвітуче,
Цілує у щоки обі,
А потім уста теж цілує рожеві,
Що життя вже не мають в собі.

«Побий, люте горе, ту матір жорстоку!
Хай смерть її нагла зітне!
Що від мої брами прогнала кохання,
Що здалека прибуло відвідать мене.

Побий тебе, нене, безмежнеє горе!
Щоб смерть тебе люта взяла!

Що ти відігнала Аннусю від брами,
І вона через мене зі світу зійшла!»

*Писано д[ня] 13 липня 1914.
Уривок сеї пісні видав уперве Герт
у своїй збірці з року 1759,
повний текст із деякими відмінами
та з двома усними переказами
видав Вальтер Скотт у своїй збірці, II, 433.*

XVII. МОГИЛА

Один прекрасний рицар раз
Підмовив свою милу:
«Я виїду вранці, а ти коло півдня
До мене приїдь на могилу».

А панна міркує сюди не туди
У матінки перед дверми:
«Чи їхать мені на могилу, чи дома
Лишитися з курми?

Бо як на могилу поїду, пропав
Мій віночок із доброго дива,
А як не поїду, скаже мій милий,
Що я і брехлива, й зрадлива».

Сказала ворожка, в якої хатчину
Успіла вона зазирнуть:
«Ти можеш поїхати на тую могилу
І панною таки вернуть.

Бо як ти приїдеш на тую могилу,
Лежатиме милий у сні,
У головах матиме пояс свій срібний, —
А сокіл сидить на коні.

Нарви з папороті зеленого листя,
Ніякий із нього там пах,
Посип йому в головах мало, немного,
А много, немало в ногах.

А перстень, що маєш на своєму пальці,
Йому ти на палець заткни,
Щоб бачив, як встане, що була дівчина, —
Але ти чимдуж звідтам чкурни!»

Вона папороті нарвала й зробила
Все так, як ворожка рекла,
І перстень на палець йому настромила,
І зараз чимдуж утекла.

«О, де ж був ти, коню ти мій сніжно-білий,
За якого так много я дав?
Чом ти не збудив мене, як була панна,
Що на неї так довго я ждав?»

«Я стукав копитом, о пане мій милий,
І трензлею сильно дзвонив,
Та сон твій глибокий один тому винен,
Що ти свою панну вронив».

«А хай тобі лихо, мій соколе жвавий,
Якого так дуже люблю!

Чом ти не збудив мене, щоб привітав я
На могилі кохану мою?»

«Я тріпав крильми, пане мій дорогий,
Дзвінками щосили дзвонив;
Навіть крикнув: «Устань! Устань! Та ти спав,
Сам собі ти найбільш завинив».

«Поспішай же, мій конику молочно-білий,
Щоб панянку дігнать для любові!
А то я кину м'ясо твоє на жир птахам
У зеленій діброві!»

«Аби як шпарко гнав я, не зможемо вже
Догонить її, пане мій милий!
Жадна птиця не втне так скоренько літать,
Як летіла вона від могили».

*Писано дня 13 липня 1914.
Взято також із збірки Вальтера Скотта, II, 244.*

XVIII. СЕР ПАТРІК СПЕНС

Король сидить у місті Донфермляйні
І п'є червонеє вино.
«Де знайду такого моряка справного,
Щоб провів моє нове судно?»

«Агов же! Агов же! — сказав старший пан,
Що сидів по правій короля. —
Сер Патрік Спенс — мореплавець найліпший,
Переплив усі звісні моря».

Сів король і просторе письмо написав,
Власноручно печать приложив,
Посила до сер Патріка Спенса,
Що край моря тоді сторожив.

«До Норвегії їдь! До Норвегії їдь!
До Норвегії їдь через море.
Щоб привезти з Норвегії дочку короля —
На якесь превеликеє горе!»

Перше слово, що сер Патрік Спенс прочитав,
Сміх шалений у ньому збудило;
Та найближчеє слово, що він прочитав,
Його очі слізьми наповнило.

«О, хто, хто тую пакість мені учинив,
Королеві про мене згадав? Горе!
Посилати нас у таку пізню пору
На бурливеє море!

Буде вітер, сльота, буде буря та град. —
Мусить наш корабель відплисти,
Із Норвегії ми королівську дочку
Мусимо будь-що-будь привезти!»

В понеділок уранці розпустили вітрила,
Як тільки жвавенько могли,
А в середу ввечір по плавбі щасливій
Уже в краю норвегів були.

У краю норвегів вони забарились
Не тиждень один, але два,

Та стали норвезькі лорди казати
До них неприємні слова:

«Ви, шоти, марнуєте гріш королівський,
На кошт королеви їсте!» —
«Брехня сьому! — крикнув сер Патрік Спенс —
Не пани, брехуни ви єсте!

Привіз я з собою срібла так багато,
Що стане нам на всі потреби,
А золота доброго ще половину
Повеземо ми морем до себе.

Та готовтеся, вірні мої моряки!
Завтра рано від'їдемо ми!» —
«Але ж змилуйся, пане наш любий! Йде буря,
Перша буря важкої зими.

Я бачив учора новий місяць, що мав
Під пахою старого;
Як пустимось в море в такую годину,
Не минути припадку нам злого».

Вони плили милю по збуренім морі,
І ще й другу, й третю плили,
А втім, розшалілась скажена буря,
Заскакали ревучі вали.

Зламався їм якір, погнулися мачти,
А вітер ревів і ревів,
І хвилі о стіни корабля вдаряли,
Аж він розламався навпів.

«Хто тут поміж вами відважний та дужий.
Хай стерном поводити прийде!
Я вилізти хочу на мачт сей високий,
Може б сушу доглянув я де».

Та ледве на крок відійшов від стерна,
Один-одніський крок,
Провалився їм затвір в дубовій палубі,
І він весь до нитки промок.

«Ідіть, принесіть поставці шовкові
Та цвіліху звої сюди,
Затикайте ними провали у стінах
Та не допускайте води!»

Вони приносили поставці шовкові
Та цвіліху звої туди,
Впихали жужмом їх у провали в стінах,
Але не спинили води.

Лінивi були там шотландські панове,
Не хтіли своїх черевиків мочить,
Та поки з постелей своїх повставали,
Вода почала їх душити.

Поплила з водою не одна перина,
Плили сінники й подушки,
І не одна мама оплакала сина,
Не одного батька — синки.

Жінки дома білії руки ламали,
Панни рвали жовтії коси —

По своїх коханих плакали-ридали,
Ще жалують, мабуть, і доси.

І довго вони з вахлярами в руках
Сиділи й тужили і вдень, і вночі,
І всі визирали з берега на море,
На сер Патріка Спенса ждучи.

О, довго ще можуть панни дожидати, —
В косах їх золоті гребінці,
На своїх коханих, що їх не видати, —
Погибли всі їх молодці.

О, від Ебердіна сорок миль у море,
В п'ятдесятім вузлі глибини,
О, там лежить бравий сер Патрік Спенс,
А довкола нього шотландські пани.

Ся балада в досить неповній формі була опублікована в збірці Персі, а з неї перейшла в Гердерові «Stimmen der Völker in Liedern» та в Бодмерові «Altenglische Balladen» (Zürich, 1780). Пізніші збирачі Фінлей та Вальтер Скотт подали її в тій самій неповній формі; повну подає аж збірка Мотервелля, ст. 8, із якої dokonано німецький та отсейпереклад.

XIX. БРАТ УБИВАЄ СЕСТРУ

По всьому, по всьому світі йде
Помовка, хоч що не кажи,
Що королівська дочка
Від свого брата в тяжі.

Він запровадив свою сестру
У свого батька лісок
І перевісив лук через плечі
І сагайдак стрілок.

«О, як почуєш із моїх уст
Крик болю голосний,
То стріль до мене із свого лука,
Бо час мені дуже тісний.

А як побачиш, що лежу вже тихо,
То не давай мені води,
Лиш положи мене в яму глибоку,
Й під голову камінь мені поклади».

А як почув він із уст її
Крик болю голосний,
То випустив з лука срібную стрілку
У той момент страшний.

І викопав яму довгасту й глибоку,
Хоч і пробирав його страх,
Поклав у яму ту свою сестрицю
І дитину її при ногах.

А як у свій вітцівський двір
По тій роботі він прийшов,
Гула там музика, співали мінстрелі,
І танець веселий ішов.

«О Віллі, о Віллі, синочку мій милий,
Чого ти зажурений так?» —

«Згубив я, матусю, із піхвою ніж свій,
І ось не знайду вже ніяк».

«У твого тата кораблів багато,
По морі в чужину пливуть,
Такий самий ніж і таку саму піхву
Ачей же тобі привезуть».

«Так, в мого тата кораблів багато,
Що плавають по чужині.
Та такого ножа вже і піхви такої
Не привезе жаден мені».

*Писано д[ня] 14 липня 1914 р.
Повний текст сеї пісні з усного переказу в збір—
Мотервелля, ст. 189.*

XX. ЧОРТ І СТАРА БАБА

Ой, оре, оре старий чоловік,
Важко за плугом ходить,
Аж ось чорт надбігає й чемненько питає,
Як йому ся поводить.

«Не бажаю я твого вола ні осла,
Бо ж і так не багатий єси,
Але жінку свою, ту сварливу, в'їдливу, —
Надіюся, мені ти даси».

«О, і овшім, і овшім, бери як забаг, —
Відмовляє старий чоловік, —

Та гадаю, що навіть у своїх зубах
Не продержиш її навіть рік».

Навалив її чорт на коркоші,
Наче борошна міх,
І сквапливо, немов з багатоцінним добром,
Аж у пекло побіг.

І заніс її в пекло, але не спромігся
Донести аж до дна,
Але вніс у велику морильню й гукнув:
«Пек тобі й осина!»

Вона сіла відразу в широкий фотель,
Стала лаять, свариться;
Позліталися сотні до неї чортів,
Не могли надивиться.

Та хто тільки язик їй покаже
Або зад ноговиці,
Вона зараз квачем смоляним його змаже
Або лясне по пиці.

Старий чорт, весь в димах погляда з-за валу,
А не сміє до кухні ввійти.
«Та вона там безодню зруйнує цілу!
Ото, боже, прости».

І прискочив той чорт, що її тут приніс:
«Там на дідьчую маму!»
Вхопив шпарко її і, мов гнав його біс,
Так чкурнув через браму.

Навалив її там на коркоші собі,
Наче борошна міх.
І, сопучи важенько в своїй злобі,
Знов на землю побіг.

Поволік її нивами, мов борону,
Ані раз не спочив,
Аж заніс на те поле, де її муж,
Заоравши свій лан, волочив.

Волочивши, старий не гуляв, не співав,
Але згадував жінку свою:
«Е, мабуть, не задержить там довго і чорт
Ту старую змію».

Аж тут чорт. «На добрий день!» — його привітав,
А старий лише коротко рік:
«А що взяв? А багато від неї дістав,
Ніякий же ти їй чоловік!»

«Та я проби робив і в кітлах, і в ринках,
І ніде не хапав її страх.
Ані сірка горюча, ні чорна смола
Їй страшна не була.

Я потяг її аж на пекельнеє дно,
Їй було все одно;
Найстрашніший злочинець драпцює як стій,
Як розпустить язик вона свій.

На тобі золотих сю мошонку малу,
І тобі хай із нею щастить!

А то нам і безодню зруйнує цілу,
А тобі всі гріхи бог простить».

*Писано дня 14 липня 1914 р.
Оригінал у збірці Кromeка, ст. 83.*

XXI. АНГЛІЙСЬКИЙ ГЕРОЙ СЕР ДЖОН СОКЛІНГ

Сер Джон справив собі бойового коня
Бо шотландців гадав звоювать,
Ще сто коней собі для безпеки узяв,
Щоб його з всіх боків пильнувать.

Жадний блудний рицар не їхав до бою,
Таку чинячи горду браваду;
Хто б його побачив, присяг би відразу,
Що поб'є хоч би й цілу армаду.

Всі дами у вікнах сідали й ставали.
Щоб бачить рицарський той вид;
А як проїздив він, усі враз кричали:
«Нічим Голіаф і Давид!»

А він, лютий рицар, жене напереді
Серед куряви та порохів,
Бо ще не дійшовши туди, де медведі,
Не чує у серці страхів.

Король — хай йому помагає господь! —
Надіявсь по тім поході много;

Але граничарі як зустріли його,
Бігли радісно напроти нього.

Його власний полковник любив його дуже,
Вважав незвичайним героєм,
Та як перші вистріли заторохтіли,
Він почув щирий страх перед боєм.

А як поставали шотландці до битви
І кульки стали землю брати,
То сер Джон присягався на чім світ стоїть.
Що йому конче хочеться с...

Та полковник по нього ще раз посила,
Аби виступив сміло до бою,
Та сер Джон відповів, що не виступить перший,
Хай вперед вороги йдуть юрбою.

Як поставив його він у задніх рядах,
Десять миль від воєнного грому.
Сер Джон мовить: «Чортма ворогів!» — і потяг
Преспокійно додому.

А як мир заключили, він став уповні
Знов щадить, що потрапив на грець;
З його слави зісталась лиш пляма в г..
А у Бервіку був його житні кінець.

*Писано д[ня] 14 липня 1914;
Оригінал у збірці Персі, т. II, ч. 13.*

XXII. ДИВНІ ДИВА

I

Наш господар вечором з дороги
Повернув до дому свого;
Бачить — кінь осідланий стоїть,
Де вперед не було ні одного.

«А відки сей кінь?
І пощо тут сей кінь?
І як посмів без мого дозволу
Тут явитися він?»

«Хіба се кінь?» — пита вона.
«Хіба не кінь?» — питає він.
«Ах ти, голово дурна!
Чи осліп ти вже зовсім?
Се корова молочна,
Що прислала мама в дім».

«Се корова?» — пита тато.
«Та ж корова!» — мовить мама.
«Їздив світом я багато
І видав багато тама,
Та корову бачити в сідлі —
Се ще не траплялося мені».

II

Наш господар вечором з дороги
Повернув до дому свого;
Бачить пару рицарських чобіт,
Де вперед не було ні одного.

«Се що таке, жінко? —
Питає в жони. —
Чиї отсе чоботи?
Відки тут вони?»

«Чоботи? — пита вона.
«Адже чоботи!» — він рік.
Ах ти, голово дурна!
Чи сліпий сей чоловік?
Це ж два відра для води
Прислав боднар нам сюди».

«Відра се?» — питає тато.
«Відра!» — відмовляє мама,
«Їздив світом я багато
І багато бачив тама,
Та з острогами відер
Не видав я дотепер».

III

Наш господар вечором з дороги
Повернув до дому свого,
Бачить меч у нього на стіні,
Де ще вчора не було нічого.

«Се що таке, жінко? —
Жоні заміча. —

Відки взявся меч сей?
Нащо нам меча?»

«Хіба се меч?» — пита вона.
«Хіба не меч?» — питає він.
«Ах ти, голово дурна!
Чи сказився, старий хрін?
Се ж залізко до прасування,
Що прислала мама сього дня».

«Се залізко?» — пита тато.
«Таж залізко!» — мовить мама,
«їздив світом я багато
І багато бачив тама,
Та ніде на світі не видать
На залізку золотую рукоять».

IV

Наш господар вечором з дороги
Повернув до дому свого;
Бачить на столі перуку в пудрі,
Де передше не було нічого.

«Се що таке, жінко? —
В жони він пита, —
Відки в нас взялася
Перука ось та?»

«Перука?» — пита вона.
«Таж перука!» — він відрік.
«Ах ти, голово дурна!
Геть осліп сей чоловік.

Таж се квочка, бачиш сам,
Що прислала мама нам».

«Квочка?» — ще питає тато.
«Квочка!» — відмовляє мама,
«їздив світом я багато
багато бачив тама,
Але квочки в пудрі, знать,
Не вдалось мені стрічать».

V

Наш господар вечором з дороги
Повернув до дому свого;
Бачить плащ військовий в шафі,
Де передше не було нічого.

«А се що за плащ?
Нащо нам плаща?
Відки він узявся?» —
Жінці заміча

«Та хіба се плащ?» — пита вона.
«Та хіба не плащ?» — питає він.
«Ах ти, голово дурна!
Одурів до решти старий хрін!
Се ж дві пари пеленок,
Бо ж у мене є синок».

«Пеленок?» — питає тато.
«Пеленок», — сказала мама
«їздив світом я багато
І багато бачив тама,

Але гудзиків на пеленках
Ніхто в світі не прибаг».

VI

Наш господар вечором з дороги
Повернув до дому свого;
Бачить в домі газду молодого,
Де передше не було нікого.

«А се що за муж?
Відкіля сей муж?
І чого він нам потрібен?
Здоров чи недуж?»

«Чи се муж?» — пита вона.
«Адже муж», — говорить він.
«Ах ти, голово дурна!
Не пізнав би й власних стін.
Се ж слуга в нас до коров,
Знаєш сам, коби здоров».

«Се слуга?» — питає тато.
«Таж слуга!» — говорить мама.
«Їздив світом я багато,
Много дива бачив тама,
Але служниці з вусами
Не видав до псьої мами!»

Писано д[ня] 1 липня 1914.

Оригінал цього гумористичного оповідання поміщений у збірці Герда, II, 172; подібне оповідання, але з політичною закраскою, поміщене також у збірці Вальтера Скотта.

XXIII. СМЕРТЬ ЛОРДА ДУГЛАСА

«Вставай, лорде Дугласе, та воружайся! —
Його злякана жінка рекла, —
Дочка твоя мила — бодай не казати!
З лордом Віллямом ніччю втекла».

«Вставайте, мої сини, рицарі!
До зброї усі, до сідла!
Хай мати молодшої доні пильнує,
Бо старша сеї ночі втекла».

На білого коня посадив він її,
Сів на шпакуватого сам,
А ріг свій мисливський завісив при боці.
«Ніщо не загрожує нам».

Так їде лорд Віллям та все позад себе
Знай зиркає оком одним.
Е, їде лорд Дуглас з сімома синами,
Женуть у погоні за ним.

«Злізай, Маргарето кохана! — він мовить. —
Візьми в руку мого коня,
Щоб я твому татові й всім братам твоїм
Доказав, що я всім їм рівня».

Держала коня вона в білій руці,
Не скрикнула, не заквилила,
Коли всі брати в бою тім полягли
І вітця тяжка рана звалила.

«Здержи свою руку, мій Вілліаме любий!
Які ж твої вдари страшні!
Коханців багато знайти ще я можу,
Та батька другого не буде мені».

Вона взяла хустку біленьку, тоненьку,
З голландського знай полотна,
Зав'язала батькову рану червону,
Червонішу гаразд від вина.

Вибирай, Маргарето, — озвався лорд Вілліам, —
Тут зістанеш, чи їдеш зо мною?» —
«Та поїду, мій лорде! — вона відказала. —
Бо зробив ти мене сиротою».

Підсадив він на білую клячу її,
Сів же на шпакуватого сам,
А ріг свій мисливський завісив при боці.
«От тепер ніщо вже на загрожує нам».

І їдуть обоє у місячнім сяйві,
А їдучи, важко мовчали,
А як до криниці дійшли лісової,
Обоє з сідел позлізали.

А як він приляг, щоб напиться води,
Що з джерела чиста журчала,
Плила у потоці його кров червона, —
Вона з переляку скричала.

«Ой леле, мій лорде! Та в тебе, здається,
Десь в тілі глибокая рана». —
«Се тільки блиск мого плаща червоного
В воді червоніє, кохана».

І їдуть обоє у місячнім сяйві,
А їдучи, важко мовчали,
Аж доїхавши до його матері брами,
Обоє з сідел позлізали.

«Вставай, паніматко! — сказав він до мами. —
Нехай і все добре встає!
Вставай і впусти нас до себе! Здобув я
Сеї ночі кохання своє.

Стели мені ложе, матусю! — сказав він, —
Стели його м'яко й широко!
Клади й Маргарету при мойому, —
Заснемо ми солодко й глибоко».

Лорд Віллям умер кілька хвиль до півночі,
Маргарета умерла аж вранці,
Бодай більше щастя від них усі мали,
Як зійдуться до купи коханці!

У церкві Марії лежить він у гробі,
А в хорі нещасна дружина,
І виросла рожа на її могилі,
А на його гробі тернина.

Зрослися докупи, сплелися гілками,
Щоб бути якнайближче при собі,
Щоб кождий побачив, що вірне кохання
Лежить тут у кожному гробі.

Аж раз чорний Дуглас над'їхав тудою,
А був він жорстокий, без серця,
І вирвав тернину, і в озеро вкинув,
Що Маріїним озером зветься.

Писано д[ня] 18 липня 1914.

*Оригінал отсього оповідання міститься
в збірці Вальтера Скотта, II, 218 та в
Мотервелля, стор. 180. Незважаючи на
історичний характер оповідання, не вдалося
дійти часу, до якого воно відноситься.
Місцеві перекази в графстві Селлокшайрі, як
і вказівки Вальтера Скотта, зв'язують деякі
руїни та камені з подіями сього оповідання,
не дають нічого для означення часу, коли
вони сталися і могли виникнути a posteriori
на основі готового вже оповідання. Дві
передостанні строфи сеї пісні нагадують
закінчення нашої пісні про тополю, в яку
лиха свекруха перемінила невістку. Син її,
дізнавшись про се, став явором, а їх гілки
сплелися разом, як свідоцтво вірної любові.*

XXIV. БАТЬКОВБІЙЦЯ

«Твій меч від крові весь черлений,
Едварде, Едварде.
А сам ти ходиш засмучений».

«Я сивого сокола свого вбив,
Мамо, мамо!
Що над усе я його полюбив».

«Та сокола кров не червона така.
По правді скажи, що тебе так ляка?»

«Я вбив коня свого вірного, нене...
Він був такий добрий, прихильний до мене!»

«Твій кінь був старий, непотрібний тобі...
Мабуть, інше щось долягає тобі...»

«Я батенька свого рідного вбив,
І тим на тяжкий собі біль заробив».

«Яку ж ти покуту за теє приймеш,
І що ж із собою, мій сину, почнеш?»

«Нога моя вже на землі не спічне.
Хай море широке гойдає мене».

«Кому ж лишиш двір свій і гарні дома,
В яких так вигідно жили досі ми?»

«Полишу те все, хоч нехай провалиться!

Не хочу ні на що вже більше дивиться!»

«А що ж буде з дітьми твоїми й з жоною,
Коли ти на море поїдеш весною?»

«А світ же широкий, хай жебрати йдуть!
Не хочу їх бачить ні там, ані тут!»

«А що ж твоїй матері лишиш ти рідній?
Скажи мені, сину, у час сей послідній?»

«Пекельне прокляття хай спаде на тебе, Бо вбив
я вітця тільки лиш через тебе!»

*Писано д[ня] 22 жовтня 1914.
На основі німецького перекладу Гердера, опублікованого
уперве в збірці «Stimmen der Völker in Liedern» 1778,
а передрукованого в популярній збірці «Liederbuch des
deutschen Volkes», Leipzig, 1843. СТ. 263-264.*

ПРИТЧА ПРО СЛІПЦЯ І ХРОМЦЯ

Багатий пан, господар домовитий,
На довший час мав дім свій полишити
Та виноград — та як би се зробити?

«Як виноград полишу на сторожу,
На неї я спуститися не можу —
Все об'їдять, змарнують ласку божу.

Одно, чи взять старця, чи молодця...
А ось візьму сліпця собі й хромця,
Чей, так дійду до ліпшого кінця.

Чого не вздрить сліпець, те вздрить хromeць;
Де не дійде хromeць, дійде сліпець;
Їх спілка ділу добрий дасть кінець!

Оба мій допильнують виноград:
Сліпець не бачить, хоч ввійде у сад,
Хromeць же не дійде туди, де взять би рад».

Поїхав пан за своїми ділами,
Обох калік лишивши біля брами, —
Сей дуж очима, а другий ногами.

Сиділи сторожі в саду ні в сих ні в тих.
Хто б їх не знав, приняв би за святих
Аж восени, як виноград достиг,

Нудьгуючи, порік сліпець раз до хромця:
«Чи справді, чи лиш так мені ввижається,
Що чую пахощі від свіжого винця?»

«А ба, ввижається, — хромець сказав. —
Я часто вже крізь тин очима попасав,
Який чудовий плід там скрізь понависав».

«Чому ж ти скорше не сказав мені? —
Відрік сліпець. — А то ми, мов дурні,
Тут служимо при панському вині.

А за той час могли б не дармувати
І виноградом порозкошувати,
Щоб пан на нас не міг би кривдувати».
«Як ти се думаєш?» — хромець пита.

Сліпець

Берися скрива, як не йде спроста!
Не мож від голови, то зачинай з хвоста.

Хромець

Та по-якому ж се?

Сліпець

Бач, я сліпий, а ти
Хромий, ні вгору лізти, ані йти,
Але тебе я можу понести.

Двигну тебе, ти влізеш на паркан,
Пересадиш мене, ми в сад, і там ти пан:
Наріжеш винограду повен збан.

Отак вони день поза день чинили,
Що їли, а що продавать носили,
Но більшу часть саду опорожнили.

Ось осінь до кінця вже стала добігать,
І почали в дворі всі пана дожидать,
Почав хромець вночі не спать і сумувать.

І раз, сумуючи, сказав сліпцю хромець:
«Спустошили ми сад! А пан наш строгий грець!
Боюся, що лихий чекає нас кінець».

«Обдумав я се все, — сліпець рік без жури. —
Лиш мудрий будь, мене й себе не одури,
Як пан питатиме, ось як ти говори:

«Були грабівники в саду, я часто бачив їх, —
Та що ж, за ними я ні разу не побіг,
Сліпець хоч би й побіг, то б не побачив їх».

Вернув з дороги пан, своєму ділу рад,
І, дім оглянувши, пішов у виноград
І зараз розпізнав, який у ньому лад.

Побачив на грядках криві сліди хромця,
Під парканом сліди великих стіп сліпця
І знав, якого мав до своїх грон купця.

Побачив і хромець, що пан їх у саду,
І зараз зміркував: «Попали ми в біду».
Але сліпцеві він про сеє ні-дуду.

І пан велів у двір покликати сліпця
І, мов ніде ніщо, питає молодця:
«Ну, як же стерегли ви мого винця?»

На се запитання сліпець, мабуть, не ждав
І рік: «На місці я при вході все сідав,
Нічого не чував, нікого не видав». —

«Се правда, — мовив пан. — При вході все гаразд.
Але ж із пробока була якась напасть».

Сліпець

Не знаю. Най про се видющий звіт вам дасть.

Пан

А від видющого нічого ти не чув?

Сліпець

Та чув. Щоніч в трубу сторожову він дув,

А вдень при мні на варті рідко був.

Пан

Значить, не обходив саду з тобою він?

Сліпець

Та як? Таж він хромий, я теж не вітрогін,

Хіба б напомацки ступав довкола стін.

Тоді пан повелів приберегти сліпця

І перед себе в двір покликати хромця,

Аби все вивідать в нього, як у видця.

Сей перед паном став, запитання не ждав,

Як стій на землю впав і тяжко заридав.

Пан, усміхаючись, на нього поглядав.

Пан

Я так і знав. Ну-ну, вставай і сльози втри,

І як і що було, по правді говори!

В тім мусило вас бути не два, але хоч три.

Хромець

Ні, лиш два нас було. А як на нас зайшло,

То най би з тим часом поганим прогуло.

Я знаю лиш, що я зробив найбільше зло.

Я різав виноград. Сліпець би був не вдав.

Я різав виноград і до збанка складав,

А що не з'їли ми, купцеві я продав.

«Ну, що се ти верзеш, — ніби озлився пан, —

Адже хромий ти, то як переліз паркан?

І нічого про те не знає твій кумпан.

Хромець

А пан питали, що він знав?

Пан

Не питав.

Але при допиті він без вини зістав.

Бо все, що він сказав, я справді так застав.

Хромець

Се пану ліпше знать. Я чоловік убогий.

Безсильні в мене, а здорові в нього ноги,

Не переліз би в сад я без його підмоги.

Пан

Ну, ще що вигадай. Се ж просто сміх!

Безсильний в сильного ти запотребив ніг;

То й як же ти його присилувати міг?

Хромець

Там, панцю, й силування не було,

А трафілося нам такеє зло,

Що не від мене, а від нього се пішло.

Пан

Ну, справді, ти не лиш хромий, але й дурний,

А той хоча сліпий, але умом міцний,

І заслужили ви оба на суд страшний.

І пан сліпця покликати велів,

І на судейський свій престіл засів,

І так обом оповістив свій гнів:

«Тому, що ти, сліпий, розумним показався,

Хоч винен, до провини не признався,

Ти нагороди в мене гідним стався.

В дворі тут дівка є, що носить воду;

Давно вже ласиться вона на твою вроду,

Її за жінку ти візьмеш у надгороду.

Вона тобі дасть раду і розраду,

А ти, не бачачи її ні спереду, ні ззаду,

Стерегтимеш її, як мого винограду.

А ти, хромий, що так мене тяженько укривдив,

Свій зиск над панську користь полюбив, —
Чи много ти на моім винограді заробив?»

Хромець

Шість гривен, пане мій.

Пан

За сю тяжку провину
Сліпцеві дай із того половину.

Хромець

За поміч взяв її він в ту ж годину.

Пан

А, так? То ти з ним зразу й поділився?

Хромець

Та ні, се сам він із купцем згодився,
Мені ж три гривни дав за те, що я трудився.

Пан

А, так? Се збільшує іще твою провину.

Де ті три гривни?

Хромець (кладає на стіл)

Ось вони.

Пан

У сю ж годину
Віддай сліпцеві й другу половину
Тебе ж за те, що ти у своїй злобі
Так провинивсь, по своїй уподобі
Довіку я задержую при собі.
А виклад сеї притчі? Вибачайте!
До власних діл і змагань прикладайте
І як вам випаде, так викладайте.

*Розпочато (перших 8 строф)
у Криворівні д[ня] 11-12 вересня 1913,
решту дописано у д[ні] 8-9 січня 1914.*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
В АЛЬБОМ П[А]НІ О.М.	8
БЛЮДИТЕСЯ БЇСА ПОЛУДЕННАГО	9
ТЕРЕН У НОЗІ	11
ТЕРЕН У НОЗІ (оповідання з гуцульського життя)	37
У КУЗНІ (із моїх споминів)	59
ВЕЛИКИЙ ШУМ(повість)	75
СТАРОШОТЛАНДСЬКІ БАЛАДИ	222
I. КОРОЛІВНА СЛУГОЮ	228
II. КОХАНОК ЧИ СИН?.....	233
III. ЖОРСТОКА МАТИ	236
IV. УБИТИЙ РИЦАР І ЙОГО ВІРНА ЛЮБКА.....	238
V. УБИТИЙ РИЦАР І НЕВІРНА ЛЮБКА	239
VI. ШОТЛАНДСЬКА ВІДВАГА Й АНГЛІЙСЬКА ЗРУЧНІСТЬ	241
VII. БРАТОВБІЙЦЯ	248
VIII. ПОМСТА ОДУРЕНОЇ.....	250
IX. МАТЕРИНЕ ПРОКЛЯТТЯ	252
X. МЕРТВІЙ КОХАНЕЦЬ	257
XI. ЗРАДНИК ФУДРЕДЖ	259
XII. ЗРАДЛИВИЙ СЕР ДЖОН	265
XIII. ПРИГОДА НА ЛОВАХ.....	268
XIV. УБИТИЙ ЖЕНИХ.....	272
XV. МОРСЬКА ПАННА	278
XVI. ДІВЧИНА З ЛОЧРОЯНА.....	280

XVII. МОГИЛА	286
XVIII. СЕР ПАТРІК СПЕНС	288
XIX. БРАТУБИВАЄ СЕСТРУ	292
XX. ЧОРТ І СТАРА БАБА	294
XXI. АНГЛІЙСЬКИЙ ГЕРОЙ	
СЕР ДЖОН СОКЛІНГ	297
XXII. ДИВНІ ДИВА.....	299
XXIII. СМЕРТЬ ЛОРДА ДУГЛАСА.....	304
XXIV. БАТЬКОВБІЙЦЯ.....	308
ПРИТЧА ПРО СЛІПЦЯ І ХРОМЦЯ.....	310

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
КРИВОРІВНЯНСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ

УПОРЯДНИК ЛУЦЬЮК ГАННА

*Ось під нами
Черемош ізвився...*

(твори І.Франка, написані у Криворівні)

“Писаний Камінь”

Косів

2016

Упорядник
Ганна Луцьок

Художник

Ігор Деркач

Комп'ютерна верстка

Віталія Стефурака

Видруковано в ПП “Писаний Камінь”

Свідоцтво Держ. реєстру: серія ІФ, № 5083

Івано-Франківська обл., м. Косів,

вул. Незалежності, 28.

Тел-факс: 2-24-91

E-mail: Evrika-pk@ukr.net

Підписано до друку 29.07.16. Формат 60x84\16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Умов. друк. арк. 18,38. Обл.-вид. арк. 9,94.

Тираж 500 прим. Замовне 446.